

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»**

ГАЛУЗЕВА ЕКОНОМІКА НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Рекомендовано Методичною радою КПІ ім. Ігоря Сікорського
як навчальний посібник для здобувачів ступеня бакалавра
за освітньою програмою «Економіка і бізнес»
спеціальності 051 «Економіка»

Укладачі: С.О. Кириченко С.О. Тульчинська

Електронне мережеве навчальне видання

Київ
КПІ ім. Ігоря Сікорського
2025

УДК 332.1.378(075.8)

К73

Автори: *Кириченко С. О.*, д.е.н., доцент, доцент кафедри економіки і підприємництва, КПІ ім. Ігоря Сікорського;

Тульчинська С. О., д.е.н., професор, завідувач кафедри економіки і підприємництва, КПІ ім. Ігоря Сікорського

Рецензент: *Кузнєцова К.О.*, к.е.н., доцент кафедри менеджменту підприємств, КПІ ім. Ігоря Сікорського

Відповідальний редактор:

Дергалюк Б. В., д.е.н., професор, професор кафедри економіки підприємництва, КПІ ім. Ігоря Сікорського

*Гриф надано Методичною радою КПІ ім. Ігоря Сікорського
(протокол № 5 від 06.03.2025.)
за поданням Вченої ради факультету менеджменту та маркетингу
(протокол № 7 від 30.01.2025.).)*

Кириченко С. О., Тульчинська С.О.

К73 Галузева економіка: конспект лекцій [Електронний ресурс] : навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра за спеціальністю 051 «Економіка» освітньо-професійних програм «Економіка і бізнес», «Економічна аналітика», «Міжнародна економіка» / С.О. Кириченко, С. О. Тульчинська.. КПІ ім. Ігоря Сікорського. – Електрон. текст дані (1 файл). – Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2025. – 289 с.

УДК 330.131.7(075.8)

Реєстр. № НП 24/25-385. Обсяг 13,13 авт. арк.
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
проспект Берестейський, 37, м. Київ, 03056
<https://kpi.ua>

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 5354 від 25.05.2017 р.

© КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2025

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Теоретичні засади галузевої економіки.....	6
Тема 1. Предмет, метод і завдання дисципліни.....	6
Тема 2. Економічне районування та територіальна організація галузей економіки.....	17
Тема 3. Регіон в системі територіального поділу праці в галузевій економіці.....	29
Тема 4. Сутність, мета і завдання економічної політики.....	42
Тема 5. Механізм реалізації економічної політики.	63
Тема 6. Природно-ресурсний потенціал економічного розвитку, як сировинна база галузей економіки.....	71
Тема 7. Трудовий та демографічний потенціал країни як основна рушійна сила в галузях економіки.....	85
Розділ 2. Галузі економіки України як цілісна соціально-е	124
Тема 8. Господарський комплекс України, його структура і трансформація в ринкових умовах.....	124
Тема 9. Міжгалузеві господарські комплекси та особливості їх розвитку і розміщення.....	149
Тема 10. Галузева економіка регіонів України: стан та перспективи розвитку.....	236
Тема 11. Міжнародні економічні зв'язки України та її інтеграція і європейські та інші світові структури.....	256
Тема 12. Фактори сталого розвитку продуктивних сил.....	277
Список використаної літератури.....	

ВСТУП

Галузева економіка є важливим науковим напрямом, що досліджує функціонування окремих секторів національної економіки, їхню структуру, взаємодію та вплив на загальний економічний розвиток країни. Ця дисципліна дозволяє зрозуміти економічні процеси в різних галузях, визначити їхні сильні та слабкі сторони, а також розробити ефективні стратегії для забезпечення сталого економічного зростання.

Метою вивчення дисципліни "Галузева економіка" є надання студентам глибокого розуміння основних принципів, закономірностей та проблем, що виникають у різних галузевих секторах економіки, аналізі впливу економічних, соціальних та політичних факторів на розвиток галузей, аналізі перспектив та викликів, що виникають у різних галузевих секторах.

Завданням вивчення дисципліни «Галузева економіка» є: опанування теоретичних знань про різні галузі економіки та їх характеристики, розвиток аналітичних навичок для оцінки ефективності та конкурентоспроможності галузевих секторів, аналіз взаємозв'язків між різними галузевими секторами та їх вплив на загальний економічний розвиток.

Предметом вивчення дисципліни є структура галузевих секторів економіки, фактори, що впливають на розвиток галузей, методи аналізу та оцінки галузевих секторів, проблеми та виклики, що стоять перед різними галузевими секторами.

Вивчення дисципліни дозволить сформувати у студента такі програмні результати

ПРН 04 – Розуміти принципи економічної науки, особливості функціонування економічних систем

ПРН 09 – Усвідомлювати основні особливості сучасної світової та національної економіки, інституційної структури, напрямів соціальної, економічної та зовнішньоекономічної політики держави.

ПРН 13 – Ідентифікувати джерела та розуміти методологію визначення і методи отримання соціально-економічних даних, збирати та

аналізувати необхідну інформацію, розраховувати економічні та соціальні показники.

ПРН 21 – Вміти абстрактно мислити, застосовувати аналіз та синтез для виявлення ключових характеристик економічних систем різного рівня, а також особливостей поведінки їх суб'єктів

ПРН 22 – Демонструвати гнучкість та адаптивність у нових ситуаціях, у роботі із новими об'єктами та у невизначених умовах

ПРН 24 – Демонструвати здатність діяти соціально відповідально та свідомо на основі етичних принципів, цінувати та поважати культурне різноманіття, індивідуальні відмінності людей

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ГАЛУЗЕВОЇ ЕКОНОМІКИ

Тема 1.1. Вступ до дисципліни Галузева економіка

План:

1. *Ключові поняття та предмет вивчення галузевої економіки*
2. *Структура та особливості галузей національної економіки*
3. *Місце галузевої економіки в системі наук*
4. *Методи дослідження в галузевій економіці: статистичний аналіз, економіко-математичне моделювання, експертні оцінки*
5. *Мікро- та макроекономічні аспекти галузевої економіки*
6. *Аналіз рентабельності, продуктивності та конкурентоспроможності галузей економіки України*
7. *Тенденції розвитку та фактори впливу на галузеву структуру економіки*
8. *Роль державної політики в регулюванні галузевої економіки*

1. Ключові поняття та предмет вивчення галузевої економіки

Галузева економіка — це наука, що вивчає закономірності функціонування та розвитку окремих галузей економіки в контексті національного господарства та світового економічного простору. Її основним предметом є аналіз структурних, економічних і технологічних особливостей різних галузей, їхньої взаємодії, а також впливу на загальні економічні процеси.

Предметом вивчення галузевої економіки є закономірності формування, розвитку і функціонування галузей економіки. Особливу увагу приділяють структурі виробництва, ефективності використання ресурсів, технологічному розвитку, конкурентоспроможності та взаємозв'язку галузей у національній економіці. У сучасному контексті важливим аспектом є вивчення інтеграційних процесів, впливу глобалізації та впровадження інновацій.

Ключові поняття галузевої економіки охоплюють категорії, такі як галузь (група підприємств, що виробляють однорідну продукцію чи надають схожі послуги), галузева структура економіки (співвідношення між різними галузями у створенні ВВП чи зайнятості), ефективність (показник, що характеризує продуктивність використання ресурсів), інвестиційна

привабливість галузі, конкурентоспроможність та економічна політика (вплив держави на розвиток галузей).

Галузева економіка дозволяє оцінювати перспективи розвитку окремих секторів економіки, враховуючи їхній внесок у національний ВВП, динаміку зайнятості, рівень технологічного розвитку, експортний потенціал та залежність від імпортованих складових. Вивчення цієї дисципліни спрямоване на формування знань, які сприятимуть прийняттю ефективних рішень у сфері регулювання галузей, стимулювання їхнього розвитку та адаптації до викликів сучасної економіки.

Таким чином, галузева економіка є важливим інструментом для аналізу і планування економічної політики, орієнтованої на сталий розвиток і підвищення конкурентоспроможності економіки на глобальному рівні.

2. Структура та особливості галузей національної економіки: промисловість, сільське господарство, торгівля, транспорт, будівельний комплекс

Національна економіка складається з різних галузей, кожна з яких має свою структуру, специфіку функціонування та роль у формуванні валового внутрішнього продукту (ВВП) і забезпеченні життєдіяльності суспільства. Основні галузі — промисловість, сільське господарство, торгівля і транспорт — є ключовими складовими національного господарства.

Промисловість є фундаментом економіки, що забезпечує виготовлення матеріальних благ і розвиток інших галузей. Промисловість поділяється на видобувну і переробну. Видобувна промисловість зосереджується на використанні природних ресурсів (видобуток нафти, газу, корисних копалин), а переробна займається виробництвом товарів широкого вжитку, машинобудуванням, легкою та харчовою промисловістю. Особливістю української промисловості є її орієнтація на металургію, енергетику та хімічне виробництво, що забезпечують експортну виручку. Водночас високий рівень енергоспоживання та застаріле обладнання потребують модернізації.

Сільське господарство є стратегічною галуззю, яка забезпечує населення продуктами харчування, а промисловість — сировиною. Воно поділяється на рослинництво і тваринництво. Україна є одним із провідних виробників зернових, соняшникової олії та інших аграрних продуктів у світі. Високий потенціал чорноземів та експортна орієнтація роблять сільське господарство конкурентоспроможним, однак галузь залишається залежною від кліматичних умов, сезонності та обмеженого доступу до інвестицій.

Торгівля виступає важливою складовою, що пов'язує виробників і споживачів. Ця галузь поділяється на оптову та роздрібну торгівлю. В Україні торгівля є динамічним сектором, особливо з огляду на розвиток електронної комерції та логістики. Основними викликами залишаються коливання платоспроможності населення, нерівномірність розвитку регіонів та залежність від імпорту низки товарів.

Транспорт є кровоносною системою економіки, яка забезпечує переміщення товарів, пасажирів та ресурсів. Українська транспортна система включає автомобільний, залізничний, водний і авіаційний транспорт. Залізнична мережа залишається ключовою для вантажних перевезень, а автомобільний транспорт — для внутрішньої логістики. Географічне положення України сприяє її використанню як транзитного хабу, але інфраструктура потребує модернізації, а воєнні дії створюють значні ризики.

Будівельний комплекс як складова галузевої структури національної економіки відіграє важливу роль у створенні матеріальної основи для економічного зростання та підвищення добробуту населення. Цей комплекс складається з кількох основних блоків, які забезпечують виконання різноманітних функцій у процесі будівництва.

Виробництво будівельних матеріалів: цей блок займається виготовленням сировини та матеріалів, які використовуються у будівництві. Сюди входить виробництво цементу, бетону, цегли, металоконструкцій, ізоляційних матеріалів тощо. Якість та інноваційність цих матеріалів

значною мірою визначають довговічність і ефективність будівельних об'єктів.

Власне будівництво: це практична реалізація проектів, включаючи будівництво житлових, промислових і соціальних об'єктів, інженерних споруд, доріг, мостів та інших інфраструктурних об'єктів. Цей блок охоплює як нове будівництво, так і реконструкцію або модернізацію вже існуючих споруд.

Будівельне машинобудування: забезпечує створення та виробництво спеціалізованого обладнання, техніки й інструментів, необхідних для виконання будівельних робіт. Це можуть бути екскаватори, бульдозери, підйомні крани, бетономішалки та інша техніка, що полегшує та прискорює будівельні процеси.

Проектно-конструкторські й дослідницькі роботи: цей компонент охоплює створення проектів будівництва, їхнє технічне обґрунтування, впровадження нових технологій та інновацій. Науково-дослідні роботи спрямовані на розробку більш ефективних методів будівництва, матеріалів і підходів, які відповідають сучасним екологічним і технічним вимогам.

Таким чином, структура національної економіки України є багатогалузевою, а кожен сектор має свої особливості та виклики. Розвиток цих галузей залежить від державної політики, інвестиційної підтримки та інтеграції у глобальні економічні процеси.

3. Місце галузевої економіки в системі наук

Галузева економіка посідає важливе місце в системі наук, оскільки вона досліджує специфічні аспекти функціонування окремих секторів економіки. Ця дисципліна є ключовим елементом економічної науки, поєднуючи в собі елементи мікро- та макроекономіки, а також інші суміжні науки, такі як управління, соціологія, право та інженерія.

Галузева економіка забезпечує глибоке розуміння специфічних процесів, що відбуваються в окремих галузях економіки, таких як

промисловість, сільське господарство, транспорт, будівництво тощо. Вона надає інструменти для аналізу і прогнозування розвитку цих галузей, що є важливим для прийняття управлінських рішень як на рівні окремих підприємств, так і на рівні державної політики.

Однією з ключових особливостей галузевої економіки є її інтеграційний характер. Вона поєднує теоретичні знання з практичними інструментами, що дозволяє досліджувати економічні процеси в конкретних галузях з урахуванням їх специфіки. Наприклад, галузева економіка може досліджувати вплив технологічних змін на продуктивність у виробничій сфері або аналізувати ефективність різних моделей управління в аграрному секторі.

Галузева економіка також має тісний зв'язок з іншими науками. Зокрема, вона використовує методи та підходи з економетрії, статистики, фінансів та маркетингу для аналізу даних та розробки рекомендацій. Крім того, вона взаємодіє з соціологією та психологією для розуміння поведінки споживачів і виробників, а також з правом для оцінки впливу нормативного середовища на розвиток галузей.

Таким чином, галузева економіка виступає важливим компонентом системи наук, забезпечуючи глибоке і комплексне розуміння функціонування окремих секторів економіки та їх впливу на загальний економічний розвиток. Вона сприяє розробці ефективних стратегій розвитку як окремих підприємств, так і галузей у цілому, що є важливим для стійкого економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності країни.

4. Методи дослідження в галузевій економіці: статистичний аналіз, економіко-математичне моделювання, експертні оцінки

У галузевій економіці застосовуються різноманітні методи дослідження, які дозволяють аналізувати стан, розвиток та взаємозв'язки між секторами економіки. Основними серед них є статистичний аналіз, економіко-математичне моделювання та експертні оцінки.

Статистичний аналіз є базовим методом дослідження, що передбачає

систематичне збирання, обробку та аналіз даних. У галузевій економіці статистичний аналіз використовується для оцінки таких показників, як обсяги виробництва, продуктивність праці, рівень інвестицій, зайнятість, рентабельність та конкурентоспроможність окремих секторів. Він включає використання часових рядів, розрахунок індексів, середніх значень і коефіцієнтів варіації. Наприклад, аналіз структури валового внутрішнього продукту (ВВП) за галузями дозволяє визначити їхній внесок в економіку країни, а також оцінити динаміку розвитку окремих секторів.

Економіко-математичне моделювання використовується для прогнозування та оптимізації процесів в економіці. За допомогою математичних моделей досліджуються взаємозв'язки між різними змінними, наприклад, вплив інвестицій на продуктивність, вплив зайнятості на доходи населення або кореляція між попитом і пропозицією у певній галузі. Моделі дозволяють враховувати багатофакторний характер економічних процесів і розробляти сценарії розвитку. У галузевій економіці часто застосовують моделі оптимального розподілу ресурсів, прогнозування попиту на продукцію та оцінки ефективності державної політики.

Експертні оцінки доповнюють кількісні методи якісним аналізом. Цей підхід передбачає залучення фахівців до оцінювання перспектив розвитку галузей, аналізу ринкових ризиків або визначення потенційних точок зростання. Експерти формують рекомендації, ґрунтуючись на своєму досвіді, знаннях та інтуїції, що особливо важливо у випадках нестабільності економічної ситуації або недостатності статистичних даних.

Таким чином, комбінація різних методів дозволяє отримати комплексне уявлення про стан і тенденції розвитку галузей економіки. Статистичний аналіз забезпечує об'єктивність та точність, економіко-математичне моделювання — прогнозування й оптимізацію, а експертні оцінки — врахування складних і динамічних змін у середовищі. Разом вони формують надійну основу для прийняття рішень у галузевій економіці.

5. Мікро- та макроекономічні аспекти галузевої економіки

Галузева економіка, як наука, інтегрує мікро- та макроекономічні аспекти для вивчення функціонування та розвитку окремих секторів економіки. Її аналіз спрямований на вивчення окремих галузей з точки зору їх ролі у загальній економічній системі, взаємозв'язків між ними та впливу на економіку в цілому.

Мікроекономічні аспекти галузевої економіки стосуються дослідження діяльності окремих підприємств і секторів, що формують певну галузь. Ці аспекти охоплюють аналіз попиту і пропозиції, структуру ринку, поведінку споживачів та виробників, ціноутворення, продуктивність, рентабельність і конкуренцію. Наприклад, вивчення виробничих витрат у промисловості чи аграрному секторі дозволяє зрозуміти, наскільки ефективно функціонують окремі підприємства, а також виявити можливості для підвищення конкурентоспроможності галузі. Мікроекономічні дослідження важливі для оптимізації діяльності підприємств і впровадження нових технологій, які сприяють підвищенню ефективності.

Макроекономічні аспекти галузевої економіки фокусуються на взаємодії галузей у контексті національної економіки. Це включає дослідження їхнього внеску у валовий внутрішній продукт (ВВП), рівня зайнятості, інвестицій, експорту та імпорту. Макроекономічні дослідження також враховують вплив державної політики, таких як регулювання, податкові стимули або субсидії, на розвиток галузей. Наприклад, вивчення ролі промисловості у структурі ВВП України дозволяє оцінити її вплив на економічне зростання, а також розробити рекомендації щодо збалансованого розвитку національної економіки.

Взаємозв'язок між мікро- та макроекономічними аспектами в галузевій економіці є особливо важливим. Наприклад, мікроекономічна ефективність окремих підприємств може значно впливати на макроекономічні показники, такі як рівень безробіття чи інфляція. У свою чергу, макроекономічна стабільність створює умови для сталого розвитку галузей на мікрорівні.

Таким чином, аналіз мікро- та макроекономічних аспектів галузевої економіки забезпечує цілісне розуміння її функціонування, допомагає виявити сильні та слабкі сторони розвитку окремих секторів, а також визначити пріоритети для державної політики з метою забезпечення економічного зростання.

6. Аналіз рентабельності, продуктивності та конкурентоспроможності галузей економіки України

Вони є ключовим аспектом оцінки їхнього поточного стану та перспектив розвитку. Ці три показники дозволяють виявити сильні й слабкі сторони секторів економіки, а також визначити шляхи для підвищення їхньої ефективності.

Рентабельність є важливим показником, що відображає ефективність використання ресурсів у галузях. У промисловості України рентабельність залишається неоднорідною через зовнішні ризики, зокрема коливання світових цін на металургійну продукцію, залежність від енергоносіїв та вплив воєнних дій. У сільському господарстві спостерігається зростання рентабельності завдяки орієнтації на експорт, хоча її стабільність залежить від погодних умов і доступу до кредитних ресурсів. Водночас рентабельність сфери послуг та торгівлі залишається вищою, оскільки ці галузі швидше адаптуються до змін у споживчому попиті.

Продуктивність праці в Україні, хоча й має позитивну динаміку, все ще значно відстає від показників розвинених країн. У промисловості низька продуктивність зумовлена застарілими технологіями, недостатнім рівнем автоматизації та низькою кваліфікацією працівників. У сільському господарстві, навпаки, завдяки впровадженню сучасної техніки та агротехнологій продуктивність має тенденцію до зростання. У сфері послуг і торгівлі продуктивність залежить від рівня цифровізації та інновацій, які активно розвиваються в останні роки.

Конкурентоспроможність галузей України визначається їхнім потенціалом на внутрішньому та зовнішньому ринках. Експортно-

орієнтовані галузі, такі як аграрний сектор і металургія, залишаються ключовими конкурентами на світовій арені, проте вони стикаються з викликами у вигляді торговельних бар'єрів і нестабільності логістичних ланцюгів. У сфері торгівлі та транспорту конкурентоспроможність залежить від рівня інтеграції з міжнародними стандартами, а в технологічних галузях – від інвестицій в інновації та науково-дослідні розробки.

Висновуючи, для підвищення рентабельності, продуктивності та конкурентоспроможності галузей економіки України потрібна комплексна державна політика, спрямована на модернізацію виробництва, стимулювання інвестицій і покращення умов для ведення бізнесу. Це дозволить забезпечити стійке економічне зростання та підвищити позиції України на міжнародній арені.

7. Тенденції розвитку та фактори впливу на галузеву структуру економіки

Визначаються низкою глобальних та локальних викликів, що формують сучасну економічну динаміку. Серед ключових тенденцій можна виокремити технологічний прогрес, глобалізацію та екологічні виклики, які мають вагомий вплив на структуру виробництва, попит на товари й послуги та зміни у способах ведення бізнесу.

Технологічний прогрес є потужним драйвером змін у галузевій структурі. Впровадження нових технологій, таких як автоматизація, штучний інтелект та цифровізація, сприяє підвищенню продуктивності у промисловості та сфері послуг. Завдяки цьому відбувається перехід від трудоінтенсивних галузей до високотехнологічних. Наприклад, розвиток ІТ-сектору в Україні значно вплинув на економічну структуру, створивши нові можливості для експорту послуг і підвищення доданої вартості. Водночас технології змінюють традиційні галузі, такі як сільське господарство, де впровадження точного землеробства та біотехнологій дозволяє ефективніше використовувати ресурси.

Глобалізація розширює можливості для інтеграції у світові ринки,

однак також висуває нові вимоги до конкурентоспроможності. Для України це означає активну участь у міжнародних торговельних ланцюгах, збільшення ролі експортно-орієнтованих секторів, таких як аграрний і металургійний. Проте зростає залежність від зовнішньої кон'юнктури, що може призводити до економічної вразливості через коливання світових цін і ризики торговельних обмежень. З іншого боку, глобалізація стимулює впровадження міжнародних стандартів, підвищення якості продукції та послуг, що позитивно впливає на галузеву структуру.

Екологічні виклики стають дедалі важливішими, формуючи попит на "зелені" технології та змушуючи підприємства адаптуватися до нових стандартів сталого розвитку. В Україні це відображається у зростанні інтересу до відновлюваних джерел енергії, зменшенні впливу енергоємних секторів та поступовій декарбонізації промисловості. Проте екологічні вимоги також створюють додаткові витрати для підприємств, що може стримувати їхній розвиток у короткостроковій перспективі.

Вплив цих факторів зумовлює постійні трансформації галузевої структури, сприяючи розвитку інноваційних секторів, переорієнтації економіки на нові ринки та впровадженню сучасних практик сталого розвитку. Це забезпечує адаптивність економіки до глобальних змін, але також вимагає активної державної політики для пом'якшення можливих негативних наслідків і підтримки стратегічних галузей.

8. Роль державної політики в регулюванні галузевої економіки

Державна політика відіграє ключову роль у регулюванні галузевої економіки, забезпечуючи сталість її розвитку, конкурентоспроможність та адаптацію до сучасних викликів. Одним із основних інструментів є законодавче регулювання, що створює правове підґрунтя для функціонування різних галузей. Ухвалення законів, які визначають правила ведення бізнесу, оподаткування, екологічні стандарти та вимоги до безпеки продукції, забезпечує прозорі умови для діяльності підприємств. Зокрема, в Україні це стосується аграрного сектору, промисловості та інформаційно-

комунікаційних технологій, де законодавчі ініціативи спрямовані на стимулювання модернізації.

Створення умов для розвитку галузей також включає інвестиції в інфраструктуру, освітню та наукову базу. Наприклад, розбудова транспортних і логістичних мереж сприяє розвитку торгівлі та промисловості, тоді як підготовка кваліфікованих кадрів задовольняє потреби високотехнологічних секторів. Держава також відіграє активну роль у наданні фінансової допомоги, зокрема через субсидії, гранти та кредити. Це особливо актуально для підтримки сільського господарства, відновлюваної енергетики та інших стратегічних галузей, що сприяє їхній стабільності та інноваційності.

Ще одним важливим аспектом є розробка галузевих програм і стратегій, які враховують як національні, так і міжнародні пріоритети. Такі програми, як «Стратегія сталого розвитку України» або галузеві плани дій, формують дорожню карту для підприємств і дозволяють їм орієнтуватися на довгострокові цілі. Ці заходи також супроводжуються нормативними актами, які регулюють експортно-імпортні операції, інноваційну діяльність та впровадження сучасних технологій.

Державна політика, спрямована на стимулювання економіки через регулювання галузевої структури, є важливим фактором розвитку національної економіки. Ефективність такої політики визначається її здатністю створювати сприятливі умови для підприємництва, забезпечувати стабільність на ринку та адаптувати економіку до глобальних змін, таких як технологічний прогрес і глобалізація.

Вивчення галузевої економіки забезпечує студентів і фахівців глибокими знаннями про принципи, структуру та функціонування окремих

галузей національної економіки. Це дає можливість розуміти взаємозв'язки між секторами, аналізувати їхню ефективність і визначати фактори, які впливають на розвиток певних галузей. Розуміння галузевої економіки дозволяє критично оцінювати економічні процеси, прогнозувати наслідки політичних чи інвестиційних рішень, а також адаптувати діяльність компаній до змін ринкових умов.

Практичне застосування цих знань відкриває широкі перспективи в управлінні підприємствами, державному регулюванні економіки, стратегічному плануванні та інвестиційному аналізі. Наприклад, для підприємців це дає змогу виявляти перспективні галузі для інвестування або розвитку бізнесу. Для державних управлінців такі знання необхідні для створення ефективних економічних стратегій, підтримки галузей у кризові періоди чи стимулювання їхньої модернізації.

Крім того, знання галузевої економіки дозволяють зрозуміти міжнародні тенденції, такі як глобалізація та технологічний прогрес, що є важливим для адаптації економіки до нових викликів. Таким чином, вивчення галузевої економіки не лише розширює теоретичну базу, а й формує практичні навички, які можна ефективно використовувати для досягнення успіху в різних професійних сферах.

ТЕМА 1.2. Економічне районування та територіальна організація господарства

ПЛАН

- 1. Сутність економічного району та об'єктивний характер його формування*
- 2. Основні районоутворюючі фактори*
- 3. Принципи і критерії виділення великих економічних районів*
- 4. Ієрархія економічних районів, їх основні типи*
- 5. Практичне значення економічного районування*

1. Сутність економічного району та об'єктивний характер його формування

Основою формування економічних районів є територіальний поділ праці, що зумовлює виробничу спеціалізацію окремих територій і розвиток міжрайонної

кооперації. Об'єктивними умовами виділення і розвитку економічних районів виступають наявні природні ресурси, особливості економіко-географічного положення території, чисельність населення, виробничий потенціал, рівень господарського освоєння території. Сам процес економічного районування являє собою доцільний, науково обґрунтований поділ країни на економічні райони.

В реальній дійсності формування економічних районів пов'язано із способом виробництва, рівнем розвитку і особливостями розміщення продуктивних сил. У докапіталістичних формаціях, коли територіальний поділ праці ще не набув свого розвитку, не було і об'єктивних умов для формування економічних районів. Виникнення і формування їх відбулося в умовах розвинутого товарного виробництва і подальшого розвитку суспільного територіального поділу праці.

Значного розвитку набула теорія і методологія економічного районування у постсоціалістичних країнах, насамперед в працях учених колишнього Радянського Союзу, що було зумовлено розвитком планової господарської системи. У розробці проблеми економічного районування колишнього Радянського Союзу особлива увага приділялась визначенню сутності поняття економічного району. Серед цілого ряду визначень найбільш вдалим є трактування П. М. Алампієва.

За визначенням П. М. Алампієва, економічний район — це географічно цілісна територіальна частина народного господарства країни, яка має свою виробничу спеціалізацію, міцні внутрішні економічні зв'язки і нерозривно зв'язана з іншими частинами суспільним територіальним поділом праці. Є й інші визначення поняття економічного району. Спільними для них є такі ознаки: територіальна цілісність, спеціалізоване господарство, його комплексність, тісні внутрірайонні і міжрайонні економічні зв'язки, особливість економіко-географічного положення.

Поглиблення територіального поділу праці, ускладнення територіальної структури народного господарства та посилення агропромислової інтеграції вимагають подальшої розробки теорії економічного районування. В післявоєнні роки значний вклад у вирішення цієї проблеми зробив М. М. Колосовський, який поглибив наукові основи економічного районування розкриттям сутності

територіально-виробничих комплексів (ТВК) як основи економічного району; через пізнання енерговиробничих циклів (ЕВЦ), що являють собою тісно пов'язані виробничо-технологічні процеси від переробки сировини до випуску кінцевої продукції.

Основним недоліком вказаної концепції, на думку таких вчених, як П. М. Алампієв, Я. Г. Фейгін, Л. Я. Зіман, А. Є. Пробст, було поняття районного ТВК як виробничого комбінату. Його було звинувачено в технолого-виробничому ухилі, оскільки він не визнавав охоплення районним комплексом всієї сфери виробництва.

В результаті глибоких наукових розробок і дискусій визначились загальноприйнятні наукові основи економічного районування.

Основна мета ЕР - це удосконалення стратегії соціально-економічного розвитку, поліпшення адміністративно-територіального поділу держави, як основи для розробки ефективної економічної політики, спрямованої на раціональне використання економічного і природно-ресурсного потенціалу, поліпшення РПС території її господарської спеціалізації та структури господарства.

Економічний район - це територіально-господарська цілісність, що характеризується своїм природно-ресурсним і економічним потенціалом і умовами розвитку, це основна складова частина регіональної політики, об'єкт економічної оцінки природних ресурсів, державного регулювання, організації управління в поєднанні з місцевим самоврядуванням.

Будь-яка територія може бути поділена не менше чим на чотири ранги (рівні) районування (табл. 1.1).

Економічний простір - насичена територія, що вміщує багато об'єктів і зв'язків між ними: населені пункти, промислові підприємства, господарсько опановані й рекреаційні площі, транспортні та інженерні мережі тощо.

Якість економічного простору визначається:

1) *щільністю* (чисельність населення, об'єм валового регіонального продукту, природні ресурси, основний капітал на одиницю площі простору);

2) розміщенням (показники рівномірності, диференціації, концентрації, розподілу населення й економічної діяльності, у тому числі існування господарсько освоєних і не освоєних територій);

Таблиця 1.1 – Економічне ранжування території

Ранг районування	Критерії виділення	Цільові установки (місія)
1. Мегарегіон	Геополітичне положення. Природна зона.	Розробка прогностичних концепцій і крупних державних програм розвитку
2. Макрорегіон	Частина природної зони (геополітичного положення)	Розробка перспективних планів соціально-економічного розвитку регіонів
3. Мезорегіон	Частина території в межах макроекономічного району. Сучасні адміністративно-територіальні одиниці (область)	Розробка регіональних міжгалузевих програм соціально-економічного розвитку
4. Мікрорегіон	Частина адміністративно-територіальної одиниці за наявності тісних галузевих (міжгалузевих) зв'язків	Розробка регіональних галузевих програм територіально-виробничих комплексів

3) зв'язаністю (інтенсивність економічних зв'язків між частинами і елементами простору, умови мобільності товарів, послуг, капіталу й людей, що визначаються розвитком транспортних і комунікаційних мереж).

Однорідний (гомогенний) регіон не має великих внутрішніх різниць за суттєвими критеріями, наприклад, за природними умовами, щільністю населення, доходами на душу населення тощо. Повністю однорідний регіон - це абстракція, в реальності повністю однорідних регіонів не буває.

Вузловий регіон має один чи декілька вузлів (центрів), які зв'язують решту простору. Регіон такого типу називають також центральним, поляризованим.

У просторовій структурі вузлів регіону виділяють ряд типових елементів:

Точка - об'єкт, ділянка, внутрішні розміри якого можна зневажати.

Центр - об'єкт (чи концентрована група об'єктів), який по відношенню до решти простору виконує якусь важливу функцію (адміністративну, фінансову, інформаційну).

Ядро - частина регіону, в якій найбільше (із найбільшою щільністю, інтенсивністю) виражені його суттєві ознаки.

Периферія - решта простору, до доповнює центри, ядро.

Локалітет - елементарний об'єкт простору, місцевість («мала територія») із якимось одним об'єктом (компактний населений пункт, підприємство, комунікація).

Промисловий вузол - це сполучення промислових підприємств, одно чи декількох населених пунктів разом із загальними об'єктами виробничої й соціальної інфраструктури, розташованих на компактній території.

Транспортний вузол - перехрещення транспортних комунікацій, як правило, пов'язаних із концентрацією виробництва й розселення.

Територіально-виробничий комплекс (ТВК) - сполучення різних технологічно пов'язаних виробництв із спільними об'єктами виробничої й соціальної інфраструктури. ТВК мають виробничу спеціалізацію в масштабах міжрегіонального, національного і навіть світового ринків. Останні є типовою формою господарського освоєння нових територій з багатими природними ресурсами. Наприклад, ТВК Донбасу, Придніпров'я.

Агломерація - територіальне утворення, що інтегрує промислові і транспортні вузли, системи комунікацій, міста й інші населені пункти. Агломерації характеризуються особливо високою концентрацією господарства й розселення. Прикладом є Донецько-Макіївська агломерація.

Урбанізація - процес концентрації населення й виробництва у містах, що відбувається протягом декількох віків. Її результатом є утворення систем міст, що поглинають значну частину сільських поселень і сільського населення.

2. Основні районоутворюючі фактори

На формування економічних районів впливають різні фактори: природні, економічні та історичні. Основними серед них є економічні.

Головним районоутворюючим фактором у кожній країні є суспільний територіальний поділ праці, який є результатом просторового прояву дії загального економічного закону суспільного поділу праці.

Територіальний поділ праці проявляється у господарській спеціалізації окремих частин території країни на різних видах виробничої діяльності відповідно до їх природних умов і наявних трудових та інших ресурсів. Його розвиток відкриває шлях до максимального, найбільш ефективного використання сприятливих для виробництва умов кожної території, вигідного географічного положення, значних запасів мінеральних (особливо паливних і енергетичних) ресурсів, комбінування виробництв, що їх використовують, а також використання навичок та виробничого досвіду населення, які здобуті ним протягом певного історичного періоду.

Другим важливим районоутворюючим фактором, який є похідним від територіального поділу праці, є територіальні виробничі комплекси (ТВК). Територіальний поділ праці веде до формування галузей спеціалізації окремих територій, які, в свою чергу, обумовлюють склад галузей, що їх обслуговують і доповнюють. Це приводить до виникнення ТВК.

Як складові частини до ТВК входять елементарні техніко-економічні комплекси (первинні ланки енерговиробничих циклів). В основі цих комплексів знаходяться стійкі сполучення взаємопов'язаних підприємств різних галузей. Їх зв'язки визначені технологією і економікою виробництва. Прикладом таких елементарних комплексів можуть бути молокозаводи, розташовані в сільській місцевості, та цукрові заводи з їх сировинними зонами і взаємопов'язаним з ними тваринництвом, яке використовує відходи цих виробництв. Елементарні комплекси є в різних галузях промисловості.

Сукупність однорідних або тісно зв'язаних між собою різних елементарних техніко-економічних комплексів, розташованих на компактній території, утворює територіально-виробничий комплекс, який охоплює значну частину економічного району. В межах одного великого економічного району може бути один або декілька тісно пов'язаних ТВК.

До основних районоутворюючих факторів належать також і найбільші міста країни -- великі регіональні і індустріальні центри із зонами економічного тяжіння до них периферійних територій. Кожне місто як економічний центр впливає на

навколишню тяжіючу до нього місцевість, а найбільше місто об'єднує своєю зоною районоформуючого впливу всі менші міста. Так забезпечується зв'язок ядра і периферії економічного району.

Зона районоформуючого впливу великого регіонального центру охоплює цілу групу адміністративних областей. На Україні такими центрами є Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Львів. Найбільшу зону районоформуючого впливу має м. Київ, який, крім потужного регіонального центру, є ще і столицею держави.

Важливе районоутворююче значення мають особливості економіко-географічного положення території району. Вони значною мірою впливають на формування спеціалізації його господарства. Так, наприклад, вихід Південного економічного району України до берегів Чорного моря обумовив значний розвиток у його народногосподарському комплексі морського транспорту, портово-промислових центрів, суднобудування і судноремонту, курортно-туристичного комплексу, риболовства і рибопереробної промисловості.

На утворення економічного району великий вплив мають природні умови і ресурси. Природні умови взагалі, і особливо природні ресурси, — це основа розвитку і спеціалізації сільського господарства та промисловості району. Вони мають значний вплив на формування галузевої структури територіальних виробничих комплексів, на розвиток і розміщення енерго-, водо-, трудомістких та інших виробництв, а також на галузеву спеціалізацію сільського господарства. Наявність великих родовищ і басейнів паливно-енергетичних, рудних і нерудних ресурсів створює передумови для визначення спеціалізації економічних районів на тих чи інших галузях промисловості.

Районоутворююче значення мають також основні форми територіальної організації виробництва — промислові центри, промислові вузли (зосереджені в одному місті чи розосереджені в близько розташованих містах і селищах міського типу), одногалузеві і багатогалузеві промислові райони, локальні, районні і обласні агропромислові комплекси, які разом з транспортним комплексом та інфраструктурою об'єднуються в народногосподарський комплекс економічного

району. Важливу роль у формуванні економічних районів відіграє транспорт. Наявність розвинутої транспортної мережі на певній території впливає на темпи формування економічного району, забезпечує здійснення широких міжрайонних економічних зв'язків, посилює формування зон економічного тяжіння периферійних територій до їхнього економічного ядра. Значний вплив на формування економічних районів має національно-політичний устрій та адміністративно-територіальний поділ країни. В умовах перехідної економіки, коли ще значна кількість промислових підприємств залишається власністю держави, а в сільському господарстві зберігаються кооперативні сільськогосподарські підприємства, адміністративні області залишаються ще як єдине господарське ціле із своїми органами управління господарством. У їх межах функціонують територіальні виробничі комплекси, їхні основні складові частини або окремі ланки народногосподарського комплексу великого економічного району.

Адміністративні центри низових районів і областей, як правило, стають і важливими економічними центрами, створюють свої зони впливу на навколишню територію і цим також зв'язують її в єдине ціле.

3. Принципи і критерії виділення великих економічних районів

У науковій літературі обґрунтовується і використовується ряд критеріїв і принципів економічного районування.

До основних з них належать такі:

загальний (інтегральний, міжгалузевий) економічний район має бути великою економічно цільною територією, на якій є значні природні ресурси, необхідні для визначення його господарської спеціалізації і забезпечення сучасного і перспективного розвитку;

розміри територій великих економічних районів повинні відповідати вимогам скорочення перевезення масових вантажів в межах району до економічно доцільних відстаней, наближатися до їх одномасштабності, а величини економічних потенціалів районів повинні бути близькими між собою;

Економічний потенціал району може визначатися чисельністю населення, розмірами валового внутрішнього продукту, валової продукції промисловості і сільського господарства, вартістю основних виробничих фондів, показниками на душу населення, на тисячу чоловік та ін.

економічний район повинен являти собою виробничо-економічну територіальну єдність, яка створюється розвиненими внутрішніми виробничими зв'язками, і мати спеціалізацію господарства у масштабі країни;

на території інтегрального економічного району повинен бути сформований достатньо потужний народногосподарський комплекс, основу якого становлять територіальні виробничі комплекси з такою галузевою структурою:

профільюючі галузі (галузі спеціалізації району в масштабах країни), які включають до свого складу кілька галузей промисловості і сільського господарства;

галузі, які розвиваються як суміжні з галузями попередньої групи і забезпечують комбіновану переробку сировини, а також галузі, що обслуговують потреби галузей спеціалізації району (добування і збагачення сировини, виробництва напівфабрикатів, обладнання, ремонт обладнання, виробництво будівельних матеріалів тощо);

галузі, які забезпечують потреби населення району промисловими і продовольчими товарами, необхідними матеріалами;

при виділенні економічного району повинно враховуватися економіко-географічне положення території і його вплив на спеціалізацію та особливості розміщення продуктивних сил;

врахування при виділенні економічного району принципу економічного тяжіння, тобто необхідності включення в його межі основної територіальної частини або і всієї зони, формуючого впливу його головного регіонального центру;

до складу великих економічних районів повинні повністю включатися території адміністративних областей, країв, автономних республік без порушення їх меж.

4. Ієрархія економічних районів, їх основні типи

Наукова і практична необхідність диференційованого підходу до вивчення територіально-господарських відмінностей у межах країни обумовлює також потребу систематизації різних економічних районів.

Науково обґрунтованим є об'єктивне існування двох типів економічних районів — галузевих і загальних або багатогалузевих (інтегральних).

Галузеве (спеціальне) економічне районування потрібне для вивчення особливостей розміщення і проблем розвитку окремих галузей виробництва. Цей тип економічних районів виникає під впливом закономірності територіальної концентрації підприємств окремої галузі народного господарства і пов'язаних з ними обслуговуючих виробництв. Їх територіальна локалізація залежить в основному від наявності на певній території необхідних природних передумов (грунтово-кліматичних і сировинних ресурсів), крупного споживача продукції, сприятливих транспортних зв'язків тощо.

Так, наприклад, у сільському господарстві виділяються райони виробництва технічних і зернових культур, виноградарства і садівництва, а в промисловості — райони вугільної, металургійної, хімічної, легкої та інших галузей індустрії.

Галузеві економічні райони є складовою частиною загальних економічних районів. Галузеве районування посилює наукову обґрунтованість визначення території загальних економічних районів.

Загальне (інтегральне) економічне районування базується на регіональних народногосподарських комплексах, в основі яких знаходяться територіально-виробничі комплекси різного ступеня сформованості або їх складові частини.

За цим районуванням виділяється три підтипи інтегральних економічних районів: великі (макрорайони), середні (мезорайони) і малі (мікрорайони).

Великі (інтегральні) економічні райони — це поділ території країни на найбільші територіальні частини, які об'єднують кілька адміністративних областей, або адміністративні області з автономною республікою, або адміністративні краї з автономними областями. Головною метою визначення цих районів є виявлення і розмежування великих існуючих чи тих, які ще тільки

формуються, територіально-виробничих комплексів для визначення напрямів їх раціонального розвитку і більш ефективного використання їхнього ресурсного потенціалу. Ці райони використовуються для довгострокового прогнозування розвитку і розміщення продуктивних сил, формування загальнодержавних баз промислового чи сільськогосподарського виробництва, які не можуть бути сформовані в межах тільки однієї адміністративної області.

У великих економічних районах, крім галузей спеціалізації в масштабі держави, повинні розвиватись і інші основні галузі виробництва з метою більш повного використання місцевих ресурсів і зменшення обсягів довізної продукції з інших районів.

Виникнення і розвиток великих економічних районів може відбуватися в країнах з територією не менше 300-500 тис. км². В країнах з меншою територією формуються тільки мезо- і мікрорайони, тобто райони другого і третього порядку (підтипи міжгалузевих районів).

Середні (інтегральні) економічні райони, як правило, є підрайонами великих економічних районів. Це територія однієї невеликої країни чи адміністративної області, краю, автономної республіки, тобто це територіальні одиниці економічного районування. Об'єктивною основою цього районування виступає територіальний поділ праці як в масштабах країни, так і в межах великих (інтегральних) економічних районів.

На території цих районів знаходяться ядра крупнорайонних ТВК або їх складові частини. У даному підтипі економічних районів основну районоутворюючу роль відіграють великі багатофункціональні міста, які разом з тим є і найбільшими промисловими і транспортними вузлами. Ці міста є тими ядрами районів, які пов'язують їх периферію в єдине ціле.

Середні економічні райони об'єднуються у великий економічний район зоною районоформуючого впливу великих регіональних центрів з системою спеціалізації і кооперування їхніх підприємств. З метою більш повного використання свого ресурсного потенціалу спеціалізація виробництва в цих районах здійснюється не тільки на основних галузях, а й на виробництві

другорядної продукції, потрібної для кожного великого економічного району. Ці райони використовуються як для прогнозування рівня розвитку виробництва і невиробничої сфери та розробки державних програм галузевого розвитку, так і для управління господарською діяльністю.

Малі райони (мікрорайони) — це найнижчий ступінь інтегральних економічних районів. Вони органічно пов'язані з низовим адміністративно-господарським районуванням. Їх територія відповідає території внутріобласних адміністративних районів. Визначення меж цих районів залежить від об'єктивних і суб'єктивних факторів. Це пов'язано з тим, що економічна основа сусідніх районів даного підтипу часто буває однорідною (однотипною), особливо в спеціалізованих сільськогосподарських зонах, і тому їхні межі визначаються виробничими зв'язками підприємств місцевого значення з їх сировинними зонами, а також територіальною організацією і управлінням всього господарства, яке здійснюється районними центрами. В цих районах основними галузями виробництва є рослинництво, тваринництво і місцева промисловість, переважно та, що переробляє сільськогосподарську сировину. Найбільш поширеними виробничими поєднаннями тут є локальні аграрно-промислові комплекси (завод, цех і сировинна зона). В межах цих районів можуть бути розташовані і підприємства міжрайонного значення, які впливають на формування обласних господарських комплексів і внутріобласних підрайонів.

Низові адміністративно-господарські райони в умовах планової системи розвитку господарства і навіть в умовах перехідного до ринкової економіки періоду використовуються для поточного планування і оперативного управління розвитком виробництва. Ця функція в умовах поширення приватної власності на засоби виробництва буде змінюватися.

5. Практичне значення економічного районування

Велике прикладне значення економічного районування полягає у тому, що воно є основою формування і реалізації державної регіональної економічної політики, а також використовується в практиці територіального управління

господарством, при виборі доцільних варіантів розміщення нових виробничих об'єктів та вдосконаленні територіальної структури господарства, обґрунтуванні перспектив розвитку територіально-виробничих комплексів. Економічне районування сприяє підвищенню ефективності використання ресурсного, виробничого і науково-технічного потенціалу регіонів і всієї країни.

В Україні здійснюється генеральне економічне районування території для цілей прогнозування, розробки і реалізації територіальних комплексних програм і схем природокористування, проектів районного планування, схем розвитку і розміщення продуктивних сил та розселення населення. Територіальні схеми розміщення і розвитку продуктивних сил певних районів являють собою прогнозні, науково обґрунтовані розробки прикладного характеру, які містять як ретроспективний аналіз розвитку усіх структурних складових господарського комплексу території, так і визначення напрямів перспективного розвитку. При цьому обґрунтовуються основні завдання і показники соціально-економічного розвитку регіонів та шляхи вирішення соціальних, економічних і екологічних проблем.

Таким чином, економічне районування є науковим методом територіальної організації народного господарства і водночас одним із засобів раціонального розміщення виробництва, вдосконалення його спеціалізації та піднесення соціально-економічного розвитку.

Тема 1.3. Регіон в системі територіального поділу праці в галузевій економіці

План:

1. *Наукові основи формування регіонів і регіонального відтворювального процесу.*
2. *Сутність регіону.*
3. *Співвідношення понять “територія” і “регіон” та взаємозв’язок між ними.*
4. *Взаємовідносини “регіон- столиця”.*
5. *Спеціалізація і комплексний розвиток регіонів.*

6. *Господарський потенціал і рівні розвитку регіонів.*
7. *Регіони в системі Європейської інтеграції.*
8. *Сприяння розвитку регіонів: державна політика, пріоритети, програми, управління.*
9. *Міжрегіональне економічне співробітництво: значення та форми.*
10. *Поглиблення територіального поділу праці та оптимізація галузевої структури господарського комплексу регіонів*
11. *Сутність продуктивних сил регіону та їх складові елементи*
12. *Територіальне розміщення та організація продуктивних сил*
13. *Сучасні теорії і моделі розміщення продуктивних сил і розвитку регіонів.*

1. Наукові основи формування регіонів і регіонального відтворювального процесу

Економічне районування є об'єктом територіального планування, яке передбачає розробку схем розвитку і розміщення галузей господарства, продуктивних сил областей та економічних районів. Світовий досвід стверджує, що сучасний розвиток економіки неможливий без економічного районування та без відповідних досліджень його стану і рівня розвитку та потреб населення і всього суспільства як в товарах, так і в соціальних потребах.

У витоках науки про економічне територіальне (географічне) районування стояли такі українські вчені: В. Кубійович, П. Чубинський, С. Рудницький. На їх думку, виникнення та розвиток економічних регіонів залежать від способу виробництва, рівня розвитку та особливостей розміщення продуктивних сил. Основу формування економічних районів становить територіальний поділ праці, який сприяє виробничій спеціалізації та розвитку міжрегіональної кооперації.

Теорія та методологія економічного районування значно розвинулися у постсоціалістичних країнах, зокрема у працях колишнього СРСР, що було обумовлено розвитком планової господарської системи. У Радянському Союзі. Значний внесок зробив М. Колосовський, поглибивши наукові основи економічного районування через розкриття сутності територіально-виробничих комплексів (ТВК) як бази економічного району та дослідження енерговиробничих циклів, що охоплюють процеси від переробки сировини до випуску кінцевої продукції.

Тож сьогодні наукові основи формування регіонів і регіонального відтворювального процесу включають вивчення закономірностей розвитку та розміщення продуктивних сил, врахування природно-ресурсного потенціалу, економічної спеціалізації територій, соціально-економічних умов та особливостей територіального поділу праці. Важливу роль відіграють фактори виробничої кооперації та інтеграції, що сприяють формуванню сталих економічних зв'язків між регіонами і забезпечують ефективність регіонального відтворення.

2. Сутність регіону.

У сучасних джерелах під поняття "регіон" підводяться різні просторові системи надзвичайно різноманітних масштабних порядків – від групи держав до невеликих за площею адміністративнотериторіальних одиниць і навіть їх частин. Згідно з адміністративним поділом, як правило, виділяються наступні регіональні одиниці: область (край, автономна республіка), місто і райони в місті, район, селище, село.

У словнику з регіональної політики, який розміщений на сайті інституту регіональних та євроінтеграційних досліджень "ЄвроРегіо Україна", наведене наступне тлумачення поняття "регіон": регіон – (франц. region, від лат. region – область, район) – територія, яка відрізняється від інших територій за рядом ознак і характеризується певною цілісністю та взаємопов'язаністю її складових елементів. Регіони виділяються з території відповідно до певних цілей і завдань, найголовнішою з яких є управління розвитком регіону. Регіони можуть бути будь-якого розміру – від міста (або району у великому місті) до величезних регіонів всередині континенту.

Поняття "регіон" у широкому сенсі позначає територію з певними географічними, економічними, соціальними або політичними особливостями, які відрізняють її від інших територій. Регіон може бути частиною країни або об'єднувати кілька країн і зазвичай характеризується специфічними умовами розвитку, наприклад, природними ресурсами, рівнем розвитку промисловості, культурними або історичними рисами.

3. Співвідношення понять “територія” і “регіон” та взаємозв’язок між ними.

Територія – регіон, обмежена частина земної поверхні в природних, державних, адміністративних або умовних межах: визначається протяжністю, як специфічним видом «просторового» ресурсу, площею, географічним розташуванням, природними умовами, господарською освоєністю. Територія є об’єктом конкретної діяльності.

Регіон – це поняття, яке вже характеризує територію, виділену за певними ознаками: економічними, соціальними, культурними, екологічними чи політичними. Регіон має конкретне функціональне значення, яке визначається його роллю в господарському, соціальному або адміністративному аспекті. Це частина території, яка може бути самостійною економічною системою або мати унікальні особливості, що відрізняють її від інших частин.

Отже, регіон завжди є частиною території, але не кожна територія є регіоном. Тобто, територія – це загальніше поняття, яке включає різні ділянки земної поверхні. Регіон же формується на основі території шляхом виділення її певних характеристик, які мають значення для конкретних процесів чи цілей (економічних, культурних, соціальних).

4. Взаємовідносини “регіон- столиця”.

Взаємовідносини між регіонами та столицею мають багатогранний характер і включають економічні, соціальні, політичні, та інфраструктурні зв’язки. Столиця виконує роль центру прийняття рішень, науково-освітнього осередку та фінансового хабу, тоді як регіони забезпечують ресурсну базу, промислове виробництво та підтримують культурне різноманіття.

Дисбаланс розвитку між столицею та регіонами часто призводить до концентрації ресурсів у центральній частині держави, що потребує регулювання через національні стратегії регіонального розвитку, включаючи прогнозування та планування.

5. Спеціалізація і комплексний розвиток регіонів.

Спеціалізація і комплексний розвиток регіонів є важливими аспектами для економічного зростання та розвитку країни, і їх досягнення залежить від ефективного поєднання різних економічних, соціальних та екологічних чинників. Спеціалізація регіонів передбачає орієнтацію на конкретні галузі або типи виробництва, з урахуванням наявних фінансових, природних і трудових ресурсів. Це дозволяє якісно та ефективно використовувати ресурси та досягти економічного зростання у певних територіях.

Комплексний розвиток регіонів включає в себе не лише розвиток окремих галузей, але й процес упорядкування інфраструктури, соціальних послуг та екологічних аспектів, що забезпечують сталий розвиток регіонів у довгостроковій перспективі. Для цього необхідний комплексний план дій, який поєднував би різні рівні управління, також взаємодію між різними секторами економіки. Принципи раціонального використання ресурсів і стратегічного розвитку територій допомагають збалансувати регіональні відмінності та сприяють стабільному розвитку країни в цілому.

6. Господарський потенціал і рівні розвитку регіонів.

Господарський потенціал(економічний потенціал)- здатність економіки країни загалом, її галузей, підприємств, господарств здійснювати виробничо-економічну діяльність, сприяти розвитку виробництва та споживання. Складовими господарського потенціалу країни є її природно-ресурсний, виробничий., трудовий, науково-технічний та експортний потенціали. Природно-ресурсний потенціал характеризує природні багатства країни, вже залучені у господарський обіг, а також доступні для освоєння за даних технологій та соціально-економічних. відносин. Виробничий. потенціал утворюють матеріало-речові й трудові ресурси: засоби виробництва (будови, споруди, обладнання), технології та робітники. Обсяг і якість трудового потенціалу (труд. ресурсів країни) визначають чисельність активного працездатного населення, освітній і професійно-кваліфікаційний. рівень останнього. Науково-технічний потенціал – досягнення

фундаментальної та прикладної науки, відкриття та винаходи, нові технології, дослідно-експериментальна база, тощо.

Господарський потенціал України у 2024 році демонструє певне збільшення після складних років, зокрема через вплив війни та економічної кризи. Очікується, що економіка України зросте на 3–5% у 2024 році, зокрема завдяки активізації таких галузей, як машинобудування, будівництво та торгівля. **Європейський банк реконструкції та розвитку** прогнозує зростання на рівні 3%, у той час як в українському державному бюджеті закладено більш оптимістичний показник – 4,6% . Цей економічний зріст підтримується за рахунок міжнародної допомоги та внутрішніх реформ, що дозволяють стабілізувати соціальні та фінансові виплати, а також відновлення інфраструктури.

Рівні розвитку регіонів визначаються за кількома критеріями, такими як: економічні(Включає валовий регіональний продукт , рівень безробіття, доходи населення, інвестиційну активність та наявність ключових галузей, таких як промисловість, сільське господарство чи високі технології), соціальні(оцінюється через рівень освіти, здоров'я, доступу до соціальних послуг та рівня життя.), екологічні(це врахування природних ресурсів, стану довкілля та екологічної стійкості регіону; на цьому рівні важливо враховувати вплив людської діяльності на навколишнє середовище та заходи, спрямовані на збереження екологічної рівноваги) та інфраструктурні(оцінка інфраструктури включає транспортні мережі, енергетичні ресурси, доступ до інтернету та інших технологічних інфраструктур) показники, що допомагають оцінити рівень їхнього розвитку та виявити дисбаланси в країні.

7. Регіони в системі Європейської інтеграції.

Взаємодія регіонів в системі європейської інтеграції має важливе значення для розвитку як окремих країн, так і всього континенту. Європейська інтеграція з самого початку передбачала створення ефективних економічних та політичних зв'язків між державами, зокрема через спільні ринки та міжурядові організації. Регіони виступають важливими учасниками цього процесу, оскільки інтеграція

сприяє розвитку регіонів через спільні проекти та ініціативи на рівні ЄС. Вони також отримують підтримку від ЄС для розвитку інфраструктури, технологій та підвищення рівня життя через різні фонди та програми

Одним із ключових аспектів є розподіл ресурсів і підтримка слабших регіонів через структурні фонди ЄС, що дозволяє знизити рівень економічної та соціальної нерівності між країнами та регіонами (як, наприклад, це робиться через програми, що підтримують інфраструктурні проекти, освіту, інновації тощо). Водночас, через співпрацю на рівні ЄС регіони отримують нові можливості для розвитку бізнесу, співробітництва у сфері науки, технологій та освіти.

Європейська інтеграція стимулює і комплексне залучення регіонів до глобальної економічної діяльності, підвищуючи їх конкурентоспроможність на міжнародному рівні, що в свою чергу сприяє сталому розвитку країни в цілому.

8. Сприяння розвитку регіонів: державна політика, пріоритети, програми, управління.

Розвиток регіонів є одним із ключових завдань державної політики України. Це питання набуло особливої актуальності в умовах війни, коли регіони стикаються з численними викликами: економічними, соціальними та інфраструктурними. Державна політика спрямована на відновлення територій, стимулювання економіки, підвищення якості життя громадян та інтеграцію у європейський простір.

Пріоритети державної політики

Відновлення та розвиток інфраструктури. (Основний акцент робиться на модернізації транспортних, енергетичних і комунальних мереж. Особливу увагу приділяють відновленню зруйнованих об'єктів та впровадженню сучасних стандартів будівництва.)

Розвиток людського капіталу. (Держава інвестує у підвищення рівня освіти, охорони здоров'я та соціального захисту. Пріоритетними завданнями є створення умов для професійної самореалізації молоді та підтримка переселенців.)

Економічне зростання та інновації. (Стимулювання підприємництва, залучення інвестицій та впровадження інноваційних технологій є ключовими для відновлення економіки регіонів. Зокрема, створюються індустріальні парки та спеціальні економічні зони.)

Забезпечення екологічної стійкості. (Державна політика зосереджена на збереженні природних ресурсів, переході до "зеленої" економіки та адаптації до кліматичних змін.)

Програми та стратегії

Для досягнення цілей державної політики впроваджуються масштабні програми та стратегії:

«Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки.» (Ця стратегія спрямована на зменшення регіональних диспропорцій, забезпечення збалансованого розвитку, відновлення зруйнованих територій та інтеграцію в європейський простір.)

«План відновлення України.» (Цей документ визначає напрями швидкої відбудови інфраструктури, стимулювання економіки та інтеграцію до ЄС. План базується на принципах прозорості, інклюзивності та співпраці з міжнародними партнерами.)

Управління регіональним розвитком

Організацію та координацію заходів розвитку здійснює Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України у співпраці з обласними адміністраціями, органами місцевого самоврядування та міжнародними організаціями. Управління процесом відновлення передбачає:

Залучення міжнародних інвесторів та партнерів.

Використання сучасних методів планування, зокрема геоінформаційних систем.

Підтримку ініціатив громадян та місцевих підприємств.

Особлива увага приділяється залученню громадськості до розробки програм і моніторингу їх реалізації. Це забезпечує прозорість і ефективність використання ресурсів.

9. Міжрегіональне економічне співробітництво: значення та форми.

Міжрегіональне співробітництво є одним із механізмів активізації інноваційних процесів і залучення інвестицій для реалізації високоефективних інноваційних проектів, здатне формувати нові центри економічного розвитку, довкола яких створюватимуться ареали економічного зростання завдяки можливостям консолідації ресурсів. Таке співробітництво дозволяє регіонам обмінюватися ресурсами, технологіями та досвідом, що сприяє ефективнішому використанню потенціалу кожного з них. Воно також сприяє зменшенню економічних диспропорцій між регіонами, стимулює розвиток внутрішнього ринку та посилює економічну та соціальну єдність країни.

Форми міжрегіонального економічного співробітництва

Транскордонне співробітництво (Співпраця між прикордонними регіонами різних країн, що сприяє розвитку спільних інфраструктурних проектів, торгівлі та культурних обмінів.)

Єврорегіони (Спеціальні територіальні утворення, створені для поглиблення співпраці між прикордонними регіонами, що сприяє підвищенню їх конкурентоспроможності та формуванню центрів зростання.)

Міжрегіональні угоди (Офіційні домовленості між регіонами про співпрацю в певних галузях, таких як економіка, наука, культура тощо.)

10. Поглиблення територіального поділу праці та оптимізація галузевої структури господарського комплексу регіонів

Територіальний поділ праці — це об'єктивний необоротний процес розвитку продуктивних сил, при якому відбувається відокремлення різних видів трудової діяльності, спеціалізація окремих виробничих одиниць, обмін між ними продуктами своєї діяльності.

Поглиблення територіального поділу праці передбачає більш чітку спеціалізацію регіонів, що дозволяє ефективніше використовувати місцеві ресурси та потенціал. Це сприяє зростанню продуктивності та економічному розвитку. Згідно з дослідженнями, поглиблення територіального поділу праці є невід'ємним

процесом формування та розвитку держави. Оптимізація галузевої структури передбачає раціональний розподіл виробничих потужностей та ресурсів між галузями, що відповідає специфіці та потребам кожного регіону. Це дозволяє підвищити ефективність економіки та забезпечити стійкий розвиток. Важливим аспектом є врахування взаємозв'язків між галузями та їх впливу на загальний економічний стан регіону. Поглиблення територіального поділу праці та оптимізація галузевої структури є взаємопов'язаними процесами. Чітка спеціалізація регіонів сприяє формуванню ефективної галузевої структури, що, в свою чергу, підвищує конкурентоспроможність та економічну стійкість регіонів. Це дозволяє краще інтегруватися в національну та глобальну економіку.

11. Сутність продуктивних сил регіону та їх складові елементи

Продуктивні сили регіону – це сукупність матеріальних і нематеріальних елементів, які забезпечують виробництво матеріальних благ та послуг, задовольняючи потреби суспільства. Вони відображають рівень економічного розвитку та потенціал регіону.

Складові елементи продуктивних сил регіону:

Робоча сила (Люди, які володіють фізичними та розумовими здібностями, знаннями та навичками, необхідними для здійснення трудової діяльності. Рівень кваліфікації та освіти робочої сили значно впливає на ефективність виробництва.)

Засоби виробництва (До них належать знаряддя праці (машини, обладнання) та предмети праці (сировина, матеріали), які використовуються у виробничому процесі. Розвиток та модернізація засобів виробництва сприяють підвищенню продуктивності праці.)

Природні ресурси (Корисні копалини, земельні, водні, лісові та інші ресурси, які використовуються у виробництві. Наявність та раціональне використання природних ресурсів визначають спеціалізацію та економічний потенціал регіону.)

Науково-технічний прогрес (Досягнення науки та техніки, які впроваджуються у виробництво, підвищуючи його ефективність та

конкурентоспроможність. Інновації та технологічні розробки є ключовими факторами розвитку продуктивних сил.)

Інформація та знання (Сучасні продуктивні сили включають інформацію як окремий елемент, що забезпечує обмін знаннями, технологіями та досвідом, сприяючи розвитку економіки.)

Організація виробництва (Форми та методи організації виробничих процесів, які впливають на ефективність використання ресурсів та координацію діяльності.)

Взаємодія цих елементів визначає рівень розвитку продуктивних сил регіону та його економічний потенціал. Постійне вдосконалення та оптимізація кожного з компонентів сприяють стійкому економічному зростанню та підвищенню якості життя населення.

12. Територіальне розміщення та організація продуктивних сил

Територіальне розміщення продуктивних сил – це процес розподілу виробничих ресурсів та потужностей на певній території з урахуванням природних, соціальних та економічних умов. Цей розподіл визначається особливостями суспільного та територіального поділу праці.

Основні принципи розміщення продуктивних сил:

Рациональне використання природних ресурсів (Врахування наявності та доступності сировини, енергії та інших ресурсів для оптимального розміщення виробництва.)

Економічна ефективність (Мінімізація витрат на транспортування, виробництво та реалізацію продукції.)

Соціальна спрямованість (Забезпечення зайнятості населення та підвищення рівня життя в регіонах.)

Екологічна безпека (Мінімізація негативного впливу виробництва на навколишнє середовище.)

Територіальна організація продуктивних сил— це просторовий взаємозв'язок галузевих, міжгалузевих і територіально-виробничих комплексів, що спирається на раціональне використання природних, матеріальних і трудових ресурсів.

Фактори, що впливають на територіальну організацію продуктивних сил:

Природні умови та ресурси (Наявність корисних копалин, водних ресурсів, кліматичні умови.)

Демографічні фактори (Чисельність та структура населення, рівень урбанізації.)

Транспортна інфраструктура (Розвиненість шляхів сполучення, доступність ринків збуту.)

Економічні умови (Рівень розвитку економіки, інвестиційний клімат, наявність кваліфікованої робочої сили.)

Вітчизняні та зарубіжні теорії розміщення продуктивних сил

Розміщення продуктивних сил, регіональний розвиток та регіональна економічна політика є ключовими аспектами економічної науки, що вивчають просторову організацію економічної діяльності та її вплив на соціально-економічний розвиток територій. Існує низка теорій, як зарубіжних, так і вітчизняних, які пояснюють ці процеси.

Зарубіжні теорії розміщення продуктивних сил:

Теорія аграрних зон Йоганна Тюнена (1826 р.): Тюнен розробив модель, яка описує оптимальне розміщення сільськогосподарського виробництва навколо центрального ринку. Він виділив концентричні зони, де кожна спеціалізується на певному виді сільськогосподарської діяльності залежно від відстані до ринку та транспортних витрат.

Теорія промислового розміщення Альфреда Вебера (1909 р.): Вебер запропонував модель, яка визначає оптимальне розміщення промислових підприємств, враховуючи транспортні витрати, витрати на робочу силу та агломераційні ефекти. Він стверджував, що підприємства прагнуть мінімізувати загальні витрати, обираючи відповідне місце розташування.

Теорія центральних місць Вальтера Крісталлера (1933 р.): Крісталлер розробив концепцію, яка пояснює розміщення населених пунктів та їх ієрархію на основі принципу максимізації прибутку та мінімізації витрат на обслуговування

населення. Він ввів поняття "центральных місць", які надають послуги навколишнім територіям.

13. Сучасні теорії і моделі розміщення продуктивних сил і розвитку регіонів.

Сучасні теорії та моделі розміщення продуктивних сил і розвитку регіонів відображають еволюцію економічної думки, враховуючи глобалізаційні процеси, технологічний прогрес та соціально-економічні зміни. Ці концепції спрямовані на оптимізацію використання ресурсів, підвищення конкурентоспроможності та забезпечення сталого розвитку територій.

Теорія кластерів: Майкл Портер запропонував концепцію кластерів, яка підкреслює важливість географічної концентрації взаємопов'язаних компаній, постачальників, сервісних фірм та пов'язаних інституцій у певній галузі. Такі кластери сприяють підвищенню продуктивності, стимулюють інновації та сприяють створенню нових підприємств.

Теорія полюсів зростання: Франсуа Перру розробив концепцію полюсів зростання, згідно з якою економічний розвиток концентрується навколо певних "полюсів" або центрів, які генерують інновації та економічну активність, що поширюється на навколишні території. Це сприяє нерівномірному, але динамічному розвитку регіонів.

Теорія ендогенного розвитку: Ця теорія акцентує увагу на внутрішніх факторах розвитку регіонів, таких як людський капітал, інституційна спроможність та соціальний капітал. Вона підкреслює важливість місцевих ініціатив, інновацій та підприємництва для стимулювання економічного зростання.

Теорія нової економічної географії: Пол Кругман та інші дослідники розробили цю теорію, яка пояснює формування економічних центрів та агломерацій на основі економії від масштабу, транспортних витрат та ринкової конкуренції. Вона допомагає зрозуміти, чому певні регіони стають економічно домінуючими.

Теорія сталого розвитку: Ця концепція підкреслює необхідність збалансованого розвитку, який враховує економічні, соціальні та екологічні аспекти. Вона спрямована на забезпечення потреб нинішнього покоління без шкоди для можливостей майбутніх поколінь задовольняти свої потреби.

Інституційна теорія регіонального розвитку: Ця теорія акцентує увагу на ролі інституцій, таких як урядові органи, громадські організації та інші структури, у формуванні економічного середовища та стимулюванні розвитку регіонів. Вона підкреслює важливість ефективного управління та політики для досягнення сталого розвитку.

Тема 1.4. Сутність, мета і завдання економічної політики

План:

- 1. Теорія суспільного вибору в економічній політиці*
- 2. Система цілей економічної політики*

Державну економічну політику можна розглядати як механізм використання інструментів регулювання для досягнення національних інтересів. Цю політику становлять два основні аспекти – теоретичний і практичний.

Теоретичний аспект державної економічної політики передбачає систематичне наукове дослідження методів, дій і заходів, спрямованих на забезпечення і підтримку якнайефективнішого розвитку національної економіки, а також формування економічного мислення.

Практичний аспект державної економічної політики пов'язаний із розробленням системи конкретних заходів щодо державного регулювання економіки, що, своєю чергою, передбачає розкриття сутності механізму формування і реалізації економічної політики.

1. Теорія суспільного вибору в економічній політиці

Концепція державної економічної політики ґрунтується на чотирьох елементах.

1. *Аналіз стану економіки*, з якого починається раціональна державна економічна політика. Аналіз проводять на конкретному господарському рівні, визначаючи вразливі місця в економіці країни, галузі, регіону, сфери, оцінюючи терміновість розв'язання проблем, альтернативні наслідки усунення або неусунення негативних явищ.

2. *Аналіз цілей*. Він починається з окреслення всіх можливих цілей взагалі, з так званої *каталогізації цілей*. Потім дається характеристика кожної цілі: її відносять до попередніх, проміжних або кінцевих, кількісних або якісних, короткострокових або середньострокових цілей. Деякі цілі можуть одночасно мати різні характеристики; у цьому разі потрібно виокремити головні з них з огляду на сучасну ситуацію. Завершується аналіз побудовою дерева цілей – динамічної системи ієрархії, підпорядкування цілей, тимчасового розподілу їх за рангами та формулювання перспектив переміщення цілей у середині дерева.

3. *Аналіз відповідності інтересам системи*. Найважливіше питання, відповідь на яке принципово впливає на формування концепції державної економічної політики, таке: наскільки принципи ринкової економіки є недоторканною цінністю, якою мірою від них можна відступати за збереження панування цих принципів для їх же порятунку. Питання це надзвичайно важливе, оскільки від нього залежать можливості застосування адміністративних засобів регулювання, державного програмування, націоналізації і розвитку державного сектору.

4. *Аналіз застосування інструментів державного регулювання*. Сюди відносять з'ясування умов застосовуваності окремих регулюючих важелів, їх відповідності цілям, сумісності окремих важелів, побічних ефектів їх застосування, ефективності важелів регулювання і достатності обґрунтування необхідності їх застосування.

Концепція державної економічної політики не може мати безконфліктного характеру, оскільки кожна регулююча акція неминуче зачіпає чийсь інтереси, змінює мотивацію господарської поведінки суб'єктів. Тому концепція, що розробляється, має враховувати, які групи господарських суб'єктів виграють, а які

зазнають збитків від здійснення цієї концепції, як зміняться відносини між господарськими групами за інтересами, які нові проблеми можуть виникнути і як вони відіб'ються на соціально-політичному або економічному становищі країни.

Формування й реалізація державної економічної політики зазвичай здійснюються в чотири етапи; цей процес іще називають політичним циклом:

1 етап – визначення суспільних проблем і цілей політики (ініціювання політики).

2 етап – розроблення й легітимація державної економічної політики (формування політики).

3 етап – здійснення та моніторинг державної економічної політики (здійснення політики).

4 етап – оцінювання і регулювання державної економічної політики (оцінка політики).

Якщо розглядати даний процес з погляду взаємозв'язку між суспільними проблемами і державою, то на першому етапі реалізації економічної політики держава повинна визначити ці проблеми (проблеми для держави), на другому етапі – розробити стратегію і план їх розв'язання, а також законодавчо закріпити (легітимувати) політику, на третьому етапі – вжити заходів щодо розв'язання цих проблем (держава для проблем), а на прикінцевому етапі – оцінити результати і накреслити план своїх майбутніх дій (програма для держави). Зміст і результати кожного етапу подано в табл. 1.2.

Таблиця 1.2 – Зміст і результати етапів формування та реалізації державної економічної політики

Зміст етапу	Результат етапу
Визначення суспільних проблем, цілей, пріоритетів і напрямів політики	Постановка суспільних проблем, визначення цілей і завдань органів державної влади
Розроблення і легітимація політики	Офіційний документ щодо державної економічної політики або програми
Здійснення і моніторинг політики	Практичні дії органів державної влади

Оцінювання і регулювання політики	Оцінювання результатів і розв'язання питання про майбутнє державної економічної політики або програми
-----------------------------------	---

На першому етапі відбувається визначення і постановка суспільних проблем, що передбачає:

- об'єктивне існування ситуації, сприятливої для суспільства або державних органів влади;
- виокремлення проблеми і перетворення її в суспільну за умови, якщо вона зачіпає велику кількість людей, здатних згуртуватись для її вирішення, діючи через політичні партії або групові інтереси;
- усвідомлення державними органами влади важливості проблеми і нагальної потреби в її розв'язанні.

Загалом тут можливі два підходи: превентивний, коли намагаються на підставі аналізу і прогнозування розвитку ситуації заздалегідь спланувати і вжити заходів, і реагуючий (реактивний), за якого починають активно діяти вже після того, як проблема набуде вкрай серйозного характеру для суспільства.

Важливо зазначити, що в розробленні й реалізації державної економічної політики беруть участь приватні та суспільні структури й організації, а не тільки органи державної влади й управління. Це дуже ускладнює процес розроблення і провадження політики, оскільки згадані структури прагнуть обстоювати свої групові інтереси, і часом буває важко знайти розумний компроміс і дійти згоди.

Загальну схему розвитку державної економічної політики з функціонального погляду подано на рис. 1.1.

На основі комплексного аналізу проблем, урахування їх специфіки і чинників, які впливають на проблеми, визначають цілі й завдання економічної політики. Це дозволяє обрати основні напрями та передбачити сукупність заходів для розв'язання тієї чи тієї проблеми. Одночасно формується механізм реалізації державної економічної політики, що забезпечує виконання накреслених цілей і завдань.

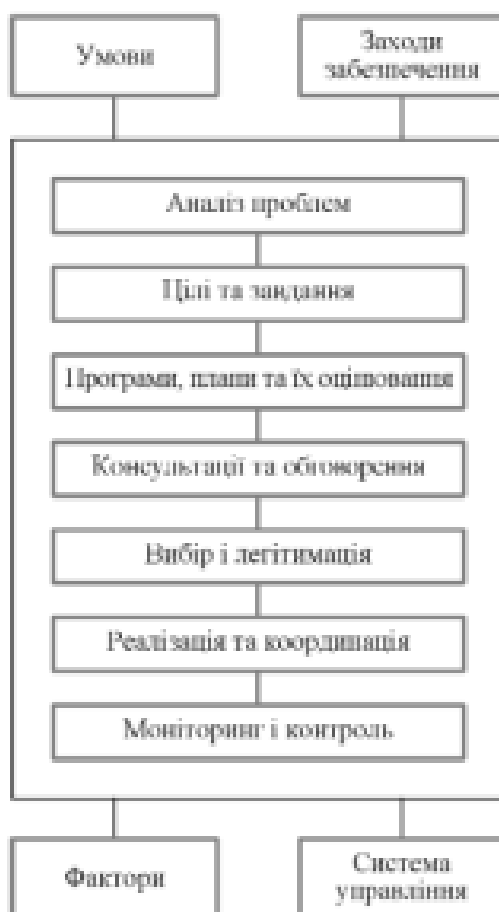

Рисунок 1.1. – Загальна схема розвитку державної економічної політики

Основними питаннями у вивченні різних аспектів державної економічної політики є такі:

1. Хто і як визначає цілі та розробляє державну економічну політику?
2. Як здійснюється державна економічна політика і хто оцінює її результати?
3. Якою має бути політика держави в окремих суспільних сферах: соціальній, економічній, військовій, житловій, екологічній тощо?
4. Які відносини виникають між різними учасниками державної економічної політики і яке ставлення населення до офіційної державної стратегії і політичного курсу?

Складність і масштабність процесу розвитку державної економічної політики обумовлює участь у ній безлічі організацій і осіб, але найважливішу роль відіграють такі:

- 1) законодавчі (представницькі) органи влади;

- 2) виконавчі органи влади;
- 3) групи інтересів і групи лобіювання.

В окремих випадках це веде до створення «залізного трикутника», в якому кожний з учасників розв'язує відведені йому завдання, виконуючи певні функції, які різняться на кожному з етапів. Разом вони можуть істотно впливати на розроблення й реалізацію політики в певній сфері, захищаючи корпоративні інтереси.

Існують різні моделі розроблення державної економічної політики. Залежно від того, хто посідає провідні позиції, висуваючи цілі та завдання, розробляючи заходи і програми, можна виділити три моделі.

Модель перша – «згори-вниз», коли рішення приймають на вищих рівнях управління, а потім доводять їх до нижчих рівнів і, нарешті, до конкретних виконавців.

Друга модель – «знизу-вгору», за якої формування політики починається з низових структур державного управління, коли активно залучаються громадські групи й організації, що беруть участь у розробленні і здійсненні різних програм і проектів. На основі їхніх пропозицій і думок опрацьовується цілісна державна економічна політика.

«Змішана», третя, модель об'єднує ці два підходи, тобто передбачає механізм залучення до розроблення політики громадян і державних службовців за сильного централізованого управління.

Проте за будь-яких моделей і типів державної економічної політики її результативність насамперед залежить від того, якою мірою органи державного управління додержуються основоположних адміністративних цінностей, характерних для демократичних держав, а саме: надійності, прозорості, підзвітності, адаптованості, ефективності.

Складаючи плани соціально-економічного розвитку держави, визначають заходи в таких напрямках:

- фінансова, грошова і цінова політика;
- структурна політика;

- аграрна політика;
- соціальна політика;
- регіональна економічна політика;
- зовнішньоекономічна політика.

Якщо перейти на інший рівень, то всередині кожного напрямку, своєю чергою, можна виокремити багато напрямів державної економічної політики. Наприклад, у межах загальної соціальної політики плануються заходи в таких сферах, як зайнятість населення, пенсійне забезпечення, охорона здоров'я, освіта тощо. Економічна політика також ділиться на промислову, податкову, тарифну, грошово-кредитну, цінову, митну, інвестиційну і т. ін.

Проте можлива класифікація і поділ за іншими критеріями, що дозволяє краще зрозуміти характер відносин, існуючих між учасниками розроблення й реалізації політики, а також визначити рівень конфліктності тієї чи тієї політики. За даного підходу виділяють такі види державної економічної політики, як розподільну, перерозподільну, регульовальну, адміністративно-правову.

Таблиця 1.3 – Характеристика видів політики за відносинами з-поміж учасників та за рівнем конфліктності

Вид політики	Відносини з-поміж учасників	Рівень конфліктності
Розподільна	Взаємна підтримка і згода	Низький
Перерозподільна	Розбіжності і конфлікти	Високий
Регульовальна	Угоди і компроміси	Середній
Адміністративно-правова	Взаємна підтримка	Низький / високий
Стратегічна	Підтримка і компроміси	Середній
Антикризова	Співпраця і підтримка	Низький / високий

Розподільна політика пов'язана з діями органів влади щодо розподілу відповідних матеріальних благ серед різних груп населення (соціальні програми, освіта, наука та ін.).

Перерозподільна політика означає, що певні ресурси передаються від однієї групи населення до іншої через податки, тарифи, трансферти тощо.

Регулювальна політика включає дії органів державного управління з регулювання різних видів діяльності (економічне регулювання, захист споживчого ринку і т. ін.).

Адміністративно-правова політика пов'язана з нормативною діяльністю і функціонуванням держави.

Стратегічна політика охоплює взаємини із зарубіжними державами і включає іноземну та оборонну політику.

Антикризову політику держава провадить у разі виникнення надзвичайних обставин, які потребують спеціальних дій.

Ясна річ, що найгостріші суперечності виникають під час проведення перерозподільної політики, коли фінансові, матеріальні та інші ресурси забирають в однієї соціальної групи і передають іншій. Між тим не така ситуація складається за розподільної, часто за стратегічної й антикризової політики, коли вдається дійти згоди й налагодити співпрацю і підтримку даного курсу серед різних соціальних і політичних груп. Природно, всі ці аспекти вкрай потрібно врахувати, підготуватися до різних варіантів дій і заздалегідь оцінити всі можливі ризики і наслідки.

Існує кілька теоретичних підходів до вивчення державної економічної політики, що дозволяє з різних позицій і поглядів здійснити її загальний аналіз. Ці підходи утворюють певну систему координат, яка служить відправною точкою для будь-якого наукового дослідження діяльності органів державної влади щодо вироблення політичного курсу в даній сфері. Найважливіші підходи до вивчення державної економічної політики репрезентують такі школи:

1. *Інституціоналізм*, що розглядає державну економічну політику як результат діяльності державних інститутів (уряд, парламент, бюрократія, судові органи та ін.), котрі використовують адміністративні процедури.

2. *Концепція політичного процесу* подає державну економічну політику як результат політичної діяльності, що має фіксовані рівні й етапи (визначення

проблем, постановка цілей, формування політики, легітимація, виконання, оцінювання й моніторинг) у процесі розв'язання суспільних проблем.

3. *Теорія груп* оцінює державну економічну політику як результат групової боротьби, конфлікту між різними групами в суспільстві й уряді та пошуку консенсусу з конкретних питань політики.

4. *Теорія раціоналізму* розглядає державну економічну політику як результат діяльності щодо досягнення оптимальних суспільних цілей на підставі розроблених технологій управління.

5. *Теорія гри* – державна економічна політика як раціональний вибір у конкурентній боротьбі двох найвпливовіших сторін у суспільстві або уряді.

6. *Теорія суспільного вибору* – державна політика як результат діяльності індивідів, яка виходить з усвідомлення власних інтересів і прийняття відповідних рішень і яка має принести їм певну вигоду.

7. *Теорія відкритих систем* – державна економічна політика як наслідок відповіді політичної системи на запити й потреби відповідних структур і чинників зовнішнього середовища.

Теорію суспільного вибору називають іноді «ною політичною економією», оскільки вона вивчає політичний механізм формування макроекономічних рішень. Критикуючи кейнсіанців, представники цієї теорії піддали сумніву ефективність державного втручання в економіку. Послідовно застосовуючи принципи класичного лібералізму і методи мікроекономічного аналізу, вони зробили об'єктом аналізу не вплив кредитно-грошових і фінансових заходів на економіку, а сам процес прийняття урядових рішень. У своїй Нобелівській лекції Дж. Б'юкенен сформулював три основні передумови, на які спирається теорія суспільного вибору, – методологічний індивідуалізм, концепція «економічної людини» й аналіз політики як процесу обміну.

Основна передумова теорії суспільного вибору полягає в тому, що люди діють у політичній сфері, дбаючи тільки про особисті інтереси, і що немає нездоланної межі між бізнесом і політикою. Ця теорія послідовно розвіює міф про таку державу, в якій немає жодних інших цілей, крім турботи про суспільні

інтереси. Інакше кажучи, теорія суспільного вибору (public choice theory) вивчає різні способи і методи, за допомогою яких люди використовують урядові установи у своїх власних інтересах. «Раціональні політики» підтримують передусім ті програми, які сприяють зростанню їхнього престижу і підвищують шанси дістати перемогу на чергових виборах. Отже, теорія суспільного вибору намагається послуговуватися принципом індивідуалізму, поширивши його на всі види діяльності, включаючи державну службу.

Другою передумовою теорії суспільного вибору є концепція «економічної людини» (Homo economicus). Людина в ринковій економіці ототожнює свої якості з товаром. Вона прагне приймати такі рішення, що максимізують значення функції корисності. Її поведінка раціональна.

Отож, раціональність індивіда має в даній теорії універсальний зміст. Це означає, що всі – від виборців до президента – керуються у своїй діяльності насамперед економічним принципом: порівнюють граничні вигоди і граничні витрати (і в першу чергу вигоди і витрати, пов'язані з прийняттям рішень).

Ця ідея лягла в основу праць американського економіста Дж. Б'юкенена, який одержав 1986 року Нобелівську премію за дослідження в галузі теорії суспільного вибору. «Політика, – пише він, – є складна система обміну між індивідами, в якій останні колективно прагнуть до досягнення своїх особистих цілей, оскільки не можуть реалізувати їх способом звичайного ринкового обміну. Тут немає інших інтересів, крім індивідуальних. На ринку люди міняють яблука на помаранчі, а в політиці погоджуються платити податки в обмін на блага, украй потрібні всім і кожному – від місцевої пожежної охорони до суду».

Прихильники теорії суспільного вибору розглядають політичний ринок подібно до товарного. Держава – це арена конкуренції людей за вплив на прийняття рішень, за доступ до розподілу ресурсів, за місця на ієрархічних щаблях. Однак це – ринок особливого роду. Його учасники мають незвичайні права: виборці можуть вибирати представників до вищих органів держави, депутати – ухвалювати закони, чиновники – стежити за їх виконанням. Виборці й політики трактуються як індивіди, що обмінюються голосами і передвиборними обіцянками. Разом з тим

основними сферами аналізу цієї теорії є сам виборчий процес, діяльність депутатів, теорія бюрократії, політика державного регулювання.

Послідовники теорії суспільного вибору, зокрема, наочно продемонстрували, що не можна цілком покладатися на результати голосування, оскільки вони чималою мірою залежать від конкретного регламенту прийняття рішень. До речі, сама демократична процедура голосування в законодавчих органах також не перешкоджає прийняттю економічно неефективних рішень.

Існує таке поняття, як парадокс голосування (*paradox of voting*). Це суперечність, яка виникає внаслідок того, що голосування на основі принципу більшості аж ніяк не забезпечує виявлення справжніх переваг суспільства відносно економічних благ.

Представницька демократія характеризується, уважають дослідники суспільного вибору, низкою безперечних переваг. Вона, наприклад, з успіхом використовує вигоди суспільного розподілу праці. Обрані депутати спеціалізуються на прийнятті рішень з певних питань. Законодавчі збори організовують і спрямовують діяльність виконавчої влади, стежать за втіленням ухвалених рішень у життя.

Водночас, як це не прикро, за представницької демократії можливе прийняття рішень в інтересах вузької групи осіб, а не більшості населення.

Рациональний виборець має порівнювати граничні вигоди від свого впливу на прийняття рішень з граничними втратами (витратами). Як звичайно, граничні втрати значно перевищують граничні вигоди, тому бажання постійно впливати на обранця у виборця мінімальне.

Інші мотиви в тих виборців, інтереси яких сконцентровані на певних питаннях, як наприклад, у виробників конкретних товарів і послуг (цукру або винно-горілчаних виробів, вугілля або нафти). Зміна умов виробництва (регулювання цін, будівництво нових підприємств, обсяги державної закупівлі, коригування умов імпорту або експорту) – це для них питання життя або смерті. Саме тому такі групи з особливим інтересом прагнуть підтримувати постійний зв'язок з представниками влади. Вони використовують для цього листи, телеграми,

засоби масової інформації, організовують демонстрації й мітинги, створюють спеціальні контори й агентства, щоб чинити тиск на законодавців і чиновників (аж до підкупу). Усі ці способи впливу на представників влади з метою прийняття вигідного для обмеженої групи виборців політичного рішення називають *лобізм* (lobbying). До цих висновків приводить також аналіз системи логролінгу (logrolling – тасування колоди) – практики взаємної підтримки депутатів способом «торгівлі голосами».

Бюрократія розвивається як ієрархічна структура всередині держави. Вона потрібна як стабільна організація для здійснення довгострокових програм, як така, що здатна пристосовуватися до зовнішніх змін. Оскільки політичний процес являє собою єдність перервності і безперервності, то періодичне оновлення законодавчих органів поєднується з відносною стабільністю основних ешелонів виконавчої влади. Бюрократія допомагає зберегти спадкоємність у керуванні, контролює опортуністичну поведінку.

Економіка бюрократії (economics of bureaucracy), згідно з теорією суспільного вибору, – це система організацій, яка задовольняє як мінімум два критерії: по-перше, вона не виробляє економічних благ, що мають ціннісний вираз, і, по-друге, одержує частину своїх прибутків із джерел, не пов'язаних з продажем результатів своєї діяльності. Уже завдяки своєму становищу бюрократія не зачіпає безпосередньо інтересів виборців; вона обслуговує передусім інтереси різних ешелонів законодавчої і виконавчої гілок влади. Чиновники не тільки реалізують уже ухвалені закони, а й беруть активну участь в їх підготовці, тому вони нерідко прямо належать до груп, що обстоюють особливі інтереси в парламенті. Через бюрократів групи з особливими інтересами впливають на політиків, подають інформацію у вигідному для них світлі.

Реалізуючи свої власні цілі й особливі інтереси груп, як уважають дослідники-економісти, бюрократи лобіюють прийняття таких рішень, які б відкрили для них доступ до користування різноманітними ресурсами. Економити суспільні блага бюрократам не вигідно, а навпаки, ухвалення програм, що потребують великих капіталовкладень, дає їм необмежені можливості для

особистого збагачення, посилення впливу, зміцнення зв'язків із фінансовими групами і, зрештою, для підготовки відходу на яке-небудь «тепле містечко». Не випадково службовці корпорацій, попрацювавши в державному апараті, повертаються у свої організації на посади з підвищенням. Така практика дістала назву «системи обертальних дверей».

Зі зміцненням бюрократії посилюються й негативні фактори управління, а саме: прагнення розв'язувати справи адміністративними методами; абсолютизація форми на шкоду змісту; жертвування стратегією на користь тактиці; підпорядкування мети організації завданню її збереження. Що більше розростається бюрократичний апарат, то нижчою стає якість рішень, які приймаються, то повільніше втілюються вони в життя. Різні відомства нерідко мають протилежні цілі; їхні працівники часто дублюють роботу один одного. Застарілі програми не відмінюють, а видають усе нові й нові циркуляри, унаслідок чого невиправдано збільшується документообіг. Усе це потребує величезних коштів для розв'язання навіть самих простих питань, до чого, власне, і прагне бюрократія.

Пошук політичної ренти (political rent seeking) – це бажання отримати економічну ренту за допомогою політичного процесу. (Аналіз даного явища ініціювала праця Ганни Крюгер 1974 р.) Урядові чиновники жадають матеріальних вигід за рахунок як суспільства загалом, так і окремих осіб, котрі вимагають прийняття певних рішень. Бюрократи, беручи участь у політичному процесі, намагаються провести такі рішення, які б гарантували їм одержання економічної ренти за рахунок суспільства. Політики заінтересовані в рішеннях, що забезпечують суттєві й негайні вигоди за прихованих витрат, які важко встановити. Подібні рішення, звичайно, сприяють зростанню популярності політиків, але є, як водиться, економічно неефективними.

Ієрархічна структура державного апарату будується за тими самими принципами, що і структура великих корпорацій. Однак державні установи часто не можуть скористатися перевагами організаційної структури приватних фірм, оскільки за їхнім функціонуванням немає належного контролю, бракує

конкуренції, бюрократія має надто велику самостійність. Тому прихильники теорії суспільного вибору послідовно борються за всіляке обмеження економічних функцій держави. Навіть виробництво суспільних благ не є мотивом, на їхній погляд, для державного втручання в економіку, бо різні платники податків дістають неоднакові вигоди від державних програм. На їхню думку, демократиним є опосередковане перетворення ринком суспільних товарів і послуг в економічні блага.

Умовою ефективної боротьби з бюрократією представники цієї теорії вважають приватизацію, її змістом є розвиток «м'якої інфраструктури», а кінцевою метою – створення конституційної економіки. Запроваджене У. Несканеном поняття «м'яка інфраструктура» означає збільшення економічних прав людини (зміцнення прав власності, чесність і відповідальність за виконання контрактів, толерантність до інакомислення, гарантії прав меншин і обмеження сфер діяльності держави). У цьому пункті теорія суспільного вибору змикається з неокласичною традицією, хоч аргументація на користь економічного невтручання державних структур істотно оновлена.

Узагальнивши все викладене щодо теорії суспільного вибору, маємо підстави акцентувати увагу на промахах держави (уряду). Такі невдачі (government failure) – це випадки, коли держава (уряд) не здатна забезпечити ефективний розподіл і використання суспільних ресурсів.

Звичайно до неуспіхів держави відносять:

1. Недосконалість політичного процесу (маніпулювання голосами депутатів через недосконалість регламенту, лобізм, логролінг, бюрократизм, пошук політичної ренти).
2. Недостатній контроль над бюрократією. Стрімке розростання державного апарату призводить до нових проблем у цій галузі.

Діяльність держави, спрямована на вдосконалення ринку, сама виявляється далекою від досконалості. До промахів ринку додається фіаско уряду, а отже, вкрай потрібно суворо стежити за наслідками його діяльності й коригувати їх залежно від соціально-економічної і політичної кон'юнктури. Економічні методи треба

застосовувати таким способом, щоб вони не підміняли дії ринкових сил. Застосовуючи ті чи ті важелі, уряд має наглядати за негативними наслідками і завчасно вживати заходів з ліквідації їх.

2. Система цілей економічної політики

За сучасних умов економічна політика визначається:

- концентрованим характером – держава мобілізує великі матеріальні та грошові ресурси, поєднує економічні й адміністративно-правові форми, регулює не тільки внутрішні, а й зовнішні умови виробництва;
- масштабністю – держава проводить короткострокову і довгострокову політику, охоплює різні сфери і рівні господарської діяльності;
- постійним характером державної політики, тобто вона є невід’ємним елементом сучасного життя;
- різноманітними методами впливу на економіку (економічні, соціальні, правові, адміністративні).

Очевидно, що сьогодні склалася комплексна система постійного державного впливу на економіку, яка функціонує на основі досягнень НТП і базується на ідеях тієї чи тієї наукової економічної школи. Інакше кажучи, економічна політика спирається на економічну науку, яка визначає сутність економічної політики, завдання і методи її реалізації.

Об’єктивна мета державної політики, яка залишається незмінною в будь-який період на будь-якій стадії розвитку країни, – це стимулювання ефективності ринкової економіки, пом’якшення суперечностей ринкового механізму, тобто йдеться про те, що державна політика має бути пов’язаною з ринковим механізмом. Завдання ж економічної політики диктуються тими потребами розвитку, які висуває сучасна дійсність. Отже, залежно від періоду розвитку міняються не тільки завдання економічної політики, а і її види: антициклічна, антиінфляційна, економічного зростання або стабілізації.

Між тим ефективність державної політики є відносною, оскільки вона будується на базі стихійного ринкового механізму. Передусім слід відзначити той

факт, що окремі державні заходи за одних обставин можуть бути ефективними, а за інших – навпаки. З другого боку, непрямий, опосередкований зв'язок методів регулювання з економікою створює завжди часовий лаг, тобто розрив між часом ужиття державних заходів і часом, коли вони дають певний результат, через що ефективність державного впливу на економіку знижується. Іще варто додати, що заходи державного впливу на економіку, як звичайно, запізнюються, уживаються після очевидних кризових процесів. Безперечно, все це знижує результативність державного впливу на економіку.

Дієвість державного впливу на економіку залежить також і від того, наскільки політика держави віддзеркалює інтереси всього суспільства, а не окремих його груп: розширення демократичного змісту державної політики, безумовно, підвищує її ефективність.

Підвищенню ефективності державного регулювання економіки може певною мірою сприяти економічне прогнозування. Воно передбачає застосування, по-перше, індексів випереджальних показників (таких як курс акцій), котрі змінюються раніше ніж виробництво, а тому можуть сигналізувати про наближення кризи, і, по-друге, економічних моделей, за допомогою яких описуються будь-які сторони економіки і перспективи їх розвитку. Безсумнівно, використання в економічній політиці економічного прогнозування робить її більш дійовою.

Якщо розглядати державну економічну політику як постійний політичний процес (а такий підхід є одним з найбільш використовуваних і популярних), то тоді варто наголошувати на цілях, змісті дій, характеристиках учасників і результатах державної економічної політики.

Найважливіші характеристики державної економічної політики, які вона повинна мати в цілому, зводяться до відповідності таким показникам. Державна економічна політика мусить:

- гнучко реагувати на зміни, що відбуваються в суспільстві і державі;
- мати комплексний характер і розглядати будь-яку проблему тільки у взаємозв'язку з іншими проблемами;

- бути ефективною і результативною;
- викликати довіру населення.

Державна економічна політика може розроблятися і реалізовуватися на кількох рівнях залежно від масштабу розв’язуваної проблеми або охоплення суспільної сфери. Ці рівні визначають цілі і стратегію політики, характер організацій та індивідів, що беруть у ній участь, методи здійснення і наслідки. Звичайно виділяють три рівні державної економічної політики:

- 1) макрорівень у глобальних масштабах країни, групи країн;
- 2) метарівень, що включає окремі сфери і напрями;
- 3) мікрорівень, на якому розв’язуються локальні проблеми.

Крім того, виокремлюють також загальнодержавну, регіональну і місцеву політики. Зрозуміло, що грань між ними вельми умовна, так, наприклад, загальнонаціональна державна економічна політика передбачає її доведення до низових ланок державної влади, а також можливість безпосередньо впливати на конкретних громадян держави.

Загалом розвиток демократії потребує встановлення між державою і громадянським суспільством різноманітних і численних зв’язків, оскільки кожна сторона виконує певні функції і завдання в регулюванні соціальних процесів. Державна влада організовує різні суспільні сфери або керує ними, але водночас і громадянське суспільство має суттєві можливості впливу на владу і політику, використовуючи свої інститути (партії; групи інтересів, ЗМІ, громадські лідери тощо). Додамо, що для державної економічної політики характерна ієрархічна підлеглість цілей, яку можна подати як «дерево» або «піраміду» цілей.

Виходячи з функцій держави та основних принципів формування економічної політики виділимо такі рівні в системі національних інтересів (рис. 2).

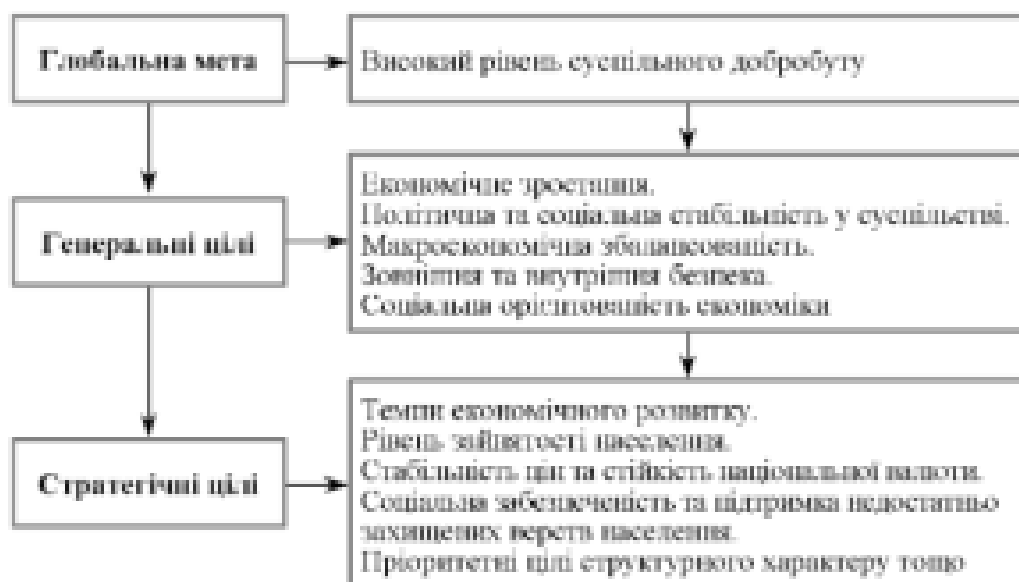

Рисунок. 1.2 – Формування системи цілей державної економічної політики

На глобальному рівні заведено вирізняти *вищу (глобальну) мету* розвитку національної економіки, яка передбачає забезпечення максимального добробуту суспільства. Цю мету важко однозначно сформулювати й оцінити кількісно, тобто певною мірою вона має умовний характер.

Вища мета розвитку суспільства конкретизується в системі цілей другого рівня, які умовно називають *головними (генеральними) цілями*. У спеціальній літературі такі цілі часто трактують як функції держави. Досягнення їх є своєрідним засобом для реалізації глобальної мети розвитку суспільства.

Генеральні цілі конкретизуються за допомогою *стратегічних цілей*, які нерозривно пов'язані з об'єктами державного регулювання економіки, а також пов'язані між собою. Їхній склад не може залишатися незмінним і має коригуватися залежно від зміни реальної політичної й економічної ситуації в країні, системи соціальних пріоритетів, рівня усвідомлення суб'єктами державного регулювання системи пріоритетів, установлені урядовими органами на певний період часу, і т. п.

Нагромаджений досвід державного регулювання економіки в промислово розвинених країнах Заходу дає підстави для визначення доволі стійкої стандартної групи показників, які в сукупності досить чітко відбивають зовнішню мету державного втручання в економіку. Разом з тим цілком зрозуміло, що в окремих

країнах і в різні періоди склад цих цілей може уточнюватися з огляду на кількість накреслених цілей і на їх ієрархічне розташування.

У спеціальній літературі переважно виокремлюють чотири основні стратегічні цілі:

- забезпечення потрібних темпів економічного зростання;
- забезпечення повної зайнятості населення країни;
- стабільність рівня цін і стійкість національної валюти;
- підтримування зовнішньоекономічної рівноваги.

У промислово розвинених країнах Заходу забезпечення належних темпів економічного зростання розглядається як першорядне економічне завдання, вирішення якого пов'язується з абсолютним і відносним збільшенням ВВП.

Головною перевагою показника темпів економічного зростання можна вважати те, що він дає уявлення про збільшення реального ВВП і досягнутий прогрес у галузі продуктивності праці. Вада цього показника – він не відбиває соціальної нерівності в розподілі продукту і негативних наслідків впливу економіки на стан навколишнього природного середовища.

Розв'язання проблеми забезпечення необхідних темпів економічного зростання тісно пов'язане з вирішенням завдання забезпечення повної зайнятості, а це – досягнення максимально можливого і стабільного на перспективу використання всього працездатного населення країни.

Досвід розвинених країн свідчить, що мета, яка полягає в забезпеченні стабільності рівня цін, вважається досягнутою в тому разі, коли рівень інфляції становить 1–2 %, тобто інфляція є «повзуча». Якщо інфляція перевищує цей рівень, то це призводить до втрати стійкості національної валюти, а відомо, що підтримування стабільності національної валюти – найважливіше завдання державного регулювання економіки. Словом, досягнення перелічених цілей означає встановлення в рамках національної економіки відносної макроекономічної рівноваги.

Отже, головна мета державного регулювання економіки має органічно трансформуватися в систему конкретних цільових настанов. Проте визначити таку

гармонійну й узгоджену систему цілей доволі складно. Основна проблема полягає в установленні оптимальної комбінації взаємопов'язаних, але водночас і суперечливих цілей. Тому перш ніж розробляти концепцію державного регулювання економіки, конче треба забезпечити певну рівновагу в співвідношенні цілей.

У зв'язку з цим вважаємо за доцільне зупинитися на такому. Світовий досвід державного регулювання економіки дає можливість висновувати, що воно має орієнтуватися на досягнення якнайвищої ефективності національної економіки, що забезпечує стійке зростання добробуту суспільства. Зрозуміло, що таке трактування глобальної економічної мети є дуже загальним і універсальним, але саме в цьому і полягає її основна перевага. Навіть у такій загальній формі ця мета є критеріальна, оскільки віддзеркалює непроминальні інтереси нації.

Разом з тим варто нагадати, що цілі державного регулювання економіки набувають певної конкретності, коли вишиковуються в часі і просторі і вимірюються з наявними коштами (ресурсами). У забезпеченні їхнього взаємозв'язку і полягає мистецтво уряду, який зобов'язаний робити це як за стабільних часів, так і в періоди перетворень, коли ціна помилок буває особливо високою.

Існує кілька загальних принципів розроблення цілей державного регулювання економіки:

- відповідність конкретної мети сутності суспільно-економічного устрою і генеральної мети діяльності держави – збереженню, зміцненню й удосконаленню наявного устрою;
- практична потреба досягнення мети та її наукова обґрунтованість;
- виправдана постановка і здійснення будь-якої мети державного регулювання економіки, яка поліпшує стан економіки в цілому, в окремому секторі, на господарському об'єкті, не завдаючи нікому шкоди;
- якщо досягнення мети призводить до збитків у якихось об'єктів, то ці збитки мають бути повністю відшкодовані;

- будь-яка мета державного регулювання економіки може бути поставлена і досягнута тільки у взаємодії з усіма іншими цілями відповідно до її місця в системі пріоритетів цілей;
- поставлені цілі не мають виходити за рамки можливого, тобто їх слід ставити не тільки в межах чинних юридичних норм (їх за крайньої потреби можна змінити відповідно до встановленої процедури), а й у межах реальних кордонів;
- для досягнення цілей державного регулювання економіки має вистачати фінансових, організаційних ресурсів і кадрів;
- поставлені цілі мають бути прозорими, зрозумілими і бажаними для населення, а також для груп з особливими економічними інтересами.

Останній принцип є найбільш значущим, оскільки ті самі цілі державного регулювання економіки в аналогічних ситуаціях у різних країнах і за різних урядів абсолютно по-різному оцінювала громадськість, і тому вони були або здійсненими, або нездійсненими. Довіра до уряду і його економічної політики з боку суб'єктів господарювання і переважної більшості населення так само, як і недовіра, характеризується великою інерцією і стає реальною силою в процесі досягнення цілей державного регулювання економіки. Населення може або підтримувати політику уряду, вірити обіцянкам державних діячів, діяти відповідно до їхніх закликів, наприклад, придбавати державні цінні папери, не вимагати підвищення заробітної плати, або, навчене гірким досвідом і не раз обдурене, виявляти байдужість чи навіть протидіяти державній економічній політиці.

Отже, загальний механізм визначення політичних цілей і пріоритетів у демократичному суспільстві – складний процес; він характеризується і формальними, і неформальними відносинами та зв'язками між різними державними й суспільними структурами. Крім парламенту, уряду і державної адміністрації, у встановленні цілей і напрямів державної економічної політики активну участь беруть політичні партії, наукові центри та інститути, групи з особливими інтересами, або групи інтересів, ЗМІ. Усе це істотно ускладнює знаходження соціального консенсусу між різними політичними і соціальними силами з цього приводу, особливо за умов політичного плюралізму. Тут багато

важить також позиція виборців, на яку мають орієнтуватися політичні і державні лідери.

Тема 1. 5. Механізм реалізації економічної політики

Реалізація державної економічної політики – це неперервний, динамічний процес досягнення поставлених цілей, в якому беруть участь різні органи державної влади й інститути громадянського суспільства. Реалізація починається відразу ж після схвалення і легітимації державної економічної політики або окремої програми і є основним видом діяльності державного апарату.

Складником здійснення державної економічної політики є визначення механізму її реалізації, який включає сукупність засобів, методів і ресурсів, що забезпечують виконання заходів, запланованих відповідно до поставлених завдань. Назвемо ці заходи:

- організаційно-управлінські;
- нормативно-правові;
- фінансово-економічні;
- соціально-психологічні.

Існують три методологічні підходи до реалізації державної економічної політики, що розглядають цей процес з різних боків. *По-перше*, реалізація як лінійний процес. При цьому основними організаційними умовами її успішного виконання є:

- 1) ясні цілі діяльності і стандарти виконання функцій;
- 2) наявність необхідних ресурсів: фінансових, матеріальних, інформаційних, людських тощо;
- 3) ефективні організаційні структури;
- 4) розроблені правила, процедури та інструкції, що координують і регламентують діяльність організацій і їхні відносини з владними структурами;
- 5) розвинені комунікації і система координації діяльності різних структур, залучених до процесу здійснення політики, в тому числі:

- виконавчої і законодавчої влади;
 - центральної, регіональної і місцевої влади;
 - центральних органів виконавчої влади;
- б) умотивований і кваліфікований персонал.

По-друге, реалізацію політики можна розглядати як комплекс дій різних державних структур, пов'язаних з адаптацією всіх учасників, і насамперед вищих керівників, протягом усього здійснення політики до умов і завдань, які доводиться розв'язувати, з умінням узгоджувати свої інтереси і формувати партнерські відносини. Тут багато важать інформаційні системи і канали зворотного зв'язку, що дають можливість дізнаватися про нові події і про результати діяльності і на цій основі регулювати свою роботу виходячи з місії і цілей організації або індивіда.

По-третьє, реалізацію політики можна подати як діяльність за певними правилами – як формальними, так і неформальними, які встановлюються на самому початку або формуються учасниками здійснення економічної політики на підставі нагромадженого досвіду. Разом з тим важливе значення має організаційна культура, що впливає на характер взаємовідносин між учасниками.

Ефективність реалізації залежить не тільки від здійсненості поставлених цілей, а й від взаємодії всіх учасників і організаторів даного процесу.

Загалом виділяють такі типи учасників реалізації економічної політики: окремі індивіди, організовані групи, державні інститути й організації. Останні зазвичай класифікують за двома критеріями: рівнем управління і характером організації.

Рівень управління:

- центральний;
- регіональний;
- місцевий.

Характер організацій:

- центральні органи влади: президент і його адміністрація, уряд і його апарат;
- законодавчі органи влади: парламент і його структури, депутати;
- виконавчі органи влади: їхні керівники і працівники апарату;

- судові органи влади: суд, прокуратура;
- неурядові організації: профспілки, групи інтересів, приватні компанії і фірми, ЗМІ, наукові центри і дорадчі органи.

Головну роль у здійсненні державної економічної політики відіграють органи виконавчої влади на всіх рівнях – від центральних і до місцевих структур. На другому місці звичайно перебувають неурядові організації, які безпосередньо заінтересовані в реалізації певної політики і часто беруть у ній найактивнішу участь. Інші учасники відіграють тут епізодичну роль, це стосується й органів представницької влади.

Неурядові організації можуть надати допомогу під час розв’язання складних питань, обґрунтування нових ідей і формування зворотного зв’язку; надати засоби мобілізації ресурсів; підтримати політичну стратегію й окремі програми.

Групи інтересів можуть створювати і фінансувати самі державні організації для посилення своїх позицій і лобіювання певної економічної політики. Отже, не тільки інтереси окремих соціальних груп або всього суспільства створюють політику, але і певна політика може створювати групи інтересів. Взаємини цих учасників схематично зображено на рис. 1.3.

Загалом відносини між учасниками мають характер, який визначається:

- підтримкою і співпрацею;
- діловим партнерством;
- компромісами;
- конфліктами.

У процесі реалізації економічної політики завдання державних органів влади полягає в тому, щоб:

- отримати необхідні ресурси;
 - запропонувати відповідні плани і програми;
- організувати і скоординувати діяльність учасників.

Крім готовності керівників до змін у політиці, слід зважати на готовність до цих змін суспільства і його груп, особливо якщо нова політика зачіпає їхні інтереси. Від міри новизни, глибини і масштабів перетворень залежить сила опору змінам,

рівень складності, невизначеності і ризику під час проведення перетворень. Цю залежність демонструє рис. 1.4.

Рисунок 1.3 – Схема взаємодії державних органів із групами інтересів

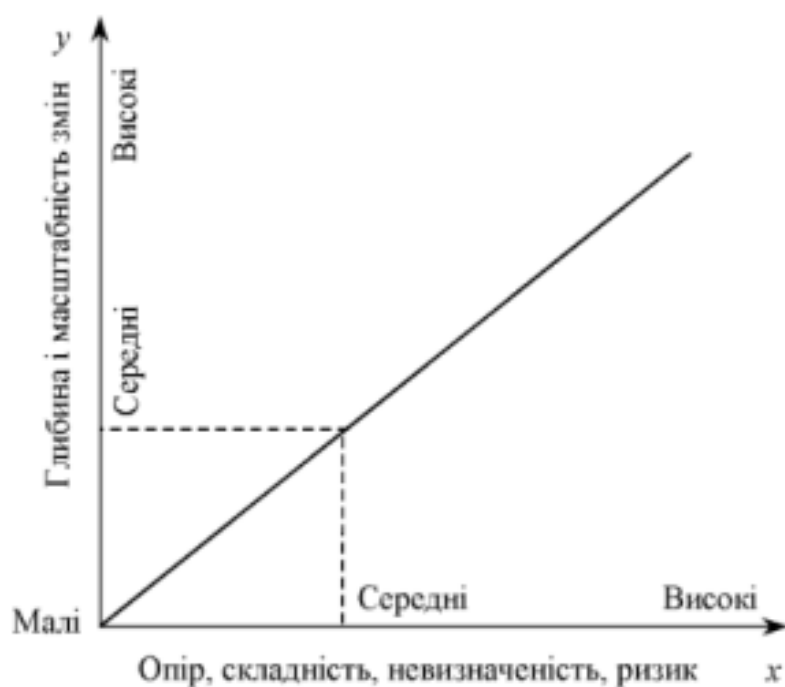

Рисунок 1.4 – Залежність змін у політиці від наявних проблем

Отож, що радикальніші й масштабніші перетворення, то сильніше опір, вище ризик, складність і невизначеність результатів і наслідків змін. Тому найбільше проблем виникає в разі великих нововведень, які потребують ретельної підготовки і створення спеціальних умов, котрі підштовхували б ці зміни.

Можна сформулювати кілька загальних принципів, додержання яких сприяє реалізації економічної політики:

- 1) скорочення рівнів управління і спрощення організаційних структур;
- 2) створення ефективного механізму координації і тісна співпраця між учасниками реалізації політики;
- 3) надання певної міри самостійності й автономії виконавчим організаціям;
- 4) систематична оцінка результатів роботи і вдосконалення механізму підзвітності;
- 5) використання сучасних управлінських технологій та інформаційно-аналітичних систем.

Оцінка реалізації державної економічної політики – це сукупність механізмів і методів вивчення та вимірювання фактичних результатів державної економічної політики або її окремих програм.

Головна мета оцінки полягає в тому, щоб зібрати дані й проаналізувати інформацію про кінцеві або проміжні результати, а потім використати її для:

- удосконалення економічної політики або підвищення якості рішень, що приймаються;
- з'ясування результатів і наслідків здійснюваної економічної політики.

Існує багато типів оцінок різноманітних аспектів і сторін державної економічної політики, а також дій залучених до процесу учасників на всіх етапах здійснення політики. До основних із цих типів відносять оцінку:

- 1) процесу реалізації;
- 2) результатів;
- 3) наслідків;
- 4) економічної ефективності.

Вибір типу оцінки і методів проведення оцінних досліджень пов'язаний з кількома обставинами, які залежать від таких чинників:

- цілей оцінки;
- інтересів організації або групи осіб;
- політичних умов;
- наявності необхідних ресурсів і часу.

Планування і робота щодо оцінки результатів державної економічної політики в будь-якій суспільній сфері потребують відповіді на низку складних методологічних питань, як-от: вибір показників, застосування кількісних і якісних оцінок, забезпечення точності та об'єктивності оцінювання, використання результатів оцінних досліджень та ін.

Результати оцінних досліджень зазвичай використовують для розв'язання таких завдань:

- створення зворотного зв'язку для поліпшення програми;
- здобування додаткової інформації, що допомагає ухвалити рішення (припинення, модифікація, розширення програми) у разі завершення певного циклу програми;
- надання інформації для вищих керівників, коли вирішується доля програми.

Оцінку також можна застосовувати як засіб впливу певної групи на державну економічну політику.

Щоб ліпше зрозуміти це питання, розгляньмо, наприклад, як оцінюються державні програми незалежно від їхнього змісту і галузі застосування (рис. 1.5).

Рисунок 1.5 – Процес оцінювання державних програм

Економічна ефективність оцінюється на підставі двох методів: витрати – вигоди; витрати – ефективність. Така оцінка дозволяє з'ясувати, наскільки раціонально було витрачено грошові ресурси, виділені під дану програму.

Зокрема, коли аналізуються результати виконання соціальних програм, висуваються такі питання. У багатьох країнах ухвалено спеціальні законодавчі або нормативні документи, відповідно до яких оцінку включено в процес розроблення і прийняття рішень, оскільки досвід показує, до яких проблем і ускладнень може призвести одне хибне рішення, ухвалене на загальнонаціональному рівні. Особливої уваги нині надають аналізу впливу (analysis impact) – відносно новому напрямку, що його активно розробляють останнім часом фахівці та широко використовують у роботі державні структури, перш за все міністерства і відомства.

У розвинених країнах аналіз впливу застосовують передусім під час введення нових регулювальних правил і норм, оцінювання їхніх наслідків для бізнесу (Великобританія), фінансів (Австрія, Португалія, Фінляндія), соціально-економічного розвитку (Нідерланди). Інструментами аналізу служать опитувальні листки, вивчення конкретної практики, модель витрат і т. п. Аналіз впливу державного регулювання (АВДР) являє спеціальну техніку для систематичного оцінювання позитивних і негативних наслідків наявних і альтернативних моделей регулювання. Користь від застосування АВДР полягає в тому, що він сприяє:

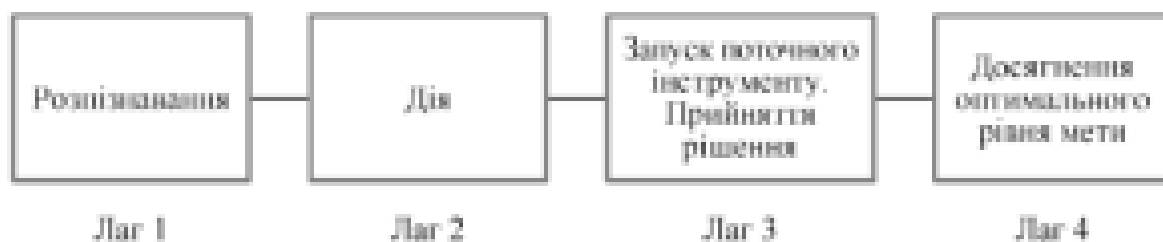
- ліпшому розумінню реального впливу дій держави на соціально-економічні процеси (інструмент аналізу);
- інтеграції й узгодженню цілей і завдань під час розроблення економічної політики (інструмент координації);
- удосконаленню механізму консультування і більшої відкритості уряду (інструмент консультування);
- підвищенню відповідальності державних органів управління завдяки наданню громадськості повнішої інформації щодо корисності державних рішень для суспільства (інструмент звітності).

У загальному вигляді аналіз і оцінка впливу державної економічної політики або програм має структуру, подану на рис. 1.6.

Існує певний часовий лаг (період) між ужиттям заходів у економічній політиці і досягненням бажаної мети. Довжина цього лага залежить від багатьох чинників.

Рисунок 1.6 – Аналіз і оцінка впливу державної економічної політики або програм на соціальні процеси

Рисинок 1.7 – Лагова структура реалізації економічної політики

Охарактеризуємо лаги, схематично зображені на рис. 1.7, докладніше.

Лag 1. Розпізнавання: час обмірковування, визнання проблеми і збирання даних для побудови моделі.

Лag 2. Дія: час запуску в дію конкретних інструментів економічної політики, здійснення накреслених заходів. Залежить від міри бюрократизації державної машини, ефективності організаційної роботи. Цей лаг тривалий за фіскальної

політики, а за грошової – близький до нуля: центральний банк ухвалює рішення, і політику починають реалізовувати.

Лаг 3. Прийняття рішення. Це час між визнанням проблеми і прийняттям конкретного рішення стосовно неї; рішення залежить від глибини теоретичного опрацювання проблеми, наявності команди, готової її розв'язати.

Лаг 4. Досягнення мети. Це час впливу ухвалених рішень на мету; період досягнення бажаних результатів. Як водиться, цей період доволі тривалий.

Лаги 1–3 – внутрішні, а лаг 4 – зовнішній.

З викладеного ми бачимо, що реалізація економічної політики потребує тривалого часу, переважно понад десять років. Це обумовлює вимоги до формування і діяльності державного апарату:

1. Стабільне перебування на посаді протягом досить тривалого періоду – двох-трьох термінів обрання. Часта зміна державних керівників і службовців заважає результативному здійсненню будь-якої економічної політики.

2. Спадкоємність в економічній політиці кожного нового складу органів державного управління.

Державне втручання в економічне життя викликає не тільки позитивні зміни, а й негативні. На початковому етапі позитивний вплив зростає, досягає максимуму, затим знижується, після чого можуть настати негативні наслідки. Тому необхідно шукати інші способи досягнення мети.

Тема 1.6 Природно-ресурсний потенціал економічного розвитку, як сировинна база галузей економіки

План.

1. *Значення природно-ресурсного потенціалу.*
2. *Земельні ресурси*
3. *Водні ресурси*
4. *Лісові ресурси*
5. *Корисні копалини*
6. *Відновлювальні природні ресурси*
7. *Економічне значення природно-ресурсного потенціалу*

8. *Перспективи розвитку природно-ресурсного потенціалу*
9. *Стратегії раціонального використання природних ресурсів*

1. Значення природно-ресурсного потенціалу.

Природно-ресурсний потенціал країни є основою для її економічного розвитку. Різноманітні ресурси, такі як земельні, водні, лісові, корисні копалини та енергетичні джерела, визначають конкурентоспроможність держави у світовій економіці. Наявність багатой ресурсної бази сприяє розвитку таких ключових галузей, як сільське господарство, промисловість, будівництво, енергетика та транспорт. Водночас раціональне використання цих ресурсів забезпечує продовольчу безпеку, енергетичну незалежність та сталий розвиток суспільства.

Роль ресурсної бази:

Ресурси формують основу матеріального виробництва. Наприклад, родючі ґрунти та водні джерела забезпечують функціонування сільського господарства, а корисні копалини — розвиток промисловості та інфраструктури. Однак їх необдумане використання може призвести до виснаження запасів і екологічних проблем. Тому важливою є не лише кількість ресурсів, а й ефективність їх управління та відновлення. Природні ресурси також впливають на зовнішньоекономічну діяльність, забезпечуючи державу валютними надходженнями від експорту сировини або готової продукції.

Основні компоненти природно-ресурсного потенціалу

Природно-ресурсний потенціал (ПРП) є основою для економічного розвитку будь-якої країни. Його складники відображають багатство природних ресурсів, які можуть використовуватися для забезпечення економічних і соціальних потреб населення. Кожен компонент має свої особливості, значення та виклики, які необхідно враховувати в процесі їх експлуатації.

Земельні ресурси

Землі сільськогосподарського призначення є базою для розвитку аграрного сектора. Вони забезпечують виробництво продуктів харчування та сприяють експорту. Лісові масиви та пустирі також важливі як екосистемні резерви.

Рациональне використання земель дозволяє підтримувати їх родючість, уникати деградації ґрунтів і зберігати біорізноманіття.

Водні ресурси

Вода є життєво важливим ресурсом для забезпечення базових потреб населення та функціонування промисловості. Річки, озера, підземні джерела використовуються для зрошення, енергетики, транспортування та водопостачання. Їх раціональне використання сприяє підтриманню сталого розвитку.

Лісові ресурси

Ліси — це джерело деревини для будівництва, меблевої та паперової промисловості. Водночас вони відіграють важливу екологічну роль, сприяючи очищенню повітря, збереженню водних джерел і запобіганню ерозії ґрунтів.

Корисні копалини

Корисні копалини поділяються на енергетичні (вугілля, нафта, газ), металеві (руди) та неметалеві (глина, пісок). Вони є базою для промислового виробництва, енергетики та будівництва.

2. Земельні ресурси

Земельні ресурси є одним із ключових компонентів природно-ресурсного потенціалу країни. Вони включають усі види земель, які використовуються у сільському господарстві, промисловості, будівництві, а також у рекреаційних цілях. Землі є основою для існування суспільства, адже вони забезпечують продовольчу безпеку, економічний розвиток та екологічну рівновагу.

Значення земельних ресурсів:

1. Сільське господарство

Землі сільськогосподарського призначення забезпечують вирощування продовольчих і технічних культур, а також утримання худоби. У багатьох країнах, зокрема в Україні, аграрний сектор є важливим джерелом доходів для держави, а також значною частиною експорту. Висока якість ґрунтів, зокрема чорноземів, дозволяє Україні бути одним із світових лідерів у виробництві зернових, соняшнику та інших культур.

2. Промисловість та інфраструктура

Земельні ресурси використовуються для розташування заводів, фабрик, транспортної та соціальної інфраструктури. Це забезпечує розвиток промислового виробництва, створення робочих місць та поліпшення умов життя населення. Землі для промислового призначення є важливими для інвестиційного клімату країни.

3. Екологічна роль

Земельні масиви є важливим резервом біорізноманіття. Вони забезпечують стабільність екосистем, а також виконують роль вуглецевого депо, сприяючи зменшенню викидів парникових газів.

Виклики у використанні земельних ресурсів

- Виснаження ґрунтів. Через інтенсивне використання земель у сільському господарстві спостерігається деградація ґрунтів, зменшення їхньої родючості та ерозія.
- Урбанізація. Швидкий розвиток міст і промислових зон зменшує площу орних земель, що може негативно впливати на аграрний сектор.
- Забруднення. Неправильне використання добрив, пестицидів та інтенсивне зрошення призводять до забруднення земель і ґрунтових вод.

Рішення для сталого управління

1. Рациональне землекористування. Впровадження агротехнологій, які зберігають родючість ґрунту, наприклад, сівоzmіни або органічного землеробства.
2. Контроль за урбанізацією. Планування розвитку міст із збереженням сільськогосподарських угідь.
3. Рекультивація земель. Відновлення деградованих і забруднених земель, що може включати висадку лісів, відновлення природних екосистем.

3. Водні ресурси

Водні ресурси є одним із найважливіших компонентів природно-ресурсного потенціалу країни. Вода необхідна для забезпечення життєдіяльності людини, розвитку економіки та збереження екосистем. У світі проблема водних ресурсів

стає дедалі актуальнішою через зростання чисельності населення, кліматичні зміни та забруднення.

Значення водних ресурсів для економіки та екології

1. **Забезпечення водопостачання.** Вода є основним ресурсом для задоволення потреб населення у питній воді. Водопостачання також охоплює задоволення потреб промисловості, сільського господарства та комунального господарства. В Україні основними джерелами питної води є річки, озера, підземні води та водосховища. У великих містах значна частина води використовується для побутових і промислових цілей.

2. **Сільське господарство.** Вода є життєво важливим ресурсом для зрошення, особливо в регіонах із посушливим кліматом або нерівномірним розподілом опадів. Зрошувальні системи сприяють збільшенню врожаїв і розширенню площ оброблюваних земель. Однак надмірне використання води в аграрному секторі може призводити до виснаження підземних водних ресурсів.

3. **Промисловість.** Багато галузей промисловості, такі як металургія, хімічне виробництво та енергетика, активно використовують воду в технологічних процесах. Зокрема, великі обсяги води витрачаються на охолодження обладнання в енергетиці та виробництві.

4. **Гідроенергетика.** Використання води для виробництва електроенергії є важливим аспектом забезпечення енергетичної безпеки. Гідроелектростанції є екологічно чистим джерелом енергії, яке значно зменшує викиди парникових газів. Україна має значний потенціал у цьому напрямку завдяки розвиненій мережі річок, зокрема Дніпра.

5. **Екологічна роль.** Водні ресурси підтримують функціонування природних екосистем. Озера, річки та болота є середовищем існування багатьох видів рослин і тварин, а також забезпечують стабільність клімату, регулюючи температуру та вологість.

Виклики у використанні водних ресурсів:

1. Зменшення запасів прісної води. Унаслідок кліматичних змін і зростання споживання води у світі зменшуються запаси прісної води. Це створює

ризик дефіциту води для населення та економіки. В Україні проблеми водопостачання особливо гостро відчуються в південних регіонах.

2. **Забруднення води** Промислові стоки, сільськогосподарські хімікати та побутові відходи спричиняють забруднення річок і озер. Це негативно впливає на якість питної води, здоров'я населення та екосистеми.

3. **Інфраструктурні проблеми** Старіння систем водопостачання і зрошення призводить до значних втрат води. Потреба у модернізації цих систем залишається актуальною для багатьох країн, включаючи Україну.

4. **Неекономне використання** Вода нерідко використовується нераціонально, що погіршує її доступність для інших сфер. У сільському господарстві часто спостерігається надмірне використання води, яке можна було б оптимізувати за допомогою сучасних зрошувальних систем.

4. Лісові ресурси

Лісові ресурси є важливим елементом природно-ресурсного потенціалу України. Вони виконують ключову роль у забезпеченні економіки деревиною, а також підтримують екологічний баланс, поглинаючи вуглекислий газ і зберігаючи біорізноманіття. Ліси покривають значну частину території України, зосереджуючись переважно в Карпатах, Поліссі та на північному заході країни.

Економічна роль лісів:

1. **Деревина та продукція на її основі.** Ліси є джерелом деревини, яка використовується в будівництві, меблевій та паперовій промисловості. Україна є одним із значних експортерів деревини та виробів з неї, що створює вагомий внесок у ВВП країни.

2. **Місцевий розвиток.** Лісова галузь забезпечує робочі місця у віддалених регіонах, де часто немає інших джерел доходу. Це стимулює економічний розвиток на місцях.

3. **Екосистемні послуги.** Ліси регулюють водний баланс, зберігають ґрунт від ерозії та підтримують чистоту повітря.

Екологічна роль лісів:

1. Поглинання вуглецю. Ліси є природним поглиначем вуглекислого газу, що зменшує обсяги парникових газів в атмосфері. Це важливо в умовах глобального потепління.

2. Збереження біорізноманіття. Українські ліси є середовищем існування багатьох видів флори та фауни. Вони підтримують екологічну рівновагу та забезпечують функціонування екосистем.

Проблеми лісових ресурсів:

1. Неконтрольована вирубка.. Нелегальна та надмірна вирубка лісів призводить до деградації екосистем і втрати ресурсної бази

2. Ерозія та виснаження ґрунтів. Вирубка лісів сприяє зсувам, ерозії та зміні ландшафтів, особливо в гірських районах.

3. Пожежі та кліматичні зміни. Ліси страждають від посухи, шкідників і пожеж, що зменшує їхню площу.

Раціональне управління

Раціональне використання лісових ресурсів включає запровадження програм відновлення лісів, боротьбу з нелегальною вирубкою та інвестування в сталий розвиток галузі. Важливим є створення умов для екологічно чистої лісозаготівлі та використання інноваційних технологій.

5. Корисні копалини

Корисні копалини відіграють ключову роль у природно-ресурсному потенціалі України, забезпечуючи розвиток промисловості, енергетики, транспорту та будівництва. Україна є однією з найбагатших на корисні копалини країн Європи, маючи значні запаси енергетичних, металевих і неметалевих ресурсів.

Основні види корисних копалин:

1. Енергетичні ресурси

1.Вугілля: Україна має великі запаси кам'яного та бурого вугілля, переважно зосередженого в Донбасі та Львівсько-Волинському басейні. Вугілля є ключовим паливним ресурсом для теплоенергетики та металургії.

2.Нафта і природний газ: Найбільші родовища розташовані у Карпатах, Прикарпатті та на сході країни. Ці ресурси є основою для виробництва енергії та забезпечення паливом транспорту.

3.Уран: Використовується для виробництва ядерної енергії, забезпечуючи стабільну роботу атомних електростанцій.

2. Металеві ресурси:

1.Залізна руда: Україна посідає одне з провідних місць у світі за її запасами. Криворізький басейн є головним центром видобутку, що забезпечує металургійну промисловість.

2.Марганцева руда: Запаси зосереджені в Нікопольському басейні. Вона є важливою складовою у виробництві високоякісних сталей.

3.Титанові руди: Використовуються в авіаційній, космічній та хімічній промисловості.

3. Неметалеві ресурси:

1.Будівельні матеріали: Глина, пісок, вапняк, граніт є основою для будівельної галузі.

2.Соляні родовища: Родовища кам'яної солі забезпечують потреби харчової та хімічної промисловості.

Економічне значення:

Корисні копалини є фундаментом української економіки. Їх видобуток забезпечує сировиною промисловість, створює робочі місця та формує значну частину доходів від експорту. Наприклад, металургія та видобувна промисловість формують вагомий відсоток ВВП країни.

Крім того, наявність корисних копалин дозволяє забезпечити енергетичну незалежність. Українська енергетика залежить від внутрішніх джерел палива, таких як вугілля та уран.

Екологічні наслідки видобутку

Видобуток корисних копалин, незважаючи на економічну користь, призводить до значних екологічних проблем:

1. **Виснаження ресурсів:** Без раціонального управління запаси корисних копалин можуть бути вичерпані в найближчі десятиліття.
2. **Забруднення довкілля:** Відходи видобувної промисловості забруднюють ґрунти, воду та повітря.
3. **Руйнування ландшафтів:** Кар'єри та шахти залишають пошкоджені ділянки, які важко відновити.
4. **Радіаційне забруднення:** Видобуток урану може створювати ризики для здоров'я людей та довкілля.

Шляхи вирішення проблем:

1. **Раціональне використання:** Важливо розробити довгострокову стратегію управління ресурсами, яка б враховувала екологічні аспекти.
2. **Реабілітація територій:** Після завершення видобутку необхідно проводити рекультивацію земель.
3. **Інноваційні технології:** Впровадження нових методів видобутку дозволить зменшити вплив на довкілля.
4. **Перехід на відновлювані джерела енергії:** Це допоможе зменшити залежність від викопних видів палива.

6. Відновлювальні природні ресурси

Відновлювальні природні ресурси, зокрема сонячна, вітрова, геотермальна та гідроенергія, є потужними альтернативами традиційним енергетичним джерелам, які мають великий потенціал для сталого розвитку та збереження навколишнього середовища.

Сонячна енергія є однією з найпоширеніших форм відновлювальної енергії, оскільки сонце є невичерпним джерелом енергії. Встановлення сонячних панелей дозволяє значно зменшити витрати на електрику, знижуючи залежність від традиційних джерел енергії. Це також зменшує викиди парникових газів, сприяючи боротьбі зі зміною клімату.

Вітрова енергія також має великий потенціал, оскільки вітер є доступним і безкоштовним ресурсом у багатьох регіонах. Вітрові турбіни дозволяють генерувати електрику без викидів забруднюючих речовин. Крім того, вітрові установки можна використовувати як на суші, так і на морі, що дає змогу створювати велику кількість робочих місць та стимулювати розвиток регіонів.

Геотермальна енергія використовується для отримання тепла з надр Землі. Вона є стабільним та надійним джерелом енергії, яке можна застосовувати як для опалення, так і для виробництва електрики. Геотермальні ресурси мають високий потенціал у країнах з активною вулканічною діяльністю, таких як Ісландія та деякі частини США.

Гідроенергія використовує силу води для виробництва електрики, і вона є одним із найстаріших та найбільш розвинених способів відновлюваної енергетики. Гідроелектростанції дозволяють створювати великі об'єми енергії з мінімальними витратами на експлуатацію, хоча й потребують значних інвестицій на етапі будівництва.

Переваги використання відновлювальних джерел енергії очевидні. Вони сприяють зниженню викидів парникових газів, що допомагає зберегти екологічну рівновагу на планеті. Відновлювальні ресурси доступні в природі в необмежених кількостях, що робить їх стійким рішенням для енергетичної безпеки. Крім того, розвиток цих технологій стимулює економічне зростання, створюючи нові робочі місця та знижуючи витрати на енергоносії в довгостроковій перспективі.

Таким чином, відновлювальні джерела енергії мають великі перспективи для подальшого розвитку, забезпечуючи сталий енергетичний баланс і сприяючи збереженню навколишнього середовища для майбутніх поколінь.

7. Економічне значення природно-ресурсного потенціалу

Природний ресурсний потенціал (ПРП) є основою для розвитку економіки будь-якої країни, адже природні ресурси забезпечують сировину для виробництва, енергію для функціонування промисловості та життєдіяльності населення, а також є важливим фактором для формування експорту та стабільного економічного

зростання. Від правильного використання природних ресурсів залежить успішність і конкурентоспроможність стратегічних галузей економіки.

Природні ресурси відіграють ключову роль у розвитку таких стратегічних галузей, як енергетика, гірничодобувна промисловість, сільське господарство та хімічна промисловість. Вугілля, нафта, газ, метали, мінерали та вода використовуються для виробництва енергії, сировини для промисловості та аграрної продукції, що, у свою чергу, є основою для розвитку інших секторів економіки. Наприклад, наявність значних покладів нафти та газу сприяє розвитку енергетичної інфраструктури, яка забезпечує енергетичну незалежність країни, а також виступає основним джерелом доходу для багатьох держав.

Значення ПРП для стабільності економіки важко переоцінити. Природні ресурси забезпечують важливі валютні надходження через експорт, знижують залежність від імпорتنих енергоносіїв, а також дозволяють створювати нові робочі місця в галузях видобутку та переробки ресурсів. Однак важливо забезпечити раціональне використання цих ресурсів, оскільки надмірна експлуатація може призвести до виснаження ресурсної бази та негативно вплинути на довгострокову стабільність економіки.

Розвиток інфраструктури для ефективного використання природних ресурсів також сприяє зростанню інвестицій та технологічних інновацій. Наприклад, інвестиції в енергозберігаючі технології та розвиток відновлювальних джерел енергії можуть знизити негативний вплив на довкілля та підвищити енергоефективність. У такому контексті природно-ресурсний потенціал виступає не лише як джерело економічного зростання, але й як важливий елемент для забезпечення сталого розвитку країни.

Виклики використання природних ресурсів

Використання природних ресурсів є основою для економічного розвитку, проте надмірне та нерозважливе їх використання може призвести до серйозних викликів для економіки та навколишнього середовища. Одним із найбільших викликів є **перевикористання ресурсів**, що має далекосяжні наслідки. Вичерпність багатьох природних ресурсів, таких як нафта, газ, вугілля, метали та

інші сировинні матеріали, ставить під загрозу сталий розвиток. Надмірна експлуатація природних ресурсів без належного контролю призводить до їх швидкого виснаження, що створює загрозу для майбутніх поколінь і економічної стабільності.

Екологічні наслідки перевикористання ресурсів також є надзвичайно серйозними. Безконтрольне видобування та використання сировини спричиняє деградацію екосистем, забруднення водних і земельних ресурсів, а також викиди парникових газів, що стимулює зміну клімату. Наприклад, видобуток корисних копалин може призвести до знищення природних ландшафтів, вирубування лісів, а також до забруднення повітря та води. Водночас виснаження ґрунтів через інтенсивне землеробство без відновлення родючості призводить до їх деградації, що знижує сільськогосподарську продуктивність і створює ризики для продовольчої безпеки.

Залежність економіки від обмежених ресурсів є ще одним серйозним викликом. Багато країн, особливо ті, що мають великі запаси нафти, газу чи інших корисних копалин, значною мірою залежні від їх видобутку і експорту. Це створює уразливість економік до коливань на світових ринках цін на ці ресурси, а також до змін у політичних та екологічних умовах. Крім того, така залежність може стримувати розвиток альтернативних джерел енергії та інновацій, що в довгостроковій перспективі може негативно вплинути на стійкість економіки.

Отже, для забезпечення сталого розвитку необхідно впроваджувати стратегії раціонального використання природних ресурсів, розвиток відновлювальних джерел енергії, а також запровадження технологій, що знижують екологічний вплив на навколишнє середовище.

8. Перспективи розвитку природно-ресурсного потенціалу

Україна володіє значним природно-ресурсним потенціалом, який може стати основою для сталого економічного розвитку та забезпечення енергетичної безпеки в майбутньому. Основними природними ресурсами країни є вугілля, чорноземи та метали, які відіграють важливу роль у національній економіці.

Вугілля є важливим енергетичним ресурсом для України, особливо для виробництва електроенергії. Україна має одні з найбільших запасів вугілля в Європі, зокрема на Донбасі, хоча в останні роки спостерігається зниження обсягів видобутку через військові конфлікти та виснаження ресурсів. Незважаючи на це, вугілля все ще залишається важливим для енергетичної галузі країни.

Чорноземи, які займають близько 25% світових запасів родючих ґрунтів, є стратегічним природним ресурсом України. Завдяки цьому ресурсу країна є одним із провідних експортерів сільськогосподарської продукції, зокрема зернових та олійних культур. Водночас, для збереження родючості ґрунтів необхідно впроваджувати методи сталого землеробства та захисту від ерозії.

Метали є ще одним важливим ресурсом для України, зокрема залізна руда, марганець, титанові та нікелеві руди. Країна займає одне з провідних місць у світі за видобутком і експортом цих металів, що сприяє розвитку металургійної та важкої промисловості.

Перехід на **відновлювальні джерела енергії** є перспективним напрямом для України. Країна має значний потенціал для розвитку сонячної, вітрової та біоенергетики, особливо в південних і західних регіонах, де можна розвивати сонячні електростанції та вітрові ферми. Крім того, Україна може використовувати свою аграрну продукцію для розвитку біоенергетики, що дозволяє зменшити залежність від імпорتنих енергоносіїв і сприяти збереженню екології.

Таким чином, природно-ресурсний потенціал України має значні можливості для сталого розвитку та економічного зростання, зокрема через ефективне використання традиційних ресурсів і розвиток відновлювальних джерел енергії.

9. Стратегії раціонального використання природних ресурсів

Раціональне використання природних ресурсів є ключовим чинником для забезпечення довготривалого економічного розвитку, оскільки забезпечує збалансований підхід до збереження екологічної рівноваги та максимізації вигод від ресурсів без їхнього виснаження. Основними стратегіями раціонального використання ресурсів є ефективне управління та збереження, що передбачає

оптимізацію їхнього споживання, впровадження відновлювальних технологій і зменшення негативного впливу на навколишнє середовище.

Одним із основних напрямків є **зменшення втрат та покращення ефективності використання природних ресурсів**. Це можна досягти через впровадження ресурсозберігаючих технологій у промисловості та сільському господарстві, модернізацію інфраструктури, а також використання відновлювальних джерел енергії. Зокрема, перехід до **відновлювальних джерел енергії**, таких як сонячна, вітрова та геотермальна енергія, може значно зменшити залежність від традиційних енергетичних ресурсів і забезпечити стабільне енергопостачання.

Інновації та технології відіграють важливу роль у збереженні природних ресурсів. **Інтелектуальні системи управління ресурсами**, засновані на аналізі даних і автоматизації, дозволяють зменшити витрати та підвищити ефективність використання енергії та сировини. Крім того, новітні **технології переробки відходів** і повторного використання матеріалів сприяють зменшенню потреби у видобутку нових ресурсів. Важливу роль у збереженні природних ресурсів відіграє також **розвиток біоекономіки**, яка орієнтована на використання біологічних ресурсів, таких як відновлювальні сировини та біомаса.

Таким чином, раціональне використання природних ресурсів вимагає інтеграції інноваційних технологій, сталого управління ресурсами та активного впровадження екологічно чистих і відновлювальних джерел енергії. Це дозволить забезпечити не лише економічне зростання, а й зберегти природні ресурси для майбутніх поколінь.

1. **Природно-ресурсний потенціал є основою для розвитку економіки:** Природні ресурси, такі як корисні копалини, водні ресурси, ґрунти та біоресурси, є фундаментом для формування сировинної бази промисловості, енергетики та сільського господарства, що забезпечує економічний розвиток країни.

2. **Ресурси як стратегічний фактор розвитку:** Вугілля, нафта, газ, чорноземи та метали є ключовими елементами для стратегічних галузей економіки. Їхнє раціональне використання сприяє розвитку промисловості, експорту, а також

стабільності економічних систем. Разом з тим, залежність від обмежених ресурсів потребує запровадження інноваційних стратегій та технологій для зменшення негативного впливу на екологію та збереження ресурсів.

3. Необхідність переходу на відновлювальні джерела енергії: З огляду на виснаження традиційних ресурсів та екологічні виклики, важливою є стратегія переходу до відновлювальних джерел енергії. Вітрова, сонячна, геотермальна енергія мають великий потенціал для диверсифікації енергетичного балансу і зниження залежності від викопних видів палива.

4. Інновації та сталий розвиток: Для ефективного використання природних ресурсів необхідно застосовувати інноваційні технології та практики сталого управління, такі як переробка відходів, енергозбереження, відновлення екосистем і розробка біоекономіки. Це дозволить забезпечити баланс між економічним розвитком і охороною навколишнього середовища.

5. Збереження природного потенціалу для майбутніх поколінь: Рациональне управління природними ресурсами є необхідною умовою для забезпечення економічної стабільності та сталого розвитку країни в майбутньому. Для цього важливо розвивати стратегії збереження ресурсів, запроваджувати екологічно безпечні технології та стимулювати використання відновлювальних джерел енергії.

Таким чином, природно-ресурсний потенціал є важливим фактором для економічного розвитку, і його раціональне використання є необхідною умовою для забезпечення сталого зростання та екологічної стабільності.

Тема 1.7 Трудовий та демографічний потенціал країни як основна рушійна сила розвитку галузей економіки

План.

ародонаселення та його роль у розвитку і територіальній організації народного господарства.

исельність населення

егіональні особливості відтворення населення

емографічні проблеми

росторове розміщення. чисельність і густота населення різних регіонів

іграція населення та її види
егіональні відмінності в рівні життя населення
аціональний склад населення і його територіальні особливості
аціональні відносини на сучасному етапі
іське та сільське населення
рудові ресурси
езробіття
инок робочої сили

ародонаселення та його роль у розвитку і територіальній організації народного господарства.

Народонаселення – сукупність людей, що постійно живуть у межах якоїсь конкретно вказаної території

Народонаселення відіграє визначальну роль у формуванні економічної системи країни. Воно забезпечує трудові ресурси. Зайнята в суспільному виробництві частина населення є найбільш активною продуктивною силою суспільства, бо саме вона бере активну участь у створенні матеріальних цінностей. Частина матеріальних цінностей іде на споживання, а частина - на розвиток виробництва. Але розвиток виробництва не є самоціллю, його роль полягає у тому, щоб забезпечити потреби суспільства, підняти життєвий рівень населення.

Населення виступає споживачем матеріальних благ, тобто створює попит на товари і послуги, тим самим зумовлює розвиток тих галузей, які орієнтуються у своєму розміщенні на споживача.

Населення також формує умови для соціального і культурного розвитку. Наприклад, високий рівень урбанізації в Україні сприяє розвитку сфери послуг і технологічних галузей, проте призводить до скорочення зайнятості в сільському господарстві.

Взаємозв'язок між населенням і розвитком господарства має глибокий історичний характер. На початкових етапах розвитку людства засоби існування забезпечувалися завдяки використанню природних ресурсів, рибальству та полюванню. Згодом відбулася трансформація способу господарювання: суспільство перейшло від привласнювальної економіки до відтворювальної. Першими формами такого господарювання стали землеробство та тваринництво. Їхній розвиток

породив необхідність створення знарядь праці, що сприяло появі нового прошарку населення - ремісників. Виробництво знарядь праці, а також регіональна спеціалізація на виготовленні продукції відповідно до природних умов і ресурсів стали стимулом для виникнення та розвитку торгівлі як окремої сфери економічної діяльності.

З часом суспільство ускладнило свою структуру, поступово проходячи етапи розвитку від доіндустріального до індустріального, а згодом і до постіндустріального. Сучасний етап розвитку, який характеризується домінуванням інформаційного суспільства, визначається центральною роллю науки, розробки нових технологій та інноваційних сфер діяльності.

Отже, людина є, з одного боку, продуктивною силою, що своєю трудовою діяльністю забезпечує виробництво матеріальних засобів свого існування та надання необхідних їй послуг, а з іншого, - вона є споживачем продуктів праці, які забезпечують її життєдіяльність. Виходячи з того, що людина є основним творцем суспільного багатства, можна стверджувати, що чисельність населення та кваліфікація його працездатної частини є фактором, який обумовлює можливості економічного розвитку.

чисельність населення

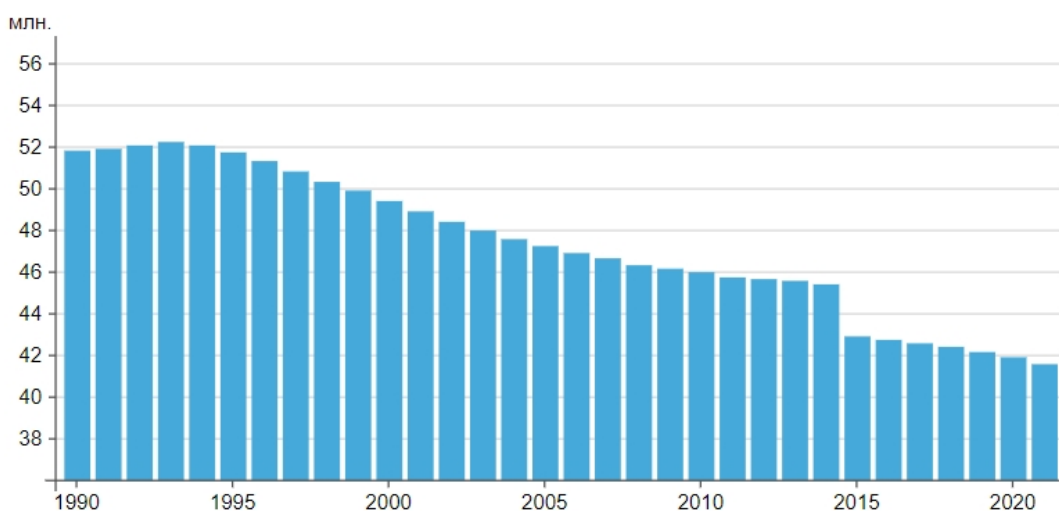

Рисунок 1.8 - «Чисельність населення за роки незалежності», млн

Зміни в чисельності населення України в період незалежності є значними. Міграційні процеси виступають ключовим чинником в цих змінах. Міграційний

приріст у 1991-1992 рр. досяг 439 тис. осіб, перекрив природний убуток і забезпечив у підсумку зростання чисельності населення за цей час майже на 300 тис. осіб. Після 1993 р. формування значних потоків еміграції за межі країни суттєво поглиблювало процес скорочення чисельності населення. Нараз унаслідок затяжної демографічної кризи Україна зазнає великих втрат населення. Втрати через надмірну смертність за роки незалежності перевищують 1 млн осіб, а через дефіцит народжень - понад 5 млн потенційних громадян.

У нашій країні останній перепис населення провели 2001 року, при тому, що ООН рекомендує проводити переписи кожні десять років. За даними Державної служби статистики, які були оцінені за допомогою опосередкованих методів, станом на жовтень 2021 року, населення України становило 41 мільйон 319 тисяч громадян. Інші дослідження доходили висновку про 38 мільйонів. З початком повномасштабної війни ситуація погіршилася значно. За даними УВКБ ООН, на даний момент за межі України виїхало близько 6,3 млн осіб. [4] Таким чином у 2022 році воно скоротилося до близько 34,5 млн осіб, у 2023 році - до 34,0 млн осіб. Економічно активного населення в свою чергу в 2 рази менше - 16,4 млн осіб, що є зниженням на 20% порівняно з 2000 роком.

егіональні особливості відтворення населення

Відтворення населення - це історично і соціально-економічно обумовлений процес постійного і безперервного поновлення людських поколінь.

Масштаби депопуляції (переважання померлих над народженими) протягом останніх років найбільшими були у Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій та Луганській областях, де раніше мав місце найвищий природний приріст населення. Низькі коефіцієнти природного приросту характерні не лише для областей Донбасу і Придніпров'я, але і для Вінницької, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сумської, Харківської, Черкаської та Чернігівської областей.

Другим регіоном за величиною відносних показників природного приросту населення є південні території України - Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська та Херсонська області.

До третього ареалу за близькими за значеннями показниками природного приросту населення входять Хмельницька, Тернопільська та Житомирська області. В цих областях від'ємні значення показників природного приросту є значними.

Єдиний ареал на Україні, в якому відносні показники природного руху населення мали додатне значення і протягом значного історичного періоду зберігався природний приріст населення, формується такими областями, як Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Львівська, Волинська та Чернівецька області.

демографічні проблеми

Окрім еміграційних процесів, ключовими демографічними проблемами України є:

Скорочення природного приросту населення: Україна має один із найнижчих у Європі коефіцієнтів народжуваності (приблизно 1,2 дитини на жінку), тоді як для простого відтворення необхідно 2,1. Це призводить до постійного скорочення населення, яке, за прогнозами, може досягти 30 млн до 2050 року.

Висока смертність: Рівень смертності в Україні залишається значно вищим, ніж у розвинених країнах. Основні причини - серцево-судинні захворювання (близько 68% усіх смертей), низький рівень медичного обслуговування, травматизм та небезпечні умови праці, особливо в промислових регіонах.

Старіння населення та нерівномірність статеві структури:

Частка осіб віком понад 65 років постійно зростає. У 2024 році вона досягла 23,4% населення. На одного працюючого припадає приблизно 1,2 пенсіонера. Такий показник перевищує загальноприйняті економічно збалансовані норми, які передбачають співвідношення 3-4 працюючих на одного пенсіонера для стабільного функціонування пенсійної системи. Дефіцит Пенсійного фонду України щороку збільшується і фінансується за рахунок державного бюджету.

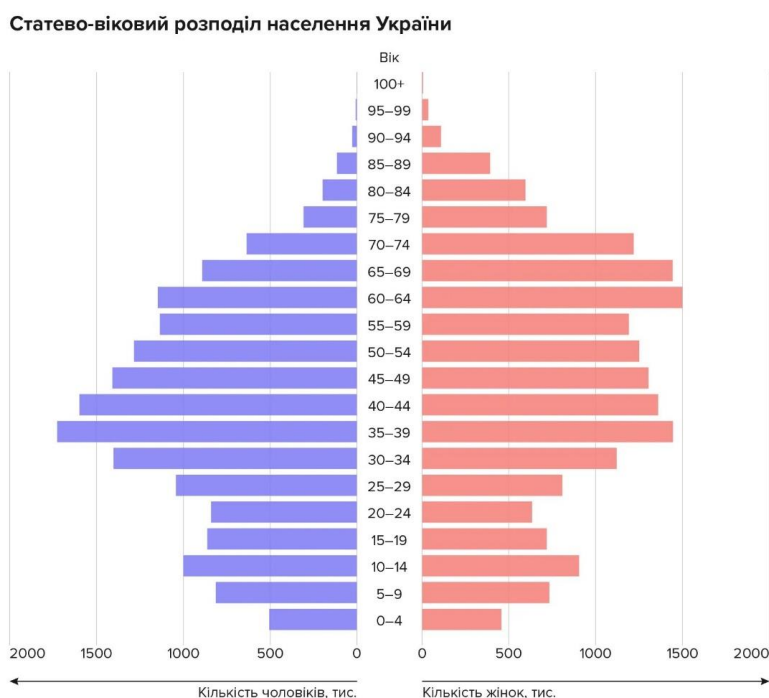

Рисунок 1.9 - «Статеві-віковий розподіл населення України 2024р.»

Демографічна нерівність між регіонами: Західні області демонструють вищий природний приріст і більшу частку молодого населення, тоді як промислові регіони сходу та півночі стикаються зі значним відтоком населення та старінням. Це ускладнює збалансований розвиток економіки на національному рівні.

Вимушене переселення населення: Через військові дії понад 7 млн людей стали внутрішньо переміщеними особами. Це створює додаткове навантаження на соціальну інфраструктуру у відносно безпечних регіонах і призводить до депопуляції прифронтових територій.

росторове розміщення. чисельність і густота населення різних регіонів

За даними Держстату на 1 січня 2022 року, Найбільше населення проживало в Донецькій області, сільське населення переважає у західних та центральних регіонах, зокрема в Закарпатській, Чернівецькій, Івано-Франківській областях, міське населення переважає в Донецькій, Дніпропетровській, Харківській та одеській областях.

Донбас та східні області через воєнні дії мають нерівномірний розподіл населення.

Середня густота населення в Україні становить приблизно 69 осіб на квадратний кілометр.

Найвища густота – у Київській, Львівській, Харківській областях, а також у столиці (близько 400–450 осіб/км² у Києві).

Найнижча густота – у південних (Херсонська, Миколаївська, Запорізька області) та північних регіонах (Чернігівська область), де показники можуть бути менше 30 осіб/км².

Таблиця 1.4 – «Список областей за кількістю наявного населення 2022р., тис»

Україна		Закарпатська обл.	
Чернівецька обл.		Полтавська обл.	
Кіровоградська обл.		Івано-Франківська обл.	
Чернігівська обл.		Вінницька обл.	
Херсонська обл.		Запорізька обл.	
Волинська обл.		Київська обл.	
Тернопільська обл.		Луганська обл.	
Сумська обл.		Одеська обл.	
Миколаївська обл.		Львівська обл.	
Рівненська обл.		Харківська обл.	
Черкаська обл.		м.Київ	
Житомирська обл.		Дніпропетровська обл.	
Хмельницька обл.		Донецька обл.	

іграція населення та її види

Поряд з природним рухом на демографічні параметри населення впливає територіальна мобільність, або механічний рух населення.

Міграції за напрямком потоків поділяються на:

- Внутрішні, такі що відбуваються між окремими адміністративними одиницями різного рівня однієї держави, містами, сільською і міською місцевістю тощо.
- Зовнішні, такі що відбуваються між державами, регіонами планети, континентами.

Виїзд з України: З початку 2023 року, згідно з даними ООН і Європейської комісії, за кордоном, внаслідок вимушеної міграції, залишаються близько 8 мільйонів українців, більшість з яких виїхала через повномасштабну війну. З лютого по червень 2023 року кількість українців за кордоном збільшилася на приблизно 188 тисяч осіб [7]

Міграції за тривалістю поділяються на:

- постійні (безповоротні) - переміщення на постійне або довгострокове місце проживання;
- тимчасові - переміщення на відносно короткий строк;
- сезонні - щорічні переміщення, пов'язані з роботою, відпочинком на курортах, кочова міграція;

У 2021 році постійна еміграція становила приблизно 25-30 тисяч осіб. Найчастіше українці переїжджали до Канади, США, Німеччини та інших країн ЄС.

Тимчасова становила близько 3-4 мільйонів українців, які виїжджали на роботу до країн ЄС, таких як Польща, Чехія. Зокрема, Польща видала понад 1,7 мільйона дозволів на роботу для громадян України в 2021 році.

За формами організації міграції бувають:

- суспільно організовані (керовані), або неорганізовані;
- добровільні, або примусові;
- легальні, або нелегальні.[8]

егіональні відмінності в рівні життя населення

Рівень життя є однією з найважливіших соціальних категорій, яка характеризує становище людини у суспільстві. Під рівнем життя традиційно розуміють забезпеченість населення необхідними матеріальними благами та послугами, досягнутий рівень їх споживання і ступінь задоволення раціональних потреб.

Рівень доходів

Найбільший дохід у 2020 році отримали кияни - 179,3 тис.грн за рік. Далі з великим відривом йдуть Дніпропетровська (92,1 тис.грн), Запорізька (81,9 тис. грн), Одеська (80,2 тис. грн) Київська (79,3 тис. грн) і області.

Найменший дохід зафіксовано в Донецькій (41,7 тис.грн) і Луганській (26,7 тис. грн) областях.

У 2021 році ситуація була схожа - найвищі доходи отримували мешканці Києва (20 481 грн/місяць) та Київської області (14 554 грн/місяць).[9]

У 2023 році, через економічні та соціальні виклики, через воєнні дії та релокацію бізнесу, доходи зросли в західних та центральних регіонах, але значно впали в східних та деяких південних. Зокрема, у центральних і західних регіонах зростання склало до 23%. Наприклад, середні зарплати в Житомирській області зросли на 17%, у Дніпрі - на 14%, а в Одесі - на 7%. Загальноукраїнський показник середньої зарплати у 2023 році становив близько 14 000-16 000 грн залежно від регіону, але у прифронтових зонах (Харків, Запоріжжя) зарплати залишалися нижчими.[10]

Дитяча смертність

У 2005 р. в країні померло 4265 дітей віком до 1 року, з яких 1637 (38,4%) померли на першому тижні життя. Показник смертності немовлят зріс з 9,5 померлих немовлят на 1000 народжених у 2004 р. до 10,1 у 2005 р. Найвищі рівні смертності немовлят були зареєстровані в Івано-Франківській (13,0‰), Чернівецькій (12,6‰) та Луганській (11,9‰) областях.

Середній вік життя

Понад 40% 20-річних чоловіків не доживає до 60 років у 10 регіонах країни: Житомирщині (44,7%), Донеччині (44,0%), Чернігівщині (43,4%), Київщині (43,1%), Дніпропетровщині (42,9%), Миколаївщині (42,7%), Кіровоградщині (42,1%), Луганщині (41,5%), Одещині та Херсонщині (41,3%). І практично в цих самих регіонах спостерігається підвищений ризик смерті жінок у віці 20-60 років: Одещина (18,0%), Дніпропетровщина (16,5%), Миколаївщина (16,4%), Донеччина

та Житомирщина (16,0%), Херсонщина (15,8%), Закарпаття (15,6%), Кіровоградщина (15,4%), Київщина, Луганщина та Крим (15,3%). [11]

національний склад населення і його територіальні особливості

Згідно з даними перепису населення 2001 р., в Україні проживало 37,5 млн українців, або 77,8 % від загальної кількості населення держави. Українці становлять абсолютну більшість (понад 90 %) у 13 та переважну більшість (70-90 %) у 7 регіонах України. Частка українців знижується до 60 % лише у двох областях Донбасу та в Одеській області. І тільки в Автономній Республіці Крим частка українців не досягає 50 % (вона становить 24,3 %). Майже моноетнічною є Тернопільська область, у якій українці становлять 97,8 % населення.

В Україні живуть представники інших національностей (22,2 %), з яких 17,3 % - росіяни. Найбільша їх частка в АР Крим, Луганській, Донецькій, Харківській і Запорізькій областях. В Україні проживають також євреї (0,8 %), білоруси (0,6 %), молдовани (0,5 %), поляки (0,3 %), болгари, угорці, греки та ін.

Корінними жителями України є й кримські татари (0,5%), які почали повертатися до Криму тільки після здобуття Україною незалежності.

Приблизно 5 % населення України представлене західними (поляки, чехи, словаки) та південними (болгари) слов'янами; фінно-уграми (угорці й естонці); романомовними (молдовани й румуни) та тюркомовними (татари, кримські татари, азербайджанці й гагаузи) народами. До окремих етнічних спільнот належать в Україні євреї, вірмени й греки. Проте кількість населення кожної з перелічених національностей не перевищує 1 % загальної кількості населення України.[13]

національні відносини на сучасному етапі

Національні відносини - це відносини між людьми, що належать до різних етносів - етнічних груп, націй, народностей та їх державним утворенням з приводу задоволення своїх інтересів.

За етнічним складом населення Україна належить до числа поліетнічних країн. Це зафіксовано юридично у Конституції України та законах України.

Зокрема, відповідно до Конституції України всі громадяни України, незалежно від їхньої національної приналежності, віросповідання, походження, місця проживання, політичних переконань, культурної та мовної само ідентифікації, утворюють український народ. [16]

У Статті 11 Основного закону України вказується, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Стаття 3 Закону України "Про національні меншини в Україні" (1992 р.) до числа національних меншин відносить "групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою". [14]

За Всеукраїнським переписом 2001 року в Україні, окрім 37,6 мільйона (77,8%) українців, є представники ще 15 етнічних спільнот. Але аж ніяк не 134. Це росіяни - 8,3 мільйона (17,3%), білоруси - 275, 8 тис. (0,6%), молдавани - 258, 6 тис. (0,5%), болгари - 204,6 тис. (0,4%), угорці - 156,6 тис. (0,3%), румуни -151 тис. (0,3%), поляки - 144,1 тис. (0,3%).

Решта становлять 0,2-0,1%, тобто є нечисленними етнічними спільнотами. Це євреї - 103,6 тис., вірмени - 99 тис., греки - 91,51 тис., татари - 73,3 тис., роми - 27,6 тис., азербайджанці - 45,2 тис., німці - 33,3 тис., гагаузи - 31,9 тис. осіб (рис. 1.10).

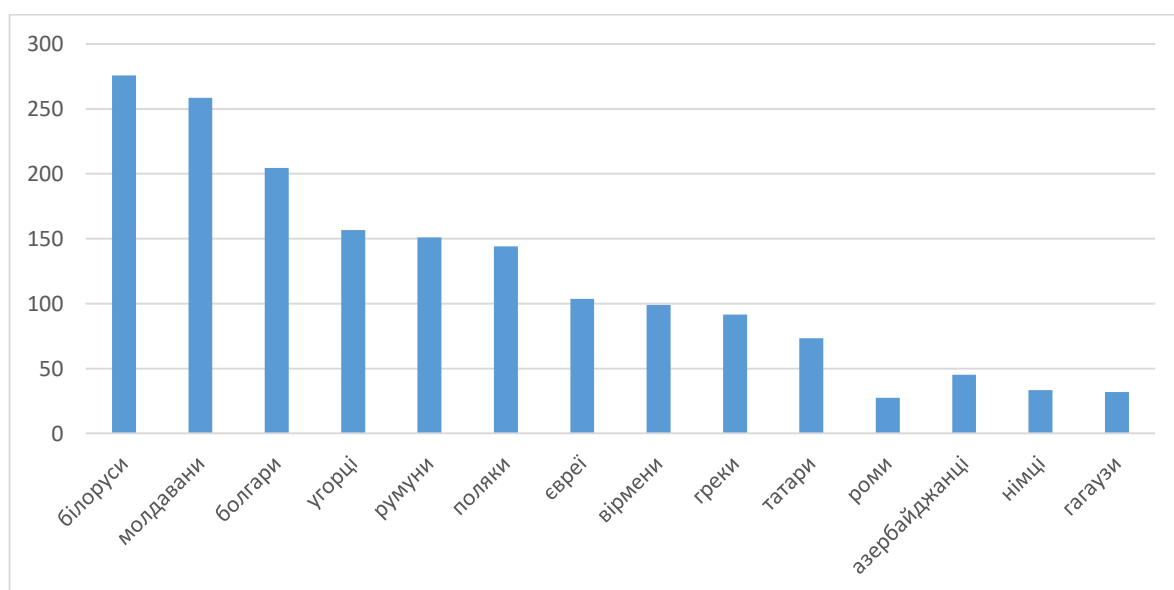

Рисунок 1.10 – «Кількість етнічних спільнот, тис»

Названі вище спільноти проживають переважно компактно: угорці й румуни - у Закарпатській області, румуни - у Чернівецькій, греки - у Донецькій, гагаузи - в Одеській, євреї - найбільше у містах Києві, Одесі, Харкові, Дніпрі.

Україна забезпечує підготовку вчителів для загальноосвітніх навчальних закладів та класів з українською, угорською, польською, румунською, словацькою, болгарською та іншими мовами. Отже, наша держава турбується про забезпечення розвитку освіти й культури всіх етнічних груп, які становлять навіть 0,1 - 0,5% від загальної кількості населення в Україні.

Проблеми і шляхи їх розв'язання

Одним із найвагоміших здобутків Української держави за роки незалежності є збереження міжнаціонального миру і злагоди, відсутність будь-яких широкомасштабних зіткнень і конфліктів. У цьому вбачається позитивна тенденція, яка була досягнута завдяки виваженій і, як показала практика, в основному ефективній державній етнонаціональній політиці. До основних складових цієї політики слід віднести: законодавство України. Йдеться, насамперед, про Конституцію України (28 червня 1996 р.), закони України «Про громадянство» (8 жовтня 1991 р.), «Про освіту» (23 травня 1991р.), «Про національні меншини в Україні» (25 червня 1992 р.), «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (16 листопада 1992 р.), «Про радіо і телебачення» (21 грудня 1993 р.), «Про місцеве самоврядування» (21 травня 1997р., остання редакція - 3 лютого 2004 р) та інші; міжнародно-правові акти, які підписала і ратифікувала Україна, це - «Європейська конвенція з прав людини» та Протоколи №1, 2, 4, 7, та 11 до неї (липень 1997 р.), «Рамкова конвенція про захист національних меншин» (грудень 1997), «Європейська хартія місцевого самоврядування» (липень 1997 р.), «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (травень 2003 р.) та ряд інших конвенцій, протоколів, хартій і угод, які збагатили вітчизняне законодавство і наблизили його до європейських стандартів.

Важливою складовою реалізації національної етнополітики країни є державні органи загальної та спеціальної компетенції. Насамперед - це органи юстиції, які, по-перше, здійснюють підготовчу роботу щодо прийняття правових

актів, по-друге, забезпечують у судовому порядку розгляд конфліктних ситуацій у міжетнічних відносинах та у відносинах між етнічними спільнотами і державою.

Проблемним питанням вітчизняної етнополітики залишається декларативний характер окремих положень мовного законодавства. Положення статей 10 та 11 Конституції України щодо закріплення української мови як державної та забезпечення її всебічного розвитку і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території держави, а також гарантій вільного розвитку, використання і захисту мов національних меншин, сприяння розвитку мовної самобутності всіх корінних народів і національних меншин країни у багатьох випадках не виконуються. Будучи проголошеною державною, українська мова так і не стала мовою офіційного використання на всій території України.

Наявним є також невизначеність критеріїв, за якими групи представників тих чи інших етносів України можна було б зарахувати до кола національних меншин та корінних народів. При цьому, широкою підтримкою фахівців користується думка, що впровадження терміна «корінні народи» в Конституцію України було поспішним, оскільки на території держави немає народів, які підпадали б під визначення Конвенції № 169 Міжнародної організації праці «Про корінні народи і народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах», а отже, більш логічним було б вилучити його з Основного закону. Для народів, чий етногенез відбувався на території України, доцільніше запровадити термін «автохтонні народи», який більш адекватно відповідає етнологічним уявленням. Таких в Україні усього п'ять - українці, кримські татари, караїми, кримчаки, гагаузи.

Представники міжнародних організацій, вітчизняні експерти також вказують на нагальну потребу ухвалення Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», адже це дозволить уникнути протиріч у нормативно-правовому забезпеченні процесу репатріації та інтеграції раніше депортованих кримських татар, греків, вірмен, болгар, німців в українське суспільство.

Також загрози суспільно-політичній стабільності в автономії значною мірою спричиняють зволікання центральної влади щодо розв'язання земельних проблем,

вирішення питань соціокультурного розвитку, виправлення ситуації з представництвом кримських татар в органах влади і силових структурах Криму (воно коливається від 0 до 3,5%, хоча кримські татари становлять 13% населення автономії), законодавчим визначенням статусу представницьких органів кримських татар тощо.

Не можна ігнорувати й інших фактів. Так, починаючи з 2001р., соціологічні дослідження фіксують негативну динаміку соціального дистанціювання громадян України від представників інших етнічних груп, зокрема до азербайджанців, арабів, афганців, кримських татар, молдаван, румунів, угорців, турків, африканців, ромів.

За даними моніторингу Конгресу національних громад України (КНГУ) у 2006 р. в країні було зафіксовано 14 нападів на расовому ґрунті та 2 вбивства; у 2007 р. - 87 нападів і 6 вбивств; у 2008 р. - 83 напади і 4 вбивства. На негативні тенденції у цій сфері також вказують представники міжнародних інституцій. Зокрема, в одному з пунктів Третьої доповіді по Україні Європейської комісії проти расизму та нетерпимості зазначено, що іноземні студенти «стають мішенню нападів расистського характеру, які вчиняють члени груп скінхедів як в межах, так і поза межами університетських містечок. Законодавство України у цій сфері є недосконалим. Стаття 161 Кримінального кодексу передбачає кримінальну відповідальність за умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності або образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями. Однак ця норма рідко застосовується судами, оскільки для засудження на підставі цього положення потрібно довести умисність дій правопорушника, а це не завжди просто зробити. Крім іншого, дія статті 161 поширюється лише на громадян України, але не на апатридів та іноземців. Наявність зазначеної проблеми визнано на державному рівні. Так, 11 квітня 2008 р. Президент України офіційно звернувся до Генерального Прокурора та міністра внутрішніх справ України з вимогою здійснити ефективні кроки, спрямовані на протидію антисемітизму та ксенофобії. Практичним кроком стало запровадження у МЗС України (з листопада 2007 р.) посади посла з особливих доручень з питань протидії проявам расизму, ксенофобії

та дискримінації, основним завданням якого стала реалізація заходів у боротьбі з антисемітизмом, недопущення розпалювання міжнаціональних та міжконфесійних конфліктів в Україні, координація зусиль у цій сфері з іншими органами державної влади.

Не завжди зваженим є запровадження у національне законодавство міжнародних правових актів, зміст яких часто суперечить українським реаліям. Так, у 2003р. парламент ратифікував Європейську хартію регіональних мов або мов меншин. Вона набула чинності з 1 січня 2006 р. Згодом експерти дійшли висновку про неточний переклад назви та тексту документа, що призвело до хибного розуміння його мети та завдань. Запропоновано замінити в україномовній версії назви Хартії термін «мови меншин» на термін «міноритарні мови», щоб акцентувати зобов'язання держави щодо мов, яким загрожує зникнення.

Загалом, характерними для України є відсутність антагоністичних протиріч у міжетнічних стосунках та переважання компромісної налаштованості етнічних спільнот стосовно одна одної, загальне визнання міжетнічного миру і злагоди як цінності вищої за вірогідні вигоди від етнополітичних «перемог».

Міське та сільське населення

Україна характеризується значними відмінностями між міським та сільським населенням, які є наслідком історичних, економічних, демографічних та культурних факторів. Ці особливості впливають на розвиток країни, формуючи нерівномірний розподіл ресурсів, можливостей та умов життя.

Якщо на початку століття в Україні переважало сільське населення - близько 82% всього населення, то нині майже 68% її населення мешкає в міській місцевості. Аналіз статистичних даних свідчить, що міське населення протягом значного історичного періоду мало стійку тенденцію до зростання.

Показник питомої ваги міських жителів має суттєві територіальні відмінності - від 38,5% в Закарпатській області до 90,1% в Донецькій. Аналіз даних показує, що лише в 6 областях країни переважає сільське населення, а в решті регіональних одиниць частка міського населення становить понад половину населення.

Міське населення України проживає у різних типах поселень: малих містах (з населенням до 50 тис. жителів), середніх (50-100 тис. жителів), великих (100-250 тис. жителів), крупних (250-500 тис. жителів) та найкрупніших (понад 500 тис. жителів), а також у селищах міського типу (табл. 1.5).

Таблиця 1.5 – Загальна кількість наявного міського та сільського населення

Роки	Чисельність наявного населення, тис. чол.		
	Всього	Міське	Сільське

Найбільш суттєвим фактором формування чисельності сільського населення є соціально-економічні умови, що склалися в Україні у певні періоди її історичного розвитку. Оскільки основною економічною базою господарського розвитку сільської місцевості є сільськогосподарське виробництво, то в залежності від специфіки цього виробництва в певних природних і соціально-економічних умовах здійснювалося відтворення загальної чисельності населення і особливо його працездатної частини, а також розміщення по території певних населених пунктів. Як чисельність сільського населення, так і кількість сільських населених пунктів не є постійною величиною. Аналіз статистичних даних за значний період часу дав змогу встановити довгострокову і стабільну тенденцію - постійне зменшення загальної чисельності сільського населення України.

Аналіз динаміки процесів, що визначають рівень життя сільського населення на сучасному етапі, вказує на незадовільний стан соціального розвитку сільських територій, для яких нині характерні глибока демографічна криза, брак мотивації до праці, безробіття, витік трудових ресурсів, занепад соціальної інфраструктури та “вимирання” населених пунктів.

Міські агломерації

Міська агломерація -форма розселення, територіальне скупчення населених пунктів (переважно міст), які об'єктивно об'єднані в єдине ціле (складну багатокомпонентну динамічну систему) інтенсивними, функціональними, у тому

числі економічними, трудовими та соціальними, культурно-побутовими, рекреаційними та іншими зв'язками, а також екологічними інтересами.

В основі агломерації лежить одне або декілька компактно розташованих міст. Агломерація створює значну зону урбанізації, поглинаючи суміжні населені пункти; вирізняється високим ступенем територіальної концентрації різноманітних виробництв, насамперед промисловості, інфраструктурних об'єктів, наукових навчальних закладів, а також значною чисельністю населення; справляє вирішальний перетворювальний вплив на довкілля, змінюючи економічну структуру території та соціальні аспекти життя населення; має високий рівень комплексності господарства і територіальну інтеграцію його елементів.

Міські агломерації України є важливим елементом урбанізаційних процесів, формуючи просторові та економічні структури, які об'єднують великі міста і прилеглі населені пункти. Вони відіграють ключову роль у розвитку регіональної економіки, транспортної інфраструктури та соціальної інтеграції. Найбільшими агломераціями України є Київська, Харківська, Одеська, Львівська та Дніпровська, кожна з яких має свої особливості.

Київська агломерація є найбільшою в Україні, охоплюючи Київ та численні прилеглі населені пункти, такі як Ірпінь, Бровари, Бориспіль, Вишгород і Буча. Вона характеризується високим рівнем економічного розвитку, значною концентрацією бізнесу, послуг та адміністративних установ. Агломерація має розвинену транспортну систему, включно з міжнародним аеропортом "Бориспіль" і численними автомобільними та залізничними сполученнями.

Харківська агломерація об'єднує Харків та прилеглі міста, такі як Люботин, Мерефа, Чугуїв і Дергачі. Ця агломерація є центром науково-технічного прогресу та промисловості, відома своїми університетами та інженерними розробками. Вона також слугує значним транспортним вузлом Східної України.

Одеська агломерація формується навколо Одеси, включаючи такі міста, як Чорноморськ, Южне, Овідіополь і Білгород-Дністровський. Її унікальність полягає у ролі ключового порту та транспортного вузла, а також розвиненій туристичній інфраструктурі, що робить регіон привабливим як для бізнесу, так і для відпочинку.

Львівська агломерація з центром у Львові об'єднує населені пункти, такі як Винники, Брюховичі та Пустомити. Вона має виражений культурний і туристичний потенціал, а також стрімко розвивається у сфері інформаційних технологій. Львів є важливим логістичним вузлом Західної України, що забезпечує зв'язок із європейськими країнами.

Дніпровська агломерація, яка включає Дніпро, Кам'янське, Новомосковськ і Павлоград, залишається важливим центром металургії та машинобудування. Вона характеризується розвиненою транспортною інфраструктурою, яка підтримує значну частину промислового потенціалу країни.

Донецька та Луганська агломерації раніше були важливими індустриальними центрами, проте через військові дії та окупацію їхній розвиток значно ускладнений. Ці регіони залишаються важливими з точки зору ресурсного потенціалу, але потребують значних інвестицій у відновлення.

Обмеження зростання великих міст

Соціально-економічну модернізацію регіонів України неможливо здійснити без впровадження заходів, зорієнтованих на забезпечення сталого розвитку міст. Адже понад 60 % населення України проживає у містах. Слід також враховувати, що населенню міст, як правило, притаманний вищий рівень громадянської активності, тому умови та якість життя міського населення можуть розглядатися як один з потужних чинників впливу на рівень соціальної напруженості та довіри до держави та її політики.

Забезпечення сталого розвитку міст - один з базових принципів регіональної політики країн ЄС. Водночас, за показниками сталого розвитку, Україна значно відстає від європейських країн. Спостерігається значна територіальна диференціація сталого розвитку регіонів і в межах України. Формування належного життєзабезпечення людини на території українських міст потребує створення відповідних умов (для проживання та відпочинку, гарантування безпечного перебування людини на території міст, створення «зелених зон» тощо).

Проте, у сфері забезпечення сталого розвитку міст існує багато труднощів, пов'язаних з нагромадженням хронічних соціальних, економічних та екологічних

проблем, які суттєво впливають на якість та безпеку життя людей у містах України. Основними серед них є наступні:

1. Спостерігається неузгодженість загальнодержавних, регіональних та місцевих концепцій, стратегій та програм, зорієнтованих на сталий розвиток міст (територій). В Україні чинними є десятки програм та стратегій загальнодержавного, регіонального та місцевого значення, що прямо чи опосередковано стосуються розвитку територій, проте їх результативність є дуже низькою.

2. Неналежним є стан житлово-комунального господарства міст (насамперед - малих міст), недостатніми є обсяги капітальних вкладень у розвиток житлово-комунального господарства. Домінування природних монополій у галузі ЖКГ призвело до того, що комунальні підприємства, здебільшого, неспроможні надавати споживачам якісні послуги у сфері ЖКГ.

3. Спостерігається низький рівень благоустрою міст, незадовільною залишається ситуація зі збиранням та утилізацією (знешкодженням) твердих побутових відходів. Одним із викликів щодо забезпечення розвитку міст є нагальна проблема забезпечити екологічну безпеку життєдіяльності населення.

4. Хронічною проблемою для міст України залишається функціонування промислових підприємств, «промислових зон», що розташовані у межах міст. Це суттєво впливає на погіршення екологічної ситуації, однак органи місцевого самоврядування не мають достатньо важелів впливу на вирішення цієї проблеми.

5. Спостерігається слабка диверсифікація економіки міста (особливо це стосується малих міст), відсутність значної кількості новостворених робочих місць. Слабко розвинена сфера послуг. Застарілою є соціальна інфраструктура міст України. Досить низьким є показник залучення інвестицій. Невідповідним є рівень оплати праці. Все це ускладнює ситуацію на ринку праці, спричинює трудову міграцію з прилеглих територій до великих міст, з малих міст до обласних центрів та до м. Києва. Протягом останніх років суттєвою є трудова міграція населення до країн Європейського Союзу.

6. Незавершеність в Україні реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади не дає можливості органам місцевого

самоврядування сформувати необхідні управлінські та фінансові ресурси для розвитку територій.

На сучасному етапі існує значна кількість шляхів розвитку міст. Серед них можна виділити наступні:

1. В умовах проведення реформ територіальної організації та децентралізації влади формування ефективних громад з центром в містах обласного значення.

2. Формування програм (планів) стратегічного розвитку міст, які б враховували сучасні тенденції глобалізації, посилення міжрегіональної конкуренції, швидкі зміни в навколишньому середовищі.

3. З метою вирішення економічних та екологічних проблем формування сприятливого інвестиційного та інноваційного середовища розвитку міста. Максимальне спрямування зусиль на залучення інвестицій, створення нових сучасних робочих місць, вирішення соціальних та екологічних проблем.

. Максимально широке залучення сучасних інформаційних технологій у розвиток, побудова «розумних» міста на основі «smart»-технологій.

5. Запровадження енергоефективності у всіх сферах життєдіяльності міста. Адже сьогодні енергоефективність є головним атрибутом сучасного міста, основа для запровадження сучасних концепцій розвитку.

6. Запровадження партисипативного управління, спрямованого на максимальне залучення громади до розвитку свого міста та управління ним.

На сучасному етапі існує значна кількість шляхів розвитку міст. Серед них можна виділити наступні:

1. В умовах проведення реформ територіальної організації та децентралізації влади формування ефективних громад з центром в містах обласного значення.

2. Формування програм (планів) стратегічного розвитку міст, які б враховували сучасні тенденції глобалізації, посилення міжрегіональної конкуренції, швидкі зміни в навколишньому середовищі.

3. З метою вирішення економічних та екологічних проблем формування сприятливого інвестиційного та інноваційного середовища розвитку міста.

Максимальне спрямування зусиль на залучення інвестицій, створення нових сучасних робочих місць, вирішення соціальних та екологічних проблем.

4. Максимально широке залучення сучасних інформаційних технологій у розвиток, побудова «розумних» міста на основі «smart»-технологій.

5. Запровадження енергоефективності у всіх сферах життєдіяльності міста. Адже сьогодні енергоефективність є головним атрибутом сучасного міста, основа для запровадження сучасних концепцій розвитку.

6. Запровадження партиципативного управління, спрямованого на максимальне залучення громади до розвитку свого міста та управління ним. [20]

Малі міста

Мале місто є багатомірним явищем життєдіяльності суспільства. Воно завжди виконувало і виконує визначену систему суспільних функцій культурного, політичного, соціального, економічного характеру. Всі вони без винятку важливі для його нормального функціонування та розвитку. Однак, в контексті трансформаційних процесів, що відбуваються в Україні, найбільшу практичну цікавість викликають господарські та економічні функції сучасного міста, а також адаптація механізму їх реалізації до умов ринкової економіки.

Виконання основних функцій малих міст в умовах трансформації економіки на сучасному етапі в Україні є проблематичним, тому що більшість з них переживає велику кількість демографічних, економічних, соціальних і політичних проблем.

Демографічні проблеми малих міст загострилися в період ринкових перетворень в Україні у 90-ті роки. Перебіг соціально-економічних реформ, процес розпаду Радянського Союзу, сучасна економічна ситуація в країнах СНД призвели до наростання негативних тенденцій в демографічній ситуації малих міст, що виявляється в різкому зниженні показників народжуваності та природного приросту, зростанні смертності населення.

Однією з найважливіших демографічних проблем, що виникла сьогодні в малих містах є проблема міграції - значна частина міст втрачає населення з цієї причини постійно. Офіційна статистика не дає інформації щодо кількості населення малих міст, яка емігрувала за кордон на заробітки.

Більш гостро, ніж у великих, в малих містах постає проблема працевлаштування, а саме зростання рівня безробіття (як офіційного, так і прихованого), проблема раціонального використання трудових ресурсів (вузький ринок праці, структурна незайнятість, диспропорції у використанні чоловічої та жіночої праці). До останнього часу незайняті трудові ресурси у малих містах зростали, але за офіційними даними становили лише 3-5% працездатного населення, а в даний час у зв'язку зі спадом виробництва, припиненням діяльності більшості підприємств і організацій ця тенденція не лише зберігається, а й стає загрозливою.

Стійкістю визначається й економічний блок проблем малих міст. Однією із найскладніших економічних проблем є дефіцит фінансових і матеріальних ресурсів. Це ускладнює процес модернізації наявних виробничих об'єктів. У більшості малих міст практично повністю припинено вже розпочате або заплановане будівництво нових промислових підприємств.

У функціональному плані в галузевій структурі господарства більш як 70% малих міст України переважає промисловість. Однак, моногалузева промислова спеціалізація, низький технічний рівень виробництва, застарілі технології, слабка конкурентоспроможність продукції, що випускається в малих містах, зумовлюють проблему їх економічної вразливості та індустріально-промислової диференціації порівняно з великими містами.

Практично всі малі міста України відчувають викладені проблеми соціально-економічного розвитку повною мірою. Це зумовлено як і тривалими економічними, соціальними негараздами, так й затягуванням процесу імплементації в діяльність органів місцевого самоврядування, управлінських підрозділів підприємств та організацій, що діють на території малих міст, нових повноважень (виступати в якості корпоративної структури, нести повну відповідальність за життєзабезпечення територіальної громади та формування еколого-безпечного середовища), реалізація яких сприяла б становленню такої моделі розвитку малого міста, за якою воно було б спроможне як інтегрований організм виконувати наступні функції:

- 1) функції “центру розвитку” прилеглої сільської території як адміністративного центру району, так і господарського осередку певної території;
- 2) функції генератора розвитку малого та середнього підприємництва, особливо заснованого на переробці сільськогосподарської сировини;
- 3) функції надання населенню малого міста та прилеглих сіл сукупності громадських послуг: середньої спеціальної, вищої (заклади I-II рівня акредитації) освіти; високоякісних стаціонарних медичних послуг; консультативних та інформаційних послуг;
- 4) функції виокремлення певних пріоритетних галузей промисловості в місті, які стануть детонатором економічного зростання усієї території;
- 5) функції посилення ролі малих міст як туристичних, історико-культурних і рекреаційних центрів.

В умовах ринкової системи господарювання малі міста посідатимуть помітне місце у функціонуванні економіки регіону та держави в цілому. Поліпшення соціально-економічної ситуації в малих містах свідчитиме про подолання економічних негараздів та перехід до процесу забезпечення стандарту життя населення країни.

Мономіста

Монофункціональні міста - це населені пункти, які мають вузьку спеціалізацію на виконанні певних функцій, виробництві певних товарів або послуг.

Серед причин утворення монофункціональних міст такі: цінність окремої території з релігійних, військових чи політичних міркувань; специфічні ресурси (енергетичні, мінеральні, відновлювальні природні, транспортне положення, туристичний потенціал тощо); місцева підприємницька ініціатива; політичні рішення щодо заснування міста на визначеній території.

Монофункціональність є динамічною, змінною характеристикою міст. Унаслідок спонтанного розвитку економіки або за допомогою спеціальних заходів, спрямованих на диверсифікацію економіки, місто може вийти з категорії монофункціональних. Монофункціональні міста можуть з’являтися або, навпаки,

зникати через зміну кон'юнктури або виснаження ресурсів, на яких основана економіка цих міст. Такі міста можуть отримати нове життя за допомогою розширення спектру видів діяльності в межах своєї спеціалізації.

Існує два критерії, за яким розрізняють монофункціональні міста: наявність у населеному пункті підприємства, на якому задіяно більше ніж 25% економічно активного населення, та наявність у населеному пункті підприємства, на частку якого припадає більше ніж 50% обсягу промислового виробництва (Радіонова, 2019). Залежно від ступеня спеціалізації міста в Україні поділяються на вузькоспеціалізовані (більше ніж 90% економіки займає одна галузь); спеціалізовані (75-90% економіки займає одна галузь); помірно спеціалізовані (60-75% економіки займає одна галузь); неспеціалізовані (50-60% економіки займає одна галузь).

Із 459 міст в Україні 122 є монофункціональними. Найчастіше їх містоутворювальні підприємства є представниками добувної, переробної, машинобудівної, енергетичної промисловості, а також оборонно-промислового комплексу. Наявність цих міст зумовлена історично, і більшість із них створювали за радянською концепцією «Місто навколо підприємства» або, як це ще називається, «фабричне місто». В умовах планової економіки така модель працювала успішно та була досить популярною: близько 40% міст були монофункціональними. Зараз же в умовах змінної економічної кон'юнктури й вільного ринку ці міста стикаються зі складнощами в економічній сфері. Також через уніфікований і прилаштований під тогочасний режим у країні підхід до планування та будівництва вони стикаються ще й із проблемами просторового розвитку.

Зараз монофункціональні міста України стикаються з утратою основного джерела поповнення бюджету через війну. Утрата частини ринку збуту й шляхів транспортування своєї продукції, обмежений енергетичний ресурс - усе це змушує припиняти або скорочувати виробництво, звільняти працівників. Через це міста втрачають значну частину свого бюджету, а подекуди стикаються з проблемою безробіття. Незважаючи на схожі умови на початку свого існування,

монофункціональні міста України відрізняються за рівнем соціально-економічного розвитку й добробуту населення. За цими показниками їх можна поділити на три групи:

- «міста-лідери» - характеризуються вищим рівнем соціально-економічного добробуту, аніж середній по Україні (приклади: Вараш, Нетішин, Южне);
- «помірно розвинені міста» - рівень соціально-економічного добробуту відповідає середньоукраїнському (приклади: Покров, Першотравенську Дніпропетровській області);
- «міста з ознаками депресивності», які серйозно відстають за показниками соціально-економічного розвитку, мають складну економічну, соціальну чи екологічну ситуацію, а їх сировинна база вичерпана або близька до вичерпання (приклади: Добропілля, Марганець, Нововолинськ).

В Україні підтримка розвитку монофункціональних міст здійснюється в рамках Загальнодержавної програми розвитку малих міст, яка вдруге затверджена у 2012 році (Верховна Рада України, 2012). До цього ж року діяла Постанова Кабінету Міністрів України «Про Основні напрями забезпечення комплексного розвитку малих монофункціональних міст» (нині втратила чинність) (Кабінет Міністрів України, 2000).

Зважаючи на те що з моменту затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст пройшло вже 10 років, вона потребує перегляду й перезатвердження в новій редакції. Також доцільно розробити окрему програму розвитку для монофункціональних міст, зважаючи на їх специфіку. Варто зауважити, що подібні програмні документи не здатні ефективно вирішувати головні проблеми монофункціональних міст.

Стратегічним напрямом розвитку монофункціональних міст України є поступове перетворення їх на поліфункціональні, диверсифікація як промислового виробництва, так й економіки в цілому відповідно до їх унікальної спеціалізації, що сприятиме вирішенню більшості їх проблем.

Більшість монофункціональних міст України подібні за особливостями свого просторового розвитку, тому заходи для покращення їх міського середовища в

рамках реалізації концепції інтегрованого розвитку будуть також схожими, серед них - розвиток громадського транспорту з вектором на зниження рівня автомобілізації; включення міста в регіональну транспортну систему та позиціонування його як логістичного центру; реконструкція житлової забудови; ревіталізація колишніх промзон; створення нових або покращення наявних рекреаційних зон; формування унікального архітектурного образу міста; розвиток туризму; регуляція діяльності підприємств з екологічного погляду. [22]

Урбанізація та проблеми довкілля

Урбанізація - явище, яке має багато різних аспектів. Це причина для існування декілька інших теоретичних основ, щоб визначити концепт. Ефекти урбанізації можуть бути ділилися негативні і позитивні. Позитивні ефекти це економічні результати (наприклад транспортні і соціальні зміни : зростання рівня освіти серед населення, високий рівень задоволення споживчих потреб, це можливості, покращують життєві стандарти, які мало доступні в сільській місцевості .

Проте, список негативних ефектів урбанізації також вражаючий. Вони включають: екстраординарний рівень працевлаштування і безробіття, гостра нестача розміщення, населення, що ввесь час збільшується, проблеми охорони здоров'я і ненормативна поведінка міського населення (алкоголізм, наркоманія), і одна із найбільших проблем - проблема забруднення довкілля.

З розвитком людської цивілізації та науково-технічного прогресу проблеми відносин між природою та суспільством постійно загострюються. Різке збільшення за останнє сторіччя обсягів промислового та сільськогосподарського виробництва, розвиток транспорту, енергетики, хімізації, зростання урбанізації негативно впливають на природне середовище. Тому серед негативних наслідків науково-технічного прогресу дедалі більшого розмаху набуває забруднення атмосферного повітря, водоймищ, деградація ґрунтового покриву, знищення запасів природних ресурсів, порушення стабільності екологічних систем та багато інших.

Цілком очевидною стала необхідність активної боротьби з цими явищами, бо вони загрожують життю людей. Надзвичайно важливою проблемою сьогодення з цієї точки зору є насування екологічної кризи, а за нею й екологічної катастрофи.

Наприкінці XX століття людство вже реально усвідомило можливість закінчення свого існування на Землі.

В останні роки все більше накопичуються екологічні проблеми, що мають глобальний характер. Це, зокрема, проблеми: зменшення запасів корисних копалин; зменшення джерел енергії; забруднення навколишнього середовища.

Однією з головних екологічних проблем міст України виступає забруднення атмосферного повітря. Це визначається тим, що чистота повітря - фактор, який безпосередньо впливає на здоров'я населення. У свою чергу, зміни в атмосфері інтенсивно впливають на гідросферу, ґрунтово-рослинний покрив, геологічне середовище, будівлі, споруди та інші інфраструктурні об'єкти.

З усіх джерел антропогенного забруднення приземної атмосфери найбільш небезпечними є: згоряння різних видів палива; побутові та промислові відходи; ядерні реакції при отриманні атомної енергії; металургія і гаряча металообробка; різні хімічні виробництва, в тому числі переробка газу, нафти і вугілля. Не малий внесок у забруднення атмосфери міст вносять будівельні об'єкти, транспорт і автотранспортні господарства (до 15% викидів COx і NOx).

Так, для прикладу візьмемо місто Дніпро – одне із найбільших міст в Україні, центр чорної металургії та пов'язаних з нею галузей промисловості. Місто розташоване на двох берегах річки Дніпро. Правобережна частина має форму хвилястої височини, порізаної глибокими балками і ярами, з перепадами висот до 120-135 метрів, що погіршує умови провітрювання території. Місто Дніпро займає провідне місце серед найзабрудненіших міст України. Найбільш усього, від забруднення повітря потерпають жителі лівобережної частини, де в повітрі перевищена концентрація небезпечних діоксидів, формальдегідів та свинцю.

Швидко проходить демографічне зростання населення. Це означає, що до наявних фондів споживання треба додати принаймні стільки ж продовольства, житла, лікарень, товарів повсякденного попиту, за допомогою яких можна забезпечити життя цього населення.

Уже більшість людей проживає у містах. Це неминуче призводить до зростання промислового виробництва та енергоспоживання, що, у свою чергу,

викликає ще більше забруднення навколишнього середовища, відтак погіршення здоров'я людей. Доповнює забруднення атмосфери й автотранспорт, шкідливі викиди якого в сумарному валовому еквіваленті становлять 40%. У таких містах, як Київ, Одеса, Львів, **Сімферополь**, Миколаїв, Вінниця, Полтава, **Ялта**, їх вміст у загальному забрудненні перевищує 50-70 відсотків. Унаслідок забруднення довкілля спостерігається зниження імунітету населення, що, в свою чергу, призводить до збільшення захворювань верхніх дихальних шляхів, онкологічних, алергійних захворювань, переломи і ін.

Забруднення навколишнього середовища робить менш придатним до використання в їжу природних харчових продуктів. Доводиться здійснювати їх ретельне очищення. Молоко, наприклад, обробляється за допомогою (сорбента), який має властивість поглинати багато домішок - радіонуклідів, пестицидів, важких металів.

Наслідки надмірних навантажень на літосферу міста та його поверхню проявляється в таких процесах, як зміни в рельєфі, будови вододілів, зміна властивостей літосфери, порушення цілісності геологічної основи тощо. Негативні наслідки дислокації літосфери та рельєфу міста є складними екологічними проблемами. Нині найбільш екологічно несприятливий вплив, що порушує цілісність геологічної основи, а саме: осідання ґрунту в містах мають локальний, а не загальний характер.

Наслідки використання води в містах включають надмірну експлуатацію цього ресурсу та пов'язаних з ним зміни гідрологічних і гідрогеологічних умов; вплив на навколишнє середовище штучних водойм; і вплив господарської діяльності на забруднення поверхневих джерел і питної води, а також взаємний вплив поверхневих і підземних вод. Один із прикладів негативного впливу зростання урбанізації і пов'язана з ним індустріалізація на об'єкти гідросфери призводить до надмірного відкачування підземних вод. Це призводить до осідання та втрати неглибоких водоносних горизонтів.

Вплив на навколишнє середовище, пов'язаний з навантаженням на ландшафт також досить складний та різноманітний. Найбільш серйозними наслідками є такі

речі, як зміна природного ландшафту міста, деградація природного ландшафту в приміських зонах через надмірне відвідування лісу та виведення землі під сміттєзвалища та автомобільні дороги.

У процесі урбанізації міста збільшують свою площу за рахунок «поглинання» природних екосистеми. Окуповані території міста втрачають свої властивості природного середовища існування, що в кінцевому підсумку призводить до збіднення та ефекту «гомогенізації» біоти.

Проблеми, спричинені впливом урбанізації, – це проблема утворення відходів та переробка. ТПВ, тобто великотоннажні відходи, зношені в побуті предмети і предметів, а також продуктів життєдіяльності людини або залишки, що утворюються в системі житла і державне обслуговування займає особливе місце в складі побутових відходів. Звалища закладені 40-50 років тому, вже переповнені і не витримують об'єму відходів, які утворюються населенням. Заповнення новостворених має тривожну швидкість, і залишається все менше територій для створення додаткових полігонів. Очевидно, що існуючі методи утилізації зведені до примітивних не справляються із зростаючою кількістю твердих побутових відходів.

Підтримання параметрів середовища життя в необхідних для життєдіяльності межах. Ця проблема пов'язана з тим, що трудова діяльність людей з року в рік активізується, ускладнюється, вводяться новітні технології. Виникає проблема технологічної безпеки суспільства, існує очевидна невідповідність якості технологічних процесів рівню культури того чи іншого суспільства. Це означає, що збільшується навантаження на всі структурні частини навколишнього середовища, стає очевидним небезпека виснаження природних ресурсів, незворотні забруднення і зміна середовища, життя, тобто створюються реальні умови для виникнення екологічних катастроф.

Енергетична криза, що має нині місце у багатьох країнах, суттєво впливає на життєдіяльність людей. Забезпечення населення усіма параметрами штучного середовища життя. Гострою проблемою для багатьох людей у різних країнах є недостатня кількість житла, комунального транспорту, суспільних закладів,

спортивних комплексів, медичних закладів та інших елементів системи життєзабезпечення.

Продукти харчування є фізіологічною основою життєдіяльності, з збільшенням чисельності населення ця проблема стає особливо гострою. Якщо людство не розробить нового складу продуктів харчування своєчасно не адаптується до них, може виникнути надзвичайна ситуація глобального масштабу.

Наявність і раціональне використання в інтересах життєдіяльності питної (прісної) води. Тут йдеться про охорону прісної води від забруднення, що може призвести до непридатності її використання для потреб населення. Звідси випливає важливість очищення води, боротьба з промисловим і побутовим забрудненням, виснаженням водоєм.

Також особливо небезпечними є відходи атомних, хімічних, біологічних виробництв, кількість яких щорічно зростає.

Таким чином, основні проблеми життєдіяльності людини зводяться до комплексу заходів щодо захисту, раціонального використання природних ресурсів і відновлення живої (рослинний і тваринний світ) і неживої (грунт, вода, атмосфера, надра, клімат та ін.) природи.

Пріоритетність розвитку малих і середніх міст

Під час формування правового суспільства малі та середні міста почали бути центрами відповідних муніципальних утворень, що істотно наближує їх до великих міст.

Стійкість таких утворень пояснюється об'єктивними факторами і сприяє їх перетворенню в один з видів найефективнішого комплексного використання ресурсів території і виконанню важливих економічних завдань держави. Відстаючи все ж таки від великих міст в соціально-економічному сенсі, вони мають другорядне значення, що викликає просторову диференціацію і зниження інвестиційної привабливості, тому для виправлення ситуації необхідно відзначити важливість сфери послуг, малого підприємництва в економіці цих міст, отже, підвищити інвестиційну привабливість.

Утворення і розвиток малих і середніх міст являють собою реалізацію потреб суспільства в організаційному центрі тої чи іншої території, з одного боку, а з іншого – потребу в специфічному міському середовищі, якому властиві інші якості, ніж у великих містах.

Період становлення системи місцевого самоврядування потребує перегляду стратегічної орієнтації малих та середніх міст, розвиток їх на базі власних ресурсів. Та відсутність належного досвіду і недостатнє методологічне забезпечення у сфері ефективного міського планування призводять до негативних результатів.

Для виправлення такої ситуації необхідно здійснювати моніторинг соціально-економічних показників малих і середніх міст, виявляти тенденції, розробляти програми планування розвитку територій.

Визначаючи поняття мале та середнє місто, необхідно враховувати такі критерії:

- чисельність населення;
- кількість і масштаби функцій міста (основний вид діяльності більшості жителів);
- архітектурно-планувальне середовище;
- розвиток соціальної і ринкової інфраструктури;
- потужність мереж комунально-побутового, торговельного, культурного, освітнього, інформаційного обслуговування;
- потреба у транспорті.

Відповідно до затвердженої Законом України Генеральної схеми планування території України виділяються такі типи малих міст:

- міста, що прилягають до центрів систем розселення;
- міста, що мають значні рекреаційний та оздоровчий потенціали;
- міста, що мають значні природний та історико-культурний потенціали;
- міста - центри сільськогосподарських районів;
- монофункціональні міста.

За питомою вагою населення, зайнятого в різних сферах економічної діяльності, можна виділити такі категорії малих міст:

- міста з переважно промисловими функціями;

- транспортні вузли;
- санаторно-курортні та рекреаційні центри;
- історичні, історико-архітектурні, культурні та туристичні центри;
- адміністративні центри районів;
- господарські центри місцевого значення;
- центри низових локальних систем розселення, що виконують функції з надання соціально-культурних, комунально-побутових та інших послуг населенню.

Найпоширенішими в Україні є малі міста, які належать до категорії центрів низових локальних систем розселення та господарських центрів місцевого значення (майже 50 % загальної кількості).

Державні містобудівні норми України ДБН 360-92** передбачають групування міських населених пунктів на п'ять груп, з виділенням додаткових п'яти підгруп:

- найзначніші (більші) - понад 1000 тис. осіб;
- дуже значні - понад 500 тис. осіб - 1000 тис. осіб;
- великі - понад 250 тис. осіб - 500 тис. осіб;
- понад 50 тис. осіб - 100 тис. осіб;
- малі - понад 20 тис. осіб - 50 тис. осіб.

Через певну сукупність обставин багато міст мають своєрідне спрямування. Малі й середні міста здебільшого є адміністративними центрами сільських районів і в них переважають підприємства харчової і легкої промисловості. Ті міста, що розташовані на перетині залізниць, стають транспортними вузлами (Козятин, Ковель, Ясинувата); у приморських розвивається портове господарство (Іллічівськ, Рені); у розташованих в зонах природної рекреації - курортна інфраструктура (Трускавець, Хмільник, **Алушта**) тощо.

Малі та середні міста є найбільш різноманітною в типологічному відношенні категорією населених місць, у межах якої істотно розрізняються міста як різних регіонів країни, так і різних функціональних типів - промислові, рекреаційні, туристичні, наукові тощо. Через це найважливішою проблемою їхнього розвитку стає забезпечення глибоко диференційованого підходу до формування економічної

бази таких міст, вирішення питань їхнього планування й забудови з урахуванням надзвичайного різноманіття умов їхнього формування в різних регіонах під час вирішення різних народногосподарських завдань.

Найактуальнішими загальними проблемами розвитку малих і середніх міст в Україні є недостатній рівень соціального розвитку, відсутність необхідних фінансових ресурсів, недостатній рівень фінансування з бюджету, одностороння спеціалізація підприємств і недостатня завантаженість їх потужностей, низькі темпи будівництва житла, об'єктів соціальної інфраструктури, недостатні економічні можливості містоутворюючих підприємств, обмеженість вибору професій, нерозвиненість сфери обслуговування, що ускладнює ситуацію у сфері зайнятості населення та породжує демографічні проблеми малих та середніх міст.

Проблеми соціально-економічного розвитку малих та середніх міст потребують вирішення як на регіональному та місцевому рівнях, так і на загальнодержавному. [26]

11. Трудові ресурси

Трудові ресурси - це наявне працездатне населення на території країни (чоловіки від 16 до 60 років, жінки - від 16 до 55 років), а також працюючі підлітки і пенсіонери. Також до трудових ресурсів можна віднести інвалідів третьої та частково другої групи.

Трудові ресурси в Україні становлять 57,4% від усього населення. Серед них 54,1% припадає на осіб працездатного віку, а 3,3% – на пенсіонерів і підлітків. Тобто, питома вага населення працездатного віку у складі трудових ресурсів становить близько 95%. Частка підлітків у формуванні трудових ресурсів країни не перевищує 0,3%.

Хоча жінки раніше вибувають із працездатного віку, але питома вага їх у складі трудових ресурсів становить 51%. Майже 71% населення працездатного віку проживає в містах.

Зайняте населення становить в Україні 48,3% від загальної його чисельності. Розподіл трудових ресурсів за різними сферами народного господарства не

постійний і залежить від попиту на них. Результати праці людей різні. Так ті хто створює матеріальні цінності (хто працює у промисловості, сільському господарстві, будівництві), належать до виробничої сфери; працівники освіти, культури, охорони здоров'я - до невиробничої сфери. Частка зайнятих у сфері матеріального виробництва зменшується і тепер становить 73,8% всіх зайнятих, а в невиробничій – навпаки – зростає (26,2% всіх зайнятих). Трудові ресурси розподіляються за галузями народного господарства нерівномірно: 30% - промисловість (з них більшість зайнята в машинобудуванні), 21% - сільське господарство, 7% - транспорт, 7% - будівництво, 31% - невиробнича сфера решта – безробітні (4%).

Структура зайнятості трудових ресурсів у промисловості:

- машинобудування42,9%
- хімічна і нафтохімічна
промисловість.....4,7%
- металургія.....6,8%
- паливна промисловість.....9,2%
- електроенергетика.....2,2%
- харчова промисловість.....9,2%
- легка промисловість.....10,5%
- скляна і фарфоро-фаянсова.....1,0%
- лісова.....4,2%
- інші галузі.....9,3%

Приріст трудових ресурсів визначається різницею між кількістю осіб, що вступають у працездатний вік, і тими, хто виходить за його межі. В Україні низькі темпи приросту трудових ресурсів які з року в рік скорочуються. Тому , щоб забезпечити народне господарство трудовими ресурсами, слід подбати про раціональне їх використання, тобто про значне підвищення продуктивності праці; про правильний розподіл працюючих між сферами та галузями народного

господарства. Також потрібно навчитись якісно виконувати більший обсяг роботи меншою кількістю працюючих. Трудові ресурси України мають досить високу виробничу кваліфікацію і рівень освіти. Проте й досі у промисловості, будівництві, сільському господарстві застосовують застаріле обладнання, переважає ручна праця.

Найбільше забезпечена трудовими ресурсами Східна економічна зона, достатньо забезпечена Північно-Західна та Південна економічні зони. Основна частина трудових ресурсів зосереджена у містах (61%), особливо містах з добре розвинутою важкою промисловістю (Донецьк, Дніпропетровськ, Харків). У зв'язку з економічною кризою намітилась тенденція до скорочення кількості працюючих на багатьох підприємствах. Є безробітні (за різними даними від 3 до 12% кількості трудових ресурсів).

До економічно активного населення належать особи, зайняті суспільно корисною працею, що приносить їм прибуток, тобто населення, що зайняте в усіх сферах економічної діяльності.

До цієї категорії відносяться особи працездатного віку і старші та підлітки, які протягом року були зайняті економічною діяльністю, тобто працювали за наймом на умовах повного чи неповного робочого дня (тижня), роботодавці, що самостійно забезпечували себе роботою, включаючи підприємців, безкоштовно працюючих членів їх сімей, служителів релігійних культів тощо. Тобто до цієї групи належать як особи найманої праці (робітники, службовці) та самостійні працівники (разом з неоплачуваними членами сім'ї), так і сезонні та випадкові працівники, особи, які тимчасово не працюють з об'єктивних причин (хвороба, відпустка тощо), а також учні, які суміщують навчання з роботою на режимах неповного робочого часу, та особи, що проходять підготовку на виробництві, одержуючи при цьому стипендію або заробітну платню.

Особливе місце у системі економічно активного населення посідає група людей, які безпосередньо зайняті в галузях економіки.. сюди належать робітники та службовці державних, кооперативних і громадських установ і організацій, колгоспники, зайняті у громадському господарстві колгоспів, колгоспники та

члени сімей робітників і службовців у працездатному віці, зайняті в особистому підсобному господарстві, а також особи, зайняті у спільних приватних підприємствах, міжнародних організаціях та у фермерських господарствах.

До економічно неактивного населення відносяться усі ті, хто, незалежно від віку, не входить до описаної вище категорії робочої сили. Сюди належать учні та студенти працездатного віку, які навчаються з відривом від виробництва, військовослужбовці строкової служби, жінки, що перебувають у декретній відпустці та по догляду за дитиною.

12. Безробіття

Безробітними вважаються працездатні громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку через відсутність роботи, яка їм підходить, зареєстровані в державній службі зайнятості, справді шукають роботу та здатні приступити до праці. Формуванням ринкових відносин призвело до зменшення потреби в кадрах у державних адміністраціях і установах та одночасного збільшення працівників, вивільнених з суспільного виробництва. При цьому проблема нестачі робочої сили на окремих підприємствах відносна, насправді існує приховане безробіття, що виникло внаслідок нераціональної організації праці, відволікання робітників і службовців від основної діяльності. Значна частина робітників і службовців перебуває у вимушених відпустках.

За даними Міністерства статистики України, кількість незайнятих трудовою діяльністю громадян, що перебували на обліку в державній службі зайнятості на кінець 1997 року становила 589,2 тисячі чоловік. Найвищий рівень безробіття у Волинській, Івано-Франківській, Чернігівській, Львівській та Житомирській областях, а найнижчий – у Києві та Севастополі. Основними причинами безробіття є звільнення за власним бажанням (38,1%) та звільнення у зв'язку зі змінам на виробництві та скороченням штатів.

Види безробіття:

приховане (робота неповний робочий день або тиждень)

відкрите (передбачає реєстрацію на біржі, повну відсутність роботи).

Типи безробіття:

проміжне – люди в період між двома роботами;

циклічне – виникає під час спаду виробництва;

структурне – невідповідність між пропонованими вакансіями і людьми, які шукають роботу;

сезонне.

Розрізняють природне і вимушене безробіття. Природне безробіття є добровільним і фрикційним.

Добровільне безробіття виникає внаслідок того, що робітники не хочуть працювати за пропоновану їм заробітну плату, але стали б до роботи, якби вона була вищою.

Фрикційне безробіття пов'язане з постійним рухом населення з одного регіону в інший, зі зміною професій. Для нього характерний стан пошуку або чекання роботи в недалекому майбутньому. Свобода вибору виду і місця діяльності є об'єктивною передумовою фрикційного безробіття. Щоб запобігти цьому, ринок робочої сили повинен своєчасно забезпечувати продаж і купівлю робочої сили.

Вимушене безробіття зумовлене перепадами ринкової кон'юктури і різниться своєю тривалістю. Воно виникає в умовах негнучкої ціни робочої сили за наявності фіксованої заробітної плати. Якщо надто висока з позицій ринкової рівноваги оплата праці не знижується, то виникає надлишкова пропозиція робочої сили. Тільки частина отримує місце, решта стають вимушено безробітними. Якщо людина не може знайти роботу більше року, безробіття вважається довгостроковим. Воно переходить у так зване застійне безробіття, наслідком якого є руйнування трудових навичок, а часто й розпад соціально-психологічних основ особистості.

Вимушене безробіття буває сезонне, технологічне, конверсійне. Сезонне безробіття виникає внаслідок сезонності праці в деяких галузях (сільське господарство, будівництво, туризм тощо). Технологічне безробіття пов'язане з ліквідацією робочого місця внаслідок модернізації, раціоналізації виробництва.

Конверсійне безробіття пов'язане із скороченням галузей військово-промислового комплексу та перепрофілюванням.

13. Ринок робочої сили

Ринок робочої сили – це суспільно-економічна форма руху трудових ресурсів, особливий, властивий розвинутим товарно-грошовим відносинам спосіб включення робочої сили в економічну систему. В умовах ринкової економіки робоча сила виступає як товар і в цьому схожа з іншими товарами, піддається економічній оцінці й оптимізації. ринок робочої сили характеризується системою відносин між продавцями (власниками) робочої сили і її покупцями та відповідною інфраструктурою.

Різниця у співвідношенні попиту і пропозиції за професійно-кваліфікаційними, галузевими і статеві-віковими групами зумовила поділ ринку робочої сили на ряд сегментів, що відрізняються передусім ступенем забезпеченості робочими місцями та їх надійністю. Складаються два ринки. Перший – ринок складної, кваліфікованої робочої сили, що забезпечує повну зайнятість. Основна питома вага на ньому належить представникам нових спеціальностей і галузей високої технології. Ця робоча сила потребує великих капіталовкладень, відзначається функціональною гнучкістю, відрізняється відносно високим ступенем захищеності.

Другий ринок робочої сили представлений в основному робітниками і службовцями середньої та низької кваліфікації, працівниками галузей, що зазнали структурної перебудови, частково зайнятими, тимчасовими працівниками, надомниками, безробітними. На цьому ринку гнучкість досягається переважно за рахунок кількісних коливань, що зумовлює нестійку зайнятість.

Формування ринку робочої сили в Україні в умовах переходу до ринкової економіки відображає загальносвітові тенденції розвитку цього процесу. Особливості соціально-економічної і політичної ситуації в країнах, що утворилися в межах колишнього СРСР, позначаються на стані сукупного робітника. Ускладнюють ситуацію на ринку робочої сили аномальний сплеск міграційних

процесів як наслідок загострення міжнаціональних відносин; конверсія, скорочення армії, передислокація військових частин; евакуація і переселення людей, що постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС; зупинка підприємств через порушення економічних зв'язків і перебої у постачанні сировини, енергії, комплектуючих частин; необхідність здійснення широкої і за короткий час програми приватизації та роздержавлення економіки.

Схема ринку сукупної робочої сили:

1. Ринок кваліфікованої робочої сили з гарантованою зайнятістю і високою реальною заробітною платою
2. Ринок малокваліфікованої робочої сили з повною зайнятістю робітників.
3. Ринок периферійної робочої сили, частково і тимчасово зайнятих, надомників.
4. Ринок довгочасно безробітних (більше одного року).
5. Ринок короткочасно безробітних.

За таких обставин необхідні умови для перекваліфікації кадрів і їхнього перерозподілу. До найважливіших напрямів покращення використання трудових ресурсів відносяться:

- залучення максимальної кількості працездатного населення до суспільного виробництва;
- підвищення продуктивності праці;
- удосконалення розміщення продуктивних сил;
- розвиток ринку праці в умовах ринкових відносин;
- створення нових робочих місць на місцевому рівні;
- розробка і впровадження комплексних програм по перекваліфікації та перенавчанню працездатного населення;
- оптимізація співвідношення зайнятих у виробничій і невиробничій сферах.

РОЗДІЛ 2. ГАЛУЗІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ЯК ЦІЛІСНА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА

Тема 8. Господарський комплекс України, його структура і трансформація в ринкових умовах

План.

*економіка України як єдиний господарський комплекс. Особливості та стан формування.
ісце України в світовому промисловому і сільськогосподарському виробництві.
галузева структура економіки та тенденції її розвитку.
стратегія і тактика структурної перебудови економіки.
сновні напрями вдосконалення розміщення продуктивних сил.
рушення в галузевій структурі народного господарства під впливом соціальної
переорієнтації та науково-технічного прогресу
осилення процесів інтеграції і просторової концентрації
ідвищення ролі регіонів
досконалення міжрайонних економічних зв'язків
Об'єктивний характер формування міжгалузевих комплексів
Національна безпека України
Гарантування економічної, соціальної і екологічної безпеки*

1. Економіка України як єдиний господарський комплекс. Особливості та стан формування

Україна є високо розвиненою індустріально-аграрною країною з потужною структурою важкої, легкої та харчової промисловості. Її економіку можна розглядати як єдиний народногосподарський комплекс (ЄНГК), що об'єднує технологічно та економічно взаємопов'язані підприємства і виробництва, які діють у межах регіональної, національної та світової економічної системи.

Традиційно господарський комплекс розглядають, по-перше, як систему галузей господарювання (галузева структура, галузь – це сукупність підприємств та організацій об'єднаних спільністю функцій, які вони виконують у системі суспільного поділу праці) і, по-друге, як систему територіально-виробничих комплексів (територіальна структура).

Основою формування ЄНГК є єдиний економічний простір країни, який охоплює територію держави, її економічну морську акваторію, повітряний простір і ресурси. Він визначається характеристиками густоти економічної діяльності,

просторового розміщення об'єктів і зв'язків, а також зовнішньої й внутрішньої зв'язаності між регіонами. Особливістю економічного простору також є значення економічної відстані, яка включає транспортні й трансакційні витрати на переміщення товарів, послуг, людей тощо.

До основних факторів формування ЄНГК України зараховуються:

1. Висока господарська освоєність території: Україна має значний рівень розвитку господарської інфраструктури, що включає сільське господарство, промисловість, транспортну мережу, енергетику та інші галузі. Велика частина території активно використовується для економічної діяльності, зокрема у сільськогосподарському виробництві, видобувній і обробній промисловості. Рівень господарської освоєності також сприяє формуванню економічних вузлів і агломерацій, які є локомотивами економічного зростання.

2. Різноманітний природно-ресурсний потенціал: Україна багата на корисні копалини, такі як залізна руда, вугілля, марганець, уран, а також значні запаси будівельних матеріалів. Крім того, країна має родючі чорноземи, що роблять її однією з провідних аграрних держав світу. Водні ресурси (річки, зокрема Дніпро) забезпечують можливості для гідроенергетики, транспорту та зрошення. Біорізноманіття і рекреаційний потенціал також сприяють розвитку туризму і лісового господарства.

3. Наявний трудовий ресурсний потенціал: Україна має добре освічене населення з розвинутою системою професійної підготовки. Багатий кадровий потенціал з високою кваліфікацією в різних галузях економіки є одним із головних чинників конкурентоспроможності країни. Робоча сила активно задіяна у промисловості, сільському господарстві, послугах та інноваційному секторі. Водночас міграція населення за кордон вимагає додаткових зусиль для утримання трудового потенціалу всередині країни.

4. Сприятливе геополітичне та транспортно-географічне розташування: Україна знаходиться на перетині важливих транспортних коридорів, що з'єднують Європу, Азію та Близький Схід. Це створює унікальні можливості для розвитку міжнародної торгівлі та логістики. Наявність морських портів, густої залізничної

та автомобільної мережі забезпечує швидкий доступ до зовнішніх ринків. Геополітичне положення також дозволяє Україні брати участь у регіональних інтеграційних процесах та глобальних економічних проектах.

5. Велика попередня історія розвитку: історія господарської діяльності України має багатовікову традицію. Протягом століть тут формувалися промислові центри, сільськогосподарські райони, ремісничі виробництва. У ХХ столітті Україна стала одним із провідних індустріальних регіонів Радянського Союзу. Ця спадщина включає розвинену інфраструктуру, промислові потужності та науково-технічний потенціал, що стали основою сучасного ЄНГК.

2. Місце України в світовому промисловому і сільськогосподарському виробництві.

Щоб проаналізувати місце України в світовому промисловому і сільськогосподарському виробництві, звернемося до показників експорту України у 2023 році:

Рисунок 1.1 – Експорт товарів України у першому півріччі 2023 року

З цієї інформації можна зробити такі висновки:

1. Україна залишається ключовим гравцем на глобальному ринку сільськогосподарської продукції. У 2023 році продукція агропромислового комплексу (АПК) склала \$11,76 млрд, що є найбільшою часткою в загальному експорті країни (60,6%). Ця галузь навіть продемонструвала приріст на 16,9%, попри виклики війни. Частка агропродукції зросла з 36% у 2021 році до 46% у 2022-соняшникова олія.

Деблокада чорноморських портів у серпні 2022 року стала вирішальною для збільшення експорту зерна та олії, що дозволило частково компенсувати втрати інших секторів [1].

2. Металургія, яка традиційно займала значну частину українського експорту, зазнала різкого скорочення. У 2022 році експорт продукції металургії зменшився на 54% порівняно з 2021 роком, а у першій половині 2023 року падіння сягнуло 47%. Причини включають знищення інфраструктури, проблеми з логістикою та втрату ринків у Китаї, який у 2021 році був лідером серед партнерів України. Частка металургії знизилася з 24% до 16%.

3. Машинобудування втратило 27,1% експорту в 2023 році (до \$1,72 млрд), а хімічна промисловість — 41,1%. Це пов'язано з обмеженнями логістики, скороченням виробничих потужностей та низьким рівнем модернізації галузей. Однак санкції проти росії та білорусі створюють потенційні можливості для українських виробників зайняти нові ніші, особливо в країнах ЄС.

4. До 2021 року Китай був найбільшим торговельним партнером України, але через втрати металургії та логістичні складнощі він змістився на 4-те місце в 2022 році [1]. Лідерство перейшло до країн ЄС (Польща та Румунія), на які припадало 62% всього експорту у 2022 році (проти 41% у 2021). Частка експорту в Азію скоротилася з 32% до 22%, а до СНД — з 13% до 6%. Туреччина, Китай та Індія залишаються основними позаєвропейськими партнерами.

5. У 2022 році війна призвела до різкого падіння експорту: у березні обсяг скоротився на 50%. Відновлення стало можливим лише з травня. За перші 9 місяців

2022 року Україна експортувала товарів на \$33 млрд, що на 31,5% менше, ніж у 2021 році. Найкращими місяцями стали серпень і вересень завдяки розблокуванню портів. [1].

6. Експорт мінеральних продуктів також різко скоротився на 55,3% (\$1,25 млрд). Це може бути наслідком обмежень на видобуток або транспортування, спричинених війною.

7. У той час як аграрний сектор демонструє зростання, інші сектори промисловості значно знизили свої експортні обсяги. Це свідчить про те, що Україна більше зосереджена на сільському господарстві, ніж на високотехнологічному виробництві.

Для багатьох українських підприємств експорт стає стратегією виживання та відновлення. Згідно з опитуваннями, 40% бізнесів розглядають розвиток зовнішніх ринків як пріоритет. Окрім того, компанії можуть скористатися інструментами підтримки експорту, які пропонує український уряд через ініціативи, як-от "Дія.Бізнес"[1].

Висновки: Україна утвердилася як індустріально-аграрна держава, яка відіграє важливу роль у забезпеченні продовольчої безпеки світу. Проте її промисловий потенціал суттєво постраждав, особливо металургія, хімічна промисловість і машинобудування. У майбутньому важливо:

- Відновлювати зруйновану інфраструктуру.
- Залучати інвестиції для модернізації промислових секторів.
- Зміцнювати позиції на ринках ЄС, які стали головними споживачами української продукції.

Україна має потенціал для зростання в експорті завдяки підтримці міжнародних партнерів, санкціям проти росії та білорусі, а також активній участі в глобальних ринках.

3. Галузева структура економіки та тенденції її розвитку.

Галузева структура економіки є важливим елементом національного господарства, що визначає його ефективність, конкурентоспроможність та

стійкість. Економіка України потребує комплексного реформування з метою усунення диспропорцій, накопичених у попередні десятиліття, та створення умов для збалансованого розвитку. Це передбачає адаптацію до сучасних світових тенденцій, зокрема технічного оновлення, екологічної безпеки та зниження ресурсомісткості.

Рисунок 1.1 – Галузева структура господарства України

Історичні диспропорції, що склалися у період СРСР, значно вплинули на економіку України. Багато галузей залишилися з нерівномірним рівнем технологічного розвитку. Основними проблемами залишаються:

- високий рівень енерго- та матеріаломісткості виробництва;
- недостатня інтеграція у світові господарські зв'язки;
- слабка структура експорту, що базується на сировинних матеріалах.

Процес вдосконалення ЄНГК є постійним і безперервним. Він зазнає змін у відповідь на розвиток держави, трансформації в структурі виробництва й управління, а також на динаміку взаємовідносин як на внутрішньому ринку господарської діяльності, так і на міжнародній арені.

Глобальні тенденції, такі як цифровізація, екологізація та перехід на енергоефективні технології, суттєво впливають на економіку України. Для

ефективного розвитку важливо використовувати конкурентні переваги країни, серед яких:

- кваліфіковані трудові ресурси;
- вигідне географічне розташування;
- значні природні ресурси та науково-технологічний потенціал.

Інтеграція у світову економіку передбачає збільшення частки продукції переробних галузей в експорті та імпорт обладнання для модернізації. Важливо також продовжити реформу власності, розвивати малий і середній бізнес та зміцнювати інституційну базу економіки.

Отже, можна сформулювати такі висновки щодо ключових тенденцій та загального стану галузевого господарського комплексу України [9]:

1. Наявність потужних промислової та агропромислової ланок: Україна зберігає сильні позиції у виробництві промислової продукції та сільського господарства. Промисловість включає металургію, машинобудування, хімічну і харчову промисловість. Сільське господарство зосереджується на вирощуванні зернових, соняшника, а також на тваринництві. Ці галузі є основою національної економіки та формують значну частку експорту.

2. Активна участь у міжнародному територіальному поділі праці: Україна інтегрована у світову економіку, виступаючи як постачальник сировини, зокрема зерна, металів і добрив, та імпортер високотехнологічної продукції. Участь у міжнародних ринках забезпечує доступ до інвестицій, але водночас залежність від зовнішньої кон'юнктури створює ризики для економіки.

3. Високий рівень територіального зосередження господарства у понад 60-ти великих економічних вузлах: Економічна діяльність зосереджена у великих містах, таких як Київ, Харків, Дніпро, Одеса, Львів. Ці центри виступають осередками промисловості, науки та освіти. Однак це також спричиняє дисбаланси у розвитку регіонів, де сільські території часто залишаються депресивними.

4. Надмірно високий рівень зосередження промисловості у промислових агломераціях: Основні промислові потужності зосереджені в Донбасі, Придніпров'ї, Запоріжжі, що призводить до перенасичення територій

промисловими підприємствами. Це створює проблеми екологічного характеру та залежність місцевих економік від одного сектора.

5. Консервативність галузевої структури промисловості з переважанням виробництва засобів виробництва: Індустрія орієнтована на виробництво металів, хімічних добрив, вугілля, що обмежує можливості для розвитку високотехнологічних і наукоємних галузей. Відсутність суттєвої модернізації уповільнює економічне зростання.

6. Паритетність промислового та агропромислового виробництв у багатьох областях: У ряді регіонів (наприклад, Вінницька, Полтавська області) існує збалансоване співвідношення між промисловістю та сільським господарством, що забезпечує економічну стійкість регіону. Ця особливість є важливим фактором для диверсифікації місцевих економік.

7. Переважно екстенсивний розвиток сільськогосподарського виробництва з недосконалими системами землеробства: Сільське господарство в Україні значною мірою базується на застарілих методах обробітку ґрунту, що знижує його ефективність. Відсутність широкого використання інноваційних агротехнологій призводить до виснаження земель та зменшення врожайності.

8. Недостатній розвиток рекреаційного комплексу: Україна має значний потенціал у розвитку туризму (Карпати, Чорне та Азовське моря, історичні міста), однак інфраструктура, сервіс і промоція залишаються слабкими. Це обмежує можливості для залучення внутрішніх і міжнародних туристів.

9. Наявність розгалуженої транспортної системи з міжнародним значенням: Розвинена залізнична, автомобільна, авіаційна та портова інфраструктура забезпечує значні транзитні можливості країни. Географічне розташування України сприяє участі в міжнародних транспортних коридорах.

10. Недостатній розвиток ринкової, виробничої, соціальної та екологічної інфраструктур: Багато сфер економіки страждають від недостатнього забезпечення ринковими інструментами, сучасними виробничими потужностями, доступом до соціальних послуг і екологічними технологіями. Це негативно впливає на інвестиційну привабливість та якість життя населення.

11. Недостатній розвиток інноваційного комплексу: Україна має високий науковий потенціал, однак його реалізація гальмується через брак фінансування, відтік кадрів за кордон і низьку інтеграцію науки з бізнесом. Це стримує розвиток високотехнологічних секторів.

12. Низька забезпеченість власними паливно-енергетичними, водними та лісовими ресурсами: Країна змушена імпортувати значну частину енергоносіїв. Водні ресурси не завжди використовуються раціонально, а лісові масиви потерпають від незаконної вирубки.

13. Застарілість технологій та зношеність основних виробничих фондів: Багато підприємств працюють на обладнанні, яке не оновлювалося десятиліттями. Це знижує продуктивність праці, конкурентоспроможність продукції та призводить до великих витрат на обслуговування.

14. Недостатнє використання потужностей сировинної бази та вторинних ресурсів: Хоча Україна має значний запас сировини, багато родовищ залишаються нерозвіданими або неексплуатованими. Вторинні ресурси, наприклад, відходи металургії та будівництва, використовуються недостатньо.

15. Слабо розвинута галузь утилізації виробничих відходів: В Україні низький рівень переробки та утилізації промислових відходів. Це створює як екологічні проблеми, так і втрати потенційних ресурсів, які могли б бути використані у виробництві.

4. Стратегія і тактика структурної перебудови економіки.

Стратегічна перебудова економіки України здійснюється через Державну програму економічного й соціального розвитку [20]. Програма дозволяє адаптувати економіку до сучасних досягнень у науці, техніці та технологіях, орієнтуючись на потреби суспільства та індивідів. Основні завдання включають баланс між споживанням і накопиченням, оптимізацію пропорцій у виробництві товарів і засобів, розвиток обробних галузей та вдосконалення інвестиційної політики для створення гармонійної структурної економіки.

Економічний розвиток у воєнний час потребує чіткої стратегії держави, яка ґрунтується на системності та орієнтованості на конкретні результати. Успішне відновлення та модернізація економіки визначають майбутнє України як потужної європейської держави з розвиненою промисловістю, включно з оборонною, і переробними галузями, що створюють додану вартість, а також зі сталим малим і середнім бізнесом для забезпечення зайнятості. Важливі державні стимули для воєнної економіки мають узгоджуватися з принципами макроекономічної стабільності [2].

Головною метою є перехід від сировинної моделі до інноваційної, орієнтованої на знання та сталий розвиток. Україна прагне інтегруватися в європейські економічні та інституційні структури, створюючи конкурентну і прозору ринкову економіку.

Пріоритети стратегії:

1. Пріоритет відновлення виробничого потенціалу: в умовах руйнувань від війни необхідно зосередитися на відновленні та модернізації ключових галузей промисловості. Держава має спрямувати ресурси на реконструкцію підприємств, створення інноваційних кластерів та розвиток ВПК, зокрема виробництва оборонної техніки, боєприпасів, і безпілотників. Створення індустріальних парків із податковими пільгами може стати стимулом для внутрішніх та іноземних інвестицій.

2. Стимулювання створення нових робочих місць: ця політика має бути спрямована на збереження трудового потенціалу країни. Це передбачає податкові преференції для бізнесу, що створює нові робочі місця, гранти на стартапи, програми перекваліфікації для ветеранів війни та внутрішньо переміщених осіб, а також розвиток інфраструктури для малих і середніх підприємств.

3. Державна підтримка інвестицій: для подолання високих ризиків воєнного часу слід впровадити державні гарантії страхування інвестицій. Держава також може компенсувати частину витрат інвесторів через майбутні податкові платежі. Акцент варто зробити на підтримці високотехнологічних проєктів, локалізації виробництва та імпортозаміщення.

4. Реформування податкової системи: податкова політика має бути спрямована на зниження податкового тиску для пріоритетних галузей, стандартизацію ставок у відповідності до практик ЄС та збалансування податкового навантаження. Це стимулюватиме бізнесову активність і збільшить конкурентоспроможність на міжнародних ринках.

5. Розвиток експортного потенціалу: забезпечення безмитного доступу до ринків ЄС і нових експортних ринків через активну міжнародну політику. Одночасно необхідно розвивати транспортні коридори, які враховують зміни логістики, спричинені війною. Наприклад, зміцнення залізничного та автотранспортного сполучення з країнами Європи.

6. Інституційне зміцнення: верховенство права, зниження корупції та реформа державного управління є базовими умовами для залучення іноземних інвестицій. Україні необхідно демонструвати міжнародним партнерам стабільний прогрес у реформах, щоб посилити свій статус країни-реформатора.

7. Підтримка аграрного сектору: розвиток потужностей для переробки сільськогосподарської продукції є важливим кроком до зменшення залежності від експорту сировини. Інноваційні програми в аграрній сфері, зокрема аграрної генетики та селекції, можуть підвищити продуктивність сектора і створити нові можливості для експорту.

8. Модернізація енергетичного сектору: війна підкреслила необхідність енергетичної незалежності. Україна має інвестувати у збільшення видобутку власних енергоносіїв, створення підприємств із їх переробки та розвиток "зеленої" енергетики. Розбудова енергетичної інфраструктури має стати одним із стратегічних пріоритетів.

9. Інноваційна та технологічна модернізація: держава повинна стимулювати інновації через створення венчурних фондів, податкові пільги для високотехнологічних проєктів та грантові програми. Прикладом успішної державної підтримки інновацій є ізраїльська програма "Йозма", яка може бути адаптована до українських реалій.

10. Стабілізація платіжного балансу: для уникнення валютної кризи потрібно стимулювати імпортозаміщення, розвивати експортно-орієнтовані галузі та домовлятися про міжнародну фінансову допомогу. Режим фіксованого валютного курсу варто зберігати до стабілізації економіки, що допоможе уникнути валютних панік і підтримати бізнес.

5. Основні напрями вдосконалення розміщення продуктивних сил.

Під час війни розміщення продуктивних сил в Україні набуло нових пріоритетів, спрямованих на збереження економічної стабільності, підтримку критичних галузей та адаптацію до умов бойових дій. Основні напрями включають:

- **Регіональна перебудова:** Через окупацію територій та активні бойові дії, частина підприємств була переміщена до безпечніших регіонів на заході України. Це сприяє збереженню виробничих потужностей та робочих місць, а також забезпечує стратегічний розподіл ресурсів.

- **Фокус на критичну інфраструктуру:** Пріоритет надається відновленню та підтримці енергетичних об'єктів, транспортних коридорів, логістичних центрів, а також створенню нових моделей інтеграції банківської системи (наприклад, проєкт "power banking") для стабільного функціонування фінансових установ під ч

а

- **Інвестиції у внутрішню економіку:** Для забезпечення продовольчої безпеки підтримуються аграрні підприємства, створюються умови для розширення виробництва в машинобудуванні, ІТ та енергетиці. Ці галузі сприяють стійкості економіки у воєнний час.

р

- **Децентралізація та регіональний розвиток:** Місцеві громади активно залучаються до процесу відновлення та підтримки економічної діяльності на локальному рівні. Ця політика забезпечує ефективний розподіл ресурсів, враховуючи регіональні особливості та демографічні зміни.

в

и

х

с

и

6. Зрушення в галузевій структурі народного господарства під впливом соціальної переорієнтації та науково-технічного прогресу

Зрушення в галузевій структурі народного господарства України є відображенням впливу соціальних змін та науково-технічного прогресу. Особливо помітним цей вплив став у 2022 році, коли під час повномасштабної агресії проти України постало питання про критичне фінансування науки та технічного розвитку. У результаті наукова діяльність у країні пережила серйозні зміни, які стали визначальними для подальшого розвитку галузей народного господарства.

Науково-технічний прогрес є одним з ключових факторів розвитку національної економіки, сприяючи переходу від традиційних ресурсозатратних галузей до наукомістких та технологічно орієнтованих секторів. За даними науково-аналітичної доповіді про стан наукової діяльності, 2022 рік продемонстрував важливість інноваційного потенціалу в таких галузях, як інформаційні технології, інженерія та технологічні розробки.

Однак, фінансування наукових досліджень в Україні становить лише 0,33% від ВВП, що значно менше середнього показника країн ЄС (понад 2%). Це обмежує можливості наукової сфери здійснювати вплив на економіку та інтегруватися у глобальний технологічний простір.

Тому Національний фонд досліджень України (НФД) [17], створений шість років тому, має на меті підтримку наукових досліджень через грантове фінансування. За цей період його діяльність та рівень фінансування демонстрували помітні коливання, що залежали як від бюджетних можливостей держави, так і від соціально-економічних викликів. Окрім НФД, значна частина коштів виділяється Національній академії наук (НАН) та закладам вищої освіти (ЗВО), які також активно займаються науковими розробками.

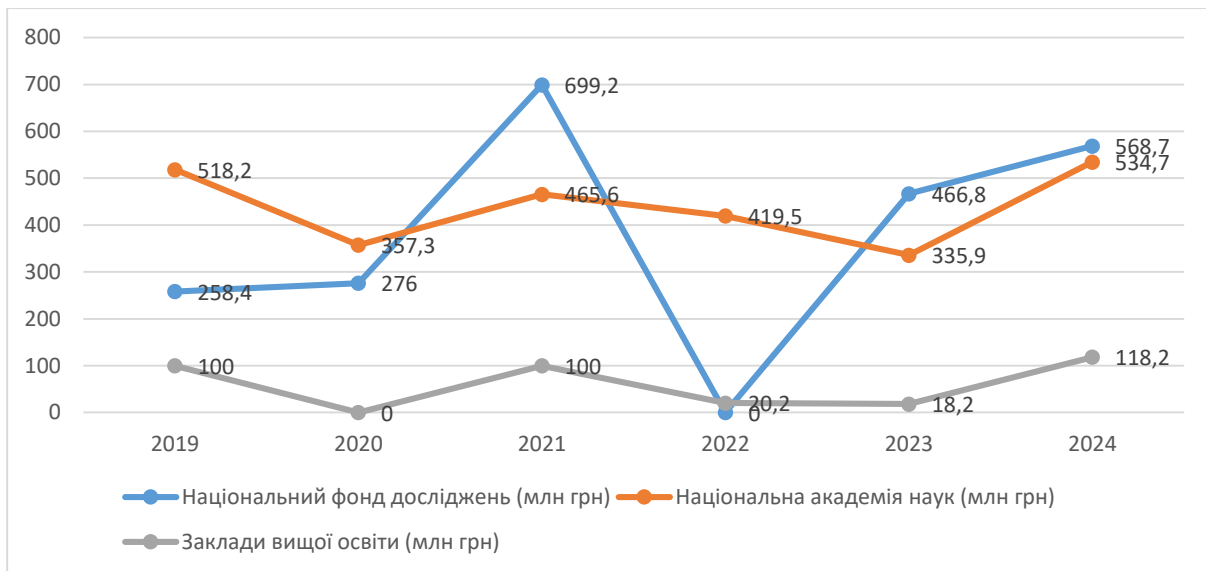

Рисунок 1.3 – Зміна видатків держбюджету на розвиток досліджень в Україні (2019 р. – 2024 р.)

З аналізу даних можна зробити висновок, що фінансування Національного фонду досліджень (НФД) та інших наукових структур в Україні протягом останніх років зазнавало значних змін, які відображають як внутрішні економічні виклики, так і вплив зовнішніх обставин.

У 2019 році фінансування НФД становило 258,4 млн грн, а вже у 2020 році цей показник зріс на 6,8% і досяг 276 млн грн. Водночас фінансування Національної академії наук (НАН) скоротилося з 518,2 млн грн у 2019 році до 357,3 млн грн у 2020 році, що становило зменшення на 31%. Що стосується науки у закладах вищої освіти (ЗВО), у 2019 році вони отримали 100 млн грн, але вже у 2020 році фінансування зовсім не було передбачене.

У 2021 році ситуація кардинально змінилася: фінансування НФД зросло на 153,3%, досягнувши рекордних 699,2 млн грн. Фінансування НАН також зросло на 30,3%, до 465,6 млн грн. Заклади вищої освіти знову отримали 100 млн грн, що свідчило про стабільний, хоча й мінімальний рівень підтримки науки на цьому рівні.

На початку 2022 року плани щодо фінансування науки були досить амбітними. Бюджет НФД був затверджений на рівні 791,6 млн грн (+13,2%), для НАН було передбачено 567,3 млн грн (+21,8%), а для університетської науки — 105 млн грн (+5%). Проте внаслідок повномасштабної війни майже всі ці кошти були

секвестровані: фінансування НФД повністю перенаправили до резервного фонду, а бюджети НАН та ЗВО були скорочені до мінімуму.

2023 рік став періодом ще більшого скорочення витрат на науку. НФД отримав лише 466,8 млн грн (-41%), НАН — 335,9 млн грн (-40,8%), а університетські дослідження були профінансовані лише на 18,2 млн грн (-82,7%).

У 2024 році ситуація частково стабілізувалася. Бюджет НФД зріс до 568,7 млн грн (+21,8%), фінансування НАН досягло 534,7 млн грн (+59,2%), а університетська наука отримала 118,2 млн грн (+549,5%). Ці зміни свідчать про намагання уряду повернутися до підтримки наукової сфери, хоча рівень фінансування залишається недостатнім для забезпечення конкурентоспроможності на міжнародній арені.

Основні виклики. Найбільшою проблемою залишається нестабільність фінансування. У 2022 році, через війну, більша частина коштів, які були передбачені на наукові дослідження, спрямували на оборонні потреби. Це призвело до значного зниження можливостей наукових установ. Також слід відзначити недостатнє фінансування університетської науки, яке ускладнює інтеграцію ЗВО у світовий дослідницький простір.

Соціальна переорієнтація, викликана війною, також вплинула на науково-технічний розвиток. Наприклад, пріоритети бюджетного фінансування зміщуються на підтримку оборонної промисловості та відновлення критичної інфраструктури, що також змінює структуру народного господарства. Водночас виникає потреба в активній модернізації економічного базису, що включає орієнтацію на інноваційні підходи, розвиток людського капіталу та підтримку молодих науковців.

Фінансування наукової діяльності в Україні демонструє залежність від економічної стабільності та пріоритетів держави. Попри значні виклики, спроби стабілізувати ситуацію у 2024 році свідчать про розуміння важливості науки для розвитку економіки та суспільства. Для досягнення сталого прогресу необхідно забезпечити стабільне й зростаюче фінансування Національного фонду досліджень, підтримувати інновації та інтеграцію української науки у глобальний простір.

Таким чином, для досягнення стійкого економічного розвитку України необхідне забезпечення належного рівня фінансування науки та стимулювання

інновацій, що сприятиме зміцненню наукомістких галузей у структурі народного господарства та підвищенню конкурентоспроможності на міжнародному рівні.

7. Посилення процесів інтеграції і просторової концентрації

Інтеграція України в європейський простір та розвиток просторової концентрації є ключовими стратегічними напрямками державної політики, що впливають на економічне, соціальне та інфраструктурне середовище країни.

Інтеграція України в ЄС. З 2022 року Україна активно просувається до євроінтеграції, виконуючи рекомендації ЄС у рамках переговорів щодо вступу. За офіційними даними, станом на кінець 2022 року Україна виконала 72% зобов'язань за Угодою про асоціацію[25]. Одним із ключових напрямів є гармонізація законодавства та впровадження європейських стандартів у різних секторах економіки. Ці процеси сприяють створенню умов для залучення іноземних інвестицій, особливо у сфері інфраструктури, енергетики та технологій, що є критично важливим у післявоєнний період.

Важливим компонентом інтеграції є транспортна інфраструктура. Наприклад, блокада чорноморських портів під час війни актуалізувала потребу у модернізації прикордонних коридорів. Програми ЄС, такі як "Connecting Europe" [29], спрямовані на розширення транспортної мережі між Україною та країнами Європи. Це включає створення мультимодальних транспортних рішень, модернізацію залізниць та будівництво перевантажувальних терміналів, що сприятиме економічному розвитку і посиленню інтеграційних зв'язків

Посилення інтеграції та просторової концентрації виробництва в Україні сприяє економічному розвитку, зростанню інвестицій та покращенню якості виробничих процесів. Проте необхідна подальша державна підтримка для врівноваження регіонального розвитку та залучення нових технологій

Просторова концентрація: виклики та можливості. Просторова концентрація розвитку в Україні залишається нерівномірною. Більшість інвестицій та проєктів зосереджені у великих містах та регіонах із доступом до ключової інфраструктури. Наприклад, Львівська область стала важливим логістичним хабом

через близькість до кордону з Польщею, тоді як східні регіони України, постраждалі від бойових дій, потребують значних ресурсів для відновлення.

Післявоєнна відбудова є унікальним шансом для змін у просторовому плануванні. Розвиток регіонів, які мають стратегічне значення, таких як Полісся чи Одеський регіон, може стати драйвером зростання. Це потребує державно-приватних партнерств та залучення міжнародної допомоги, що дозволить рівномірніше розподілити інфраструктурні та інвестиційні ресурси.

Перспективи розвитку.

- **Євроінтеграція:** Посилення виконання вимог ЄС та завершення переговорів про вступ до ЄС. Це сприятиме залученню міжнародних інвестицій та інтеграції української економіки у спільний ринок.
- **Інфраструктурний розвиток:** Інвестування у проєкти транспортного сполучення, які з'єднують східні та західні регіони країни з Європою. Такі проєкти, як модернізація залізничної мережі, дозволять Україні стати важливим логістичним вузлом Європи.
- **Відновлення регіонів:** Розробка програм для підтримки економічного розвитку постраждалих від війни регіонів та залучення приватного капіталу до відбудови.

Виклики. Попри позитивну динаміку, основними бар'єрами залишаються обмежений доступ до фінансування, слабкість інституційної підтримки та необхідність у модернізації інфраструктури для відповідності європейським стандартам.

У підсумку, інтеграція України у європейський простір і посилення просторової концентрації є взаємопов'язаними процесами, які вимагають системних зусиль, фінансових ресурсів та чіткого стратегічного бачення. Успіх у цих сферах стане основою для стабільного економічного зростання та підвищення рівня життя в Україні.

8. Підвищення ролі регіонів

Роль регіонів в економічному розвитку України зростає, і це підтверджується актуальними статистичними даними. За даними Державної служби статистики України, обсяг реалізованої продукції суб'єктами господарювання, кількість діючих підприємств та зайнятих працівників демонструють суттєві зміни в розрізі регіонів. У 2023 році значно зросли показники продуктивності та обсягів реалізованої продукції в промислових регіонах, таких як Київська, Дніпропетровська та Львівська області, що свідчить про концентрацію економічної активності в цих територіях [3].

Окремо варто відзначити зміни в структурі зайнятості. У регіонах з більш диверсифікованою економікою, таких як Львівщина та Київщина, спостерігається збільшення кількості працівників у сфері послуг та ІТ. Це свідчить про зміщення акценту з традиційних галузей до секторів, орієнтованих на інновації та інтеграцію в глобальні ринки.

Також звертається увага на міжрегіональні диспропорції: низка областей, зокрема в центральній та західній частинах країни, демонструє більш динамічне зростання, ніж інші, що обумовлено інвестиціями в інфраструктуру та підтримкою малого й середнього бізнесу. У той же час, регіони, які найбільше постраждали від бойових дій, стикаються зі зниженням економічної активності та потребують

Такі тенденції свідчать про необхідність підтримки регіонального розвитку через збільшення інвестицій у локальні інфраструктурні проекти, стимулювання інноваційних галузей і покращення умов для ведення бізнесу в кожному регіоні. Це дозволить збалансувати розвиток регіонів та забезпечити їхню рівноправну інтеграцію в національну економіку

Реформа децентралізації

Реформа децентралізації в Україні [28] спрямована на формування ефективного місцевого самоврядування, яке здатне надавати якісні та доступні послуги, сприяти розвитку територій та покращенню життєвого середовища громадян. Розпочата в 2014 році, реформа вже привела до створення 1070

об'єднаних територіальних громад (ОТГ) та затвердження планів для 24 областей, що повністю охоплюють територію України. Сьогодні понад 70% населення проживає в ОТГ або містах обласного значення.

Основні досягнення реформи включають добровільне об'єднання громад та фінансову децентралізацію. Завдяки змінам у Податковому та Бюджетному кодексах, місцеві бюджети стали отримувати більше ресурсів. ОТГ отримали 60% податку на доходи фізичних осіб, а також місцеві податки, що зміцнює їх економічну спроможність. У результаті власні доходи місцевих бюджетів зросли на 200 млрд грн з 2014 по 2019 рік, що сприяє економічному розвитку територій.

Реформа також надає громадам повноваження в управлінні землями, будівельному контролі та архітектурній політиці, що зміцнює їхню автономність і можливість контролювати місцевий розвиток. Крім того, громади отримали доступ до інструментів міжмуніципального співробітництва, що дозволяє об'єднувати зусилля для реалізації спільних проєктів.

Таким чином, децентралізація в Україні забезпечує регіонам більше ресурсів, повноважень і відповідальності. Це не лише покращує якість надання послуг, але й сприяє розвитку місцевої економіки та посиленню довіри громадян до влади.

Підвищення ролі регіонів України є важливим етапом у побудові сильної держави з ефективною економікою та рівномірним розвитком територій. Децентралізація та активна участь регіонів у національній економіці сприяють сталому розвитку, підвищенню рівня життя населення та зміцненню місцевого самоврядування.

9. Удосконалення міжрайонних економічних зв'язків

Міжрайонні економічні зв'язки є важливим елементом економічного розвитку України, сприяючи координації ресурсів, спеціалізації регіонів, та підвищенню конкурентоспроможності. В умовах сучасних викликів, зокрема воєнного часу, активізація міжрайонної співпраці сприяє відновленню економіки, інтеграції регіонів і стабілізації соціально-економічної ситуації.

Питання міжрайонних економічних зв'язків має особливе значення в сучасних умовах, оскільки їх розвиток сприяє гармонізації економічних відносин між регіонами, підвищенню продуктивності та стабільності національної економіки.

Міжрайонна економічна взаємодія забезпечує:

- Розвиток регіональної інфраструктури, зокрема транспортних коридорів і комунікацій, які є ключовими для інтеграції областей і підвищення мобільності ресурсів.
- Обмін ресурсами між регіонами, що дозволяє збалансувати економічний розвиток, зменшити диспропорції й активізувати співпрацю.
- Залучення інвестицій, спрямованих на відновлення та модернізацію виробничих і соціальних об'єктів, що особливо важливо для постраждалих регіонів.

Згідно з прогнозами Міністерства економіки України, у період до 2026 року очікується стабільне зростання ВВП, активізація інвестиційної діяльності та розширення міжрегіональної співпраці, що створює сприятливі умови для економічного відновлення країни [10] [26].

Основні напрями удосконалення. Для ефективнішої реалізації потенціалу міжрайонних економічних зв'язків необхідно зосередитися на таких напрямках:

- Інфраструктурні проєкти. Будівництво нових і модернізація існуючих транспортних мереж, включаючи автомобільні та залізничні сполучення, дозволять забезпечити кращий доступ між регіонами та стимулювати економічну активність.
- Цифровізація економіки. Впровадження сучасних інформаційних технологій сприятиме координації міжрайонних процесів, зокрема у сфері логістики та ділової комунікації.
- Децентралізація. Передача повноважень органам місцевого самоврядування дозволить забезпечити ефективніше використання ресурсів та посилення регіональних ініціатив.

- Розвиток експортно-орієнтованих кластерів. Створення міжрайонних об'єднань для виробництва конкурентоспроможної продукції сприятиме підвищенню економічної незалежності та виходу на міжнародні ринки.
- Підтримка інвестицій. Стимулювання співпраці між державою та приватним бізнесом сприятиме фінансуванню масштабних проєктів та розвитку нових виробничих потужностей.

Для досягнення позитивного ефекту важливо розробити довгострокову стратегію з акцентом на розвиток регіональної співпраці та впровадження інноваційних підходів у плануванні та управлінні. Уряд та місцеві органи влади повинні тісно співпрацювати для реалізації цих ініціатив, спираючись на міжнародний досвід та сучасні економічні тренди.

10. Об'єктивний характер формування міжгалузевих комплексів

Формування міжгалузевих комплексів (МГК) є важливим аспектом економічного розвитку, що забезпечує інтеграцію галузей для раціонального використання природних, трудових і фінансових ресурсів. Це явище обумовлене наявністю системних зв'язків між галузями, які сприяють стабільності економіки на різних рівнях. Зокрема, Україна використовує природні переваги, технологічні інновації та географічне розташування для оптимізації економічної взаємодії [5].

Характеристика міжгалузевих комплексів. Міжгалузеві комплекси – це системи взаємопов'язаних галузей, які функціонують в рамках певної території задля досягнення економічної синергії. В Україні до них належать агропромисловий (АПК), енергетичний та транспортний комплекси. Ці системи поєднують виробничі, постачальні та споживчі елементи, створюючи потужну економічну основу для розвитку регіонів [5][6].

Основні фактори формування МГК

- Ресурсна база. Наявність природних і трудових ресурсів є ключовим чинником створення МГК. Наприклад, металургійний сектор Донбасу використовує значні запаси сировини, а агропромисловий комплекс базується на сприятливих кліматичних умовах України.

- **Техніко-економічний прогрес.** Впровадження новітніх технологій стимулює модернізацію виробництва та зміцнює зв'язки між галузями. Зокрема, цифровізація транспортних процесів підвищує ефективність логістичних операцій і сприяє інтеграції із суміжними галузями.

- **Регіональні умови.** Особливості розташування, зокрема розвиток транспортної інфраструктури, відіграють значну роль у формуванні комплексів. Це впливає на експортно-орієнтовані галузі, які мають доступ до міжнародних ринків.

Переваги міжгалузевої інтеграції

- **Оптимізація ресурсів.** Раціональний розподіл ресурсів між галузями сприяє зменшенню витрат і підвищенню продуктивності.

- **Регіональний розвиток.** Міжгалузеві комплекси стимулюють інвестиції, створення робочих місць і покращення інфраструктури в регіонах, забезпечуючи їхній соціально-економічний підйом.

Зміцнення національної економіки. Завдяки МГК створюються конкурентоспроможні продукти з високою доданою вартістю, що дозволяє Україні посилювати свої позиції на світовому ринку [6].

Формування міжгалузових комплексів є об'єктивним процесом, що сприяє сталому розвитку економіки. Завдяки інноваціям, раціональному використанню ресурсів та підтримці державних програм МГК забезпечують економічну стабільність і конкурентоспроможність України на глобальному рівні.

11. Національна безпека України

Національна безпека України тісно пов'язана з її господарським комплексом, оскільки економічна стабільність є базою для забезпечення обороноздатності, соціального захисту населення та стійкого розвитку. У сучасних умовах війни ключовим завданням держави є інтеграція ресурсів господарського комплексу для посилення оборонного потенціалу та підтримки стійкості суспільства.

Стан національної безпеки в умовах війни. У 2024 році більша частина державного бюджету України спрямована на сектор оборони та безпеки — понад 1,6 трлн грн, що складає більше половини загальних видатків. Ці кошти

забезпечують фінансування Збройних Сил України, сил безпеки, розвиток інфраструктури оборони та соціальні програми для військових і ветеранів. Разом із тим уряд розвиває програми економічної підтримки, зокрема пільгове кредитування та інвестиційні ініціативи для малого бізнесу, щоб зберегти

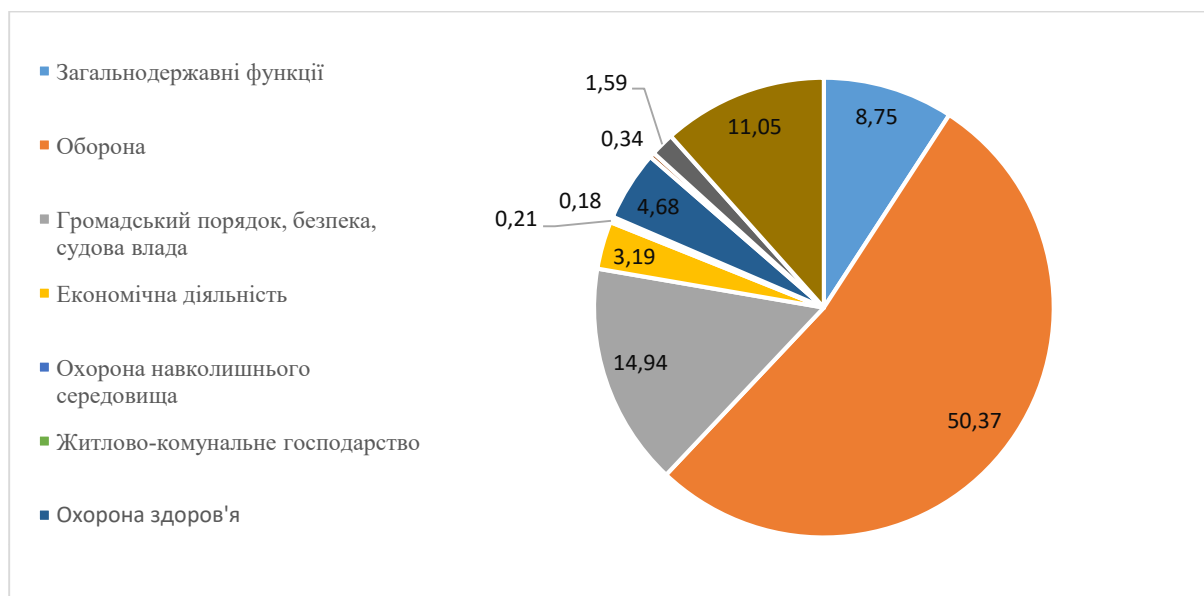

Рисунок 1.4 - Видатки державного бюджету України в 2024 р. (млн. грн.)

Економічний аспект безпеки. Національна безпека включає не лише оборонні аспекти, а й економічну складову. Господарський комплекс має вирішальну роль у підтримці національного суверенітету через:

- Фінансування безпеки. Економічна активність є джерелом податкових надходжень, що фінансують сектор безпеки та оборони.
- Підтримку критичної інфраструктури. Відновлення об'єктів енергетики, транспорту та логістики є важливим для функціонування оборонної сфери.
- Розвиток стратегічних галузей. Індустріальні парки та технологічні стартапи відіграють роль у створенні інноваційної бази для оборони та кібербезпеки [18].

Виклики та стратегічні пріоритети. Україна стикається з низкою викликів, серед яких:

- Постійні кібератаки, які загрожують критичній інфраструктурі.

- Втрата територій, що впливає на функціонування регіональної економіки.
- Необхідність модернізації законодавства для адаптації до умов воєнного стану.

Для вирішення цих проблем стратегічні пріоритети України включають:

- Зміцнення оборонного потенціалу через модернізацію військових технологій.
- Розвиток економічної стійкості через інвестиції у внутрішнє виробництво.
- Інтеграцію з міжнародними партнерами для отримання фінансової та технічної допомог.

Національна безпека та господарський комплекс України є взаємопов'язаними елементами, що забезпечують стійкість держави у війні. Збалансоване управління економікою та ресурсами сприяє захисту суверенітету, територіальної цілісності та підвищенню обороноздатності країни. У 2024 році державна стратегія зосереджена на подальшому зміцненні цих напрямків, що є вирішальним кроком до перемоги та відновлення України.

12. Гарантування економічної, соціальної і екологічної безпеки

Національна безпека України є складним і багатограним поняттям, що охоплює військову, економічну, соціальну, екологічну та інформаційну складові. У сучасних умовах, коли країна стикається з викликами повномасштабної військової агресії, особливо важливим стає взаємозв'язок між розвитком господарського комплексу та забезпеченням безпеки. Ефективне функціонування економіки створює фундамент для реалізації оборонних та соціально-економічних завдань, необхідних для стабільності держави.

Одним із ключових аспектів забезпечення національної безпеки є оборонний сектор. У 2024 році більше 50% видатків державного бюджету України спрямовано на оборону. Це підкреслює пріоритетність фінансування Збройних Сил України, модернізації військової техніки та виробництва озброєння. За даними Міністерства

фінансів, оборонні витрати перевищують 1,3 трильйона гривень, що дозволяє зміцнювати обороноздатність країни в умовах активних бойових дій.

Енергетична безпека також відіграє важливу роль у контексті національної безпеки. Втрата доступу до частини енергетичних ресурсів через війну стимулює трансформацію енергетичного сектору. Зокрема, у 2023 році було реалізовано кілька проєктів із розвитку відновлюваних джерел енергії, таких як вітрові та сонячні електростанції, що сприяє зниженню залежності від зовнішніх постачальників.

Економічна стабільність є базою для реалізації програм безпеки та розвитку. Прогнозоване зростання ВВП на 3% у 2024 році свідчить про поступове відновлення після кризових ситуацій. Підтримка стратегічних галузей, таких як агропромисловий комплекс і транспортна інфраструктура, дозволяє зберігати внутрішню стабільність та посилювати експортний потенціал.

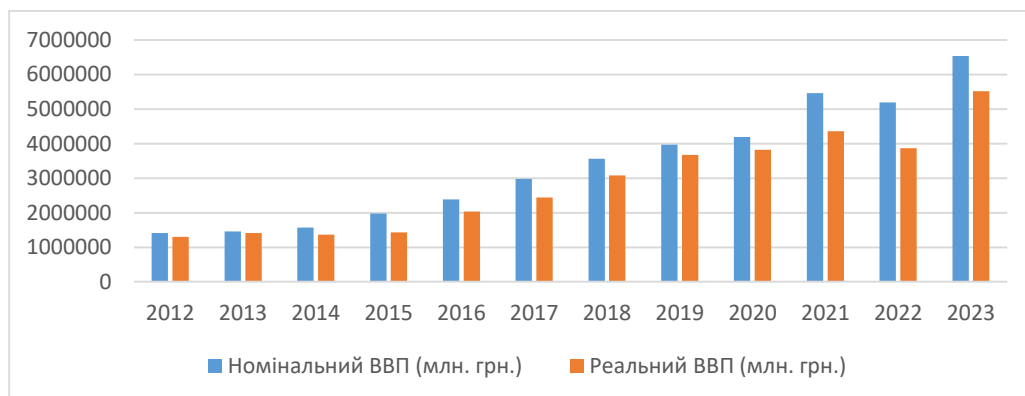

Рисунок 1.5 - Валовий внутрішній продукт України з 2012 по 2023 рр. (млн. грн.).

Проте, існують і серйозні загрози для національної безпеки в контексті господарського комплексу. Військова агресія з боку Росії призвела до втрати промислових потужностей на сході та півдні країни, що зменшує виробничий потенціал. Удар по критичній інфраструктурі, зокрема електростанціях і газопроводах, загрожує енергетичній стабільності. Крім того, міграція населення через війну вплинула на зменшення доступної робочої сили, що створює додаткові виклики для відновлення економіки.

Для зміцнення національної безпеки необхідно реалізовувати низку стратегічних заходів. Розвиток військово-промислового комплексу, зокрема за

рахунок кооперації з міжнародними партнерами, сприяє виробництву сучасної військової техніки. Наприклад, у 2023 році Україна підписала угоди з Європейським Союзом про спільне виробництво боєприпасів. Диверсифікація економіки шляхом розвитку ІТ-сектора та зеленої енергетики дозволяє знижувати залежність від традиційних ресурсів. Водночас відновлення транспортної інфраструктури, заплановане на 2024 рік, включає реконструкцію понад 5 тисяч кілометрів доріг і залізничних шляхів.

Тема 9. Міжгалузеві комплекси та регіональні особливості їх розвитку і розміщення.

План.

1. *Паливно-енергетичний комплекс*
2. *Металургійний комплекс*
3. *Машинобудівний комплекс*
4. *Хімічний комплекс*
5. *Будівельний комплекс України*
6. *Лісовиробничий комплекс*
7. *Соціальний комплекс*
8. *Харчова промисловість*
9. *Галузі транспортного комплексу України*

1. Паливно-енергетичний комплекс

Склад і значення комплексу

До паливно-енергетичного комплексу належать паливна промисловість (видобуток і переробка палива) та електроенергетика (виробництво і передача електроенергії). На паливно-енергетичному комплексі базується все народне господарство України, оскільки він забезпечує енергією всі галузі виробничої і невиробничої сфер. Загальна частка галузей ПЕКу у вартості промислового виробництва України становить 9,7%, а від усіх працюючих у промисловості - 11,4%.

Паливна промисловість в свою чергу складається з галузей другого порядку - нафтової, газової, вугільної, торфової, сланцевої. Електроенергетику можна поділити на галузі за типами електростанцій, на яких виробляється електроенергія, а саме: на гідро-, атомну і теплоенергетику.

Щоб з'ясувати значення кожної з галузей, необхідно встановити обсяги видобутку різних видів палива та виробництва електроенергії на різних типах електростанцій і їх використання у народному господарстві. Співвідношення між видобутком палива, виробництвом електроенергії та їх використанням у народному господарстві називається паливно-енергетичним балансом. Часто розглядають паливний і енергетичний баланс окремо. Енергетичний встановити легко, так як кількість електроенергії визначають в одних одиницях (кВт/год). Для України в 90-х роках енергетичний баланс має такий вигляд: 45,8% електроенергії дають теплові електростанції, 42,5% - атомні, 8,7% - гідравлічні, інші-3%; основним споживачем електроенергії є промисловість і будівництво (70%).

Структура споживання електроенергії:

- промисловість – 53,5%
- сільське господарство – 18,4%
- комунальне господарство – 11,0%
- населення – 18,4%
- інші – 10,7%

Паливний баланс характеризується співвідношенням видобутку і використання різних видів палива. Однак, обсяги видобутку різних видів палива обчислюються в різних одиницях. До того ж виділяють вони різну кількість енергії. Тому види палива порівнюють в умовних одиницях. Одна умовна одиниця палива відповідає теплоті, що виділяється при згоранні 1 кг палива середньої якості і становить 7 000 калорій. Для перерахунку використовують відповідні коефіцієнти переведення.:

- нафта (1кг).....- 1,5
- антрацит (1 кг)- 1,21
- буре вугілля (1 кг)- 0,5

торф і сланці (1 кг)..... - 0,43

газ (куб.м)..... - 1,49

У структурі видобутку палива в Україні майже 75% припадає на вугілля, 20% - на газ, а решту - на нафту та інші види палива. Основними його споживачами є чорна металургія - 30%, електроенергетика -18%, житлово-комунальне господарство - 10%, транспорт - 8%.

Вугільна промисловість

В Україні видобувається вугілля двох видів: кам'яне та буре. Вони мають різну теплотворну здатність. Для бурого вугілля вона дуже низька, що його не вигідно перевозити.

Видобувають вугілля двома способами: відкритим (кар'єрним) і закритим (шахтним). Тому основними підприємствами галузі є кар'єри і шахти, а також збагачувальні та брикетні фабрики. На збагачувальних фабриках вугілля очищають від домішок, а на брикетних - вугільний порошок пресують у брикети.

Донецький басейн розташований на сході України і охоплює площу понад 53,2 тис. км² у межах Донецької, Луганської та Дніпропетровської областей, продовжуючись на території Ростовської області Росії і концентрує 99% загальних розвіданих запасів кам'яного вугілля країни. Родовища вугілля тут утворюють три компактних осередки. Найбільший з них розташований у центральній частині басейну, на межі Луганської і Донецької областей ("Старий Донбас"), інші - у Дніпропетровській області ("Західний Донбас"), ядром якого виступає Павлоградсько-Петропавлівська група родовищ) та на півдні Донецької і Луганської областей (Південний Донбас).

Вугленосні пласти розвідані до глибин 1200-1500 м. Всього виявлено 120 промислових пластів з потужністю від 0,5 до 2,0 м (в середньому 1,3 м), проте основна маса вугілля залягає на глибинах 500-750 м від поверхні, де у 25 пластах концентрується майже 75% розвіданих запасів басейну. У Південному Донбасі зосереджені головні запаси енергетичних марок вугілля - антрациту, який залягає у найбільш глибоких пластах, а на західній та північно-західній окраїнах басейну

поширені родовища високоякісного коксівного вугілля. Донецьке вугілля відрізняється високою теплотворністю (тепловий коефіцієнт сягає 0,93).

Основні проблеми Донбасу пов'язані із “спрацюванням” пластів у межах головної вуглевміщуючої товщі, що зумовлює необхідність занурення шахт на глибини понад 1 км або повного припинення діяльності цілої низки малопродуктивних виробок. І все ж басейн має непогані перспективи на майбутнє, пов'язані головним чином з більш повним використанням ресурсів в умовах глибоких і надглибоких горизонтів та освоєнням нових родовищ Великого Донбасу, насамперед його західної частини.

Львівсько-Волинський басейн розташований на території Волинської та Львівської областей і охоплює площу близько 8 тисяч км². Загальні запаси вугілля тут не перевищують 1% від розвіданих в Україні. Вугільні пласти залягають майже горизонтально, та й розташовані на глибинах від 300 м на півночі до 650 м на півдні басейну, що полегшує їх промислову розробку, проте мають значно меншу у порівнянні з Донбасом потужність (з 60 розвіданих пластів лише 16 мають робочу потужність 0,5-1,0 м). Нижчі тут і загальні показники якості вугілля - воно характеризується меншою теплотворністю та більш високою зольністю. Разом з тим львівсько-волинське вугілля відрізняється своєю газифікацією та довгим полум'ям при згоранні, що сприяє підвищеному споживацькому попиту на нього, зокрема з боку теплоенергетичних підприємств (Добротвірська та Бурштинська ДРЕС майже повністю орієнтовані на використання цього вугілля).

Головна проблема - вичерпаність розвіданих промислових запасів басейну; окремі шахти як на волинській, так і на львівській площах практично припинили діяльність, а очікувати відкриття нових родовищ чи нових вугленосних пластів, зважаючи на непогану геологічну вивченість басейну, теж не доводиться.

Крім вищезгаданих басейнів в Україні розвідані кілька окремих родовищ кам'яного вугілля. Серед яких необхідно назвати Роменське родовище у Сумській області (у басейні р. Сули), Петрівське (південна Харківщина) та Бешуйське родовище у верхів'ї р. Альми (Крим). Проте вони до останнього часу не розроблялися і можуть розглядатися лише на перспективу.

Буре вугілля

За зовнішніми ознаками буре вугілля відрізняється від кам'яного світлішим забарвленням, швидкішим руйнуванням на повітрі (розтріскування). Менший вміст вуглецю (до 65-78%) зумовлює відносно зниження теплотворної здатності (2500-6200 ккал/кг), що разом з високою зольністю обмежує можливості господарського використання цього палива. Загальні геологічні запаси бурого вугілля в Україні оцінюються в 4,77 млрд. тонн, а промислові становлять 2,4 млрд. тонн. Основні запаси зосереджені у Дніпровському буровугільному басейні, Передкарпатському, Закарпатському та Північно-подільському буровугільних районах, а також у окремих родовищах на лівобережжі Дніпра, у Придунайській низовині.

1,5% високобітумінозного вугілля використовується на екстрагування озокериту.

Дніпровський буровугільний басейн розміщується у центральній частині України, співпадаючи у рельєфі з Придніпровською височиною. Він охоплює площу понад 100 тис. км², на якій виявлено близько 200 родовищ та проявів бурого вугілля. Основна маса вугілля зосереджена у центральній та південній частинах басейну, в межах Кіровоградської та Дніпропетровської областей, де розміщені найбільші родовища басейну (Олександрійське, Новоолександрівське, Верхньодніпровське та інші). Середня потужність буровугільних пластів у басейні становить 4-5 м, сягаючи в окремих родовищах до 25 м. Переважно неглибоке залягання вугленосних нашарувань (від 10 до 150-200м) дозволяє видобувати тут буре вугілля відкритим способом.

Основні перспективи пов'язуються з освоєнням південно-східної частини басейну. Порівняно невелика частка розвіданих запасів бурого вугілля (до 1,5% від загальнодержавних) припадає на Закарпатський. Передкарпатський та Північно-подільський (Придністровський) буровугільні райони, де запаси палива розробляються переважно відкритим способом у цілому ряді родовищ (Березинське, Ільницьке, Горбківське у Закарпатті, Коломийське в Івано-Франківській області, Золочівське на Львівщині, Бриківське на Тернопільщині та інші).

Значні перспективи у розвитку буровугільної бази України пов'язані з освоєнням родовищ Лівобережжя, як генетично пов'язаних з Дніпровським басейном (Синельниківське, Самджарське, Оріхівське та інші), так і на віддалених від нього локаліях (Новодмитрівське у південній частині Харківської області, Сула-Удайське на Полтавщині). У родовищах Лівобережжя зосереджено щонайменше 10-11% загальнодержавних геологічних запасів бурого вугілля. Серед локальних осередків поширення бурого вугілля необхідно також назвати Болградське родовище на південному заході Одеської області.

Нафтова і нафтопереробна промисловість.

Нафтодобувна промисловість - це галузь паливної промисловості, яка об'єднує підприємства, що розвідують та видобувають нафту та попутний нафтовий газ, а також транспортують і зберігають нафту. До нафтодобувної промисловості відносяться також підприємства по видобутку озокериту. Її можна поділити на: нафтодобувну та нафтопереробну. Адже, на відміну від вугілля, в натуральному вигляді нафта не спалюється. Її переробляють на нафтоперегінних заводах на: гас, бензин, солярку, моторне паливо, а також мастила, вазелін, гудрон, з якого виготовляють асфальт тощо. Відходи нафтопереробки використовуються як котельне паливо (мазут), а також як сировина для хімічної промисловості. Глибина переробки нафти 67%.

Видобуток нафти потребує менших затрат, ніж видобуток вугілля. Особливо це стосується фонтанного способу видобутку. Але цей спосіб можливий лише на нових родовищах. На більш давніх родовищах нафту качають насосним способом.

Родовища України забезпечують власні потреби на 8%. В Україні виділяються такі нафтогазоносні області: Передкарпатська, Дніпровсько-Донецька, Причорноморсько-Кримська. Максимальна глибина видобутку нафти 4928 метрів.

Підприємствами галузі щорічно видобувається більше 4 млн. т нафти (включаючи газовий конденсат). Однак, за останні 10 років видобуток нафти підприємствами галузі постійно скорочується, про що свідчать дані таблиці.

Найбільше нафти видобувається у Дніпровсько-Донецькій нафтогазоносній області, яка простягається на 650-700 км вузькою (80-150 км) смугою по Лівобережній Україні. Тут виявлено понад 140 родовищ нафти, газу та конденсату; найбільші з них: Гнідинцівське, Качанівське і Яблунівське нафтородовища. Нафтогазовидобувні управління функціонують у Сумській (Охтирське і Качанівське родовища). Чернігівській (Гнідинцівське, Прилуцьке родовища та ін.) і Полтавській (Сагайдацьке, Заченилівське, Радченківське родовища та ін.) областях.

Передкарпатська нафтогазоносна область із промисловими запасами нафти і газу та площею 15 тис. км розміщена у межах Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької областей. Розвідано 29 нафтових, 7 нафтогазоконденсатних родовищ. До найбільших належать Долинське і Орів-Уличнянські нафтові, Битків-Бабчинське, Лопушнянське, Заводнянське й Північно-Долинське нафтогазові родовища.

Причорноморсько-Кримська нафтогазоносна область розміщена на півдні України та в прилеглих районах акваторії Чорного моря. Західна межа проходить по меридіану м. Одеса, північна - по лінії Одеса - Херсон -Бердянськ, східна - вздовж берега Азовського моря, а південна - по широтім. Євпаторія. Площа області 25 тис. км², із неї суходолу -12 тис. км². Відкрито 1 нафтове родовище. Тривають пошуки горючих корисних копалин у рівнинній частині Криму.

Нафтопереробна промисловість об'єднує підприємства, які із сирової нафти виробляють нафтопродукти у вигляді рідкого палива, мастильних, електроізоляційних матеріалів, розчинників, бітумів тощо. У виробництві нафтопродуктів основну частку становить паливо для карбюраторних (авіаційні та автомобільні бензини), реактивних (авіаційний гас), дизельних (дизельне паливо) двигунів, котельне паливо (мазути) і бітуми. Крім того, продукція галузі є сировиною для виробництва великої кількості хімічних продуктів, що зумовлює

тісний технологічний та організаційний зв'язок нафтопереробної з нафтохімічною промисловістю.

Підприємства нафтопереробної промисловості зосереджені в районах видобування нафти, в портових містах, Донбасі та Придніпров'ї, в центральній частині України. На Передкарпатті вони розміщені в Дрогобичі (понад 125 років), Бориславі, Надвірні та Львові і забезпечуються нафтою з місцевих родовищ. Центрами нафтопереробної промисловості є Одеса, Херсон, Бердянськ, які переробляють довізну сировину. Підприємства цієї галузі також розміщені у Кременчуку та Лисичанську і переробляють сировину, що надходить із місцевих родовищ Лівобережної України та поволзьких родовищ Росії. Найбільша частка в загальному виробництві нафтопродуктів припадає на Донецько-Придніпровський регіон.

Газова промисловість.

Газова промисловість - це галузь паливно-енергетичного комплексу, яка здійснює видобування, зберігання, транспортування та переробку природного газу.

Територіальне розміщення галузі зумовлене особливостями залягання природного газу в надрах землі. Видобуток газу в Україні зосереджений у трьох регіонах. Максимальна глибина залягання газу 5734 метри.

Передкарпатська нафтогазоносна область була освоєна першою. У її межах розвідано 32 родовища газу, найбільшими з яких є: Угерське, Більче-Волицьке, Рудківське, Східницьке. На цю область припадає понад 3% видобутку газу у державі. У Прикарпатті збудовані магістральні газопроводи Дашава - Львів (завдовжки 75 км), Дашава - Київ (510 км), який пізніше був продовжений до Москви. Також діє потужний міждержавний газопровід Рудки - Мінськ - Вільнюс - Рига. Прикарпатські газопроводи підключені до трансконтинентальних газопроводів, які з'єднують Сибір (Росія) із країнами Європи.

Дніпровсько-Донецька нафтогазоносна область найбільша в Україні, на неї припадає 93,8% всього видобутку газу. Основні родовища природного газу розташовані в Харківській (Шебелинське, Хрестищенське, Єфремівське, Кегичівське, Дружелюбівське і Західно-Хрестищенське), Сумській (Рибальське і

Качанівське), Полтавській (Солохо-Диканське), Дніпропетровській (Перещенинське) та Чернігівській (Гнідинцівське) областях. У межах нафтогазоносної області розвідано 111 родовищ газу. Перші магістральні газопроводи у межах області було прокладено від Шебелинського родовища до Харкова (76 км) і Чугуєва (54 км). Нині найбільші магістральні газопроводи це: Шебелинка - Дніпро - Кривий Ріг - Одеса – Кишинів із відводами на Запоріжжя, Нікополь, Миколаїв, Херсон; Шебелинка -Белгород - Курськ - Брянськ - Москва; Шебелинка - Полтава - Київ; Угерськ -Івано-Франківськ - Чернівці.

Щорічний видобуток природного газу в Україні складає 18-20 млрд. м³ при споживанні 78,3 млрд. м³ газу, в тому числі 62,5% промисловими підприємствами, 22,4% - житлово-комунальним господарством, 5,2% - транспортом. Частка сільського господарства у загальному споживанні природного газу становить 1,6%, а будівництва - менше 1%.

Причорноморсько-Кримська нафтогазоносна область тільки формується. Відкрито і експлуатується 17 газових родовищ, найбільші з них: Джанкойське, Глібівське, Оленівське, Задорненське, Стрілківське, Голицинське та інші.

Загальна протяжність газопроводів на території України становить близько 30 тис. км. А загальна протяжність газопровідних мереж становить більше 44 тис. км. Наявність потужної мережі газопроводів дозволило газифікувати біля 30 тис. населених пунктів. Природний газ подається майже на 6 тис. промислових підприємств. Через територію України прокладено магістральні газопроводи "Союз" та Уренгой - Помари - Ужгород, що дозволяє Україні на компенсаційній основі здійснювати транзитне транспортування газу з Росії та країн Середньої Азії у країни Західної Європи.

Торфова промисловість

Торф – сировинна для паливної та хімічної промисловості. З нього одержуютьрідке паливо, феноли, віск, аміак, спирт тощо. З нього також роблять ізоляційні плити й добриво для ланів. В Україні відомо понад 2500 родовищ торфу, що зосереджені переважно у Поліссі: у Волинській, Рівненській, Житомирській

областях. Невеликі родовища є у київській, Чернігівській, Черкаській, Хмельницькій та Сумській областях. Товщина шарів – 10-12 м.

Основними споживачами є невеликі ТЕС, житлові будинки.

Родовища: Поліське (Волинська обл.), Морочнівське, Кремінне, Чемернівське, Вербівське (Рівненська обл.), Бучманське (Житомирська обл.), Трубізьке (Київська обл.), Замглай, Удайське (Чернігівська обл.), Єзуцьке (Сумська обл.), Брюховецьке (Львівська обл.)

Електроенергетика

Теплова електроенергетика

На теплових електростанціях спалюють паливо, нагрівають воду, перетворюючи її на пару, що подають на турбіни. Як паливо використовується низькосортне вугілля, торф, мазут, природний газ.

ТЕС поділяються на: конденсаційні і теплоелектроцентралі. На перших вода відпрацьована водяна пара конденсується і вода надходить у котел. Такі електростанції виробляють тільки електроенергію, якою забезпечують великий район. Тому їх називають ДРЕС. ТЕЦ виробляють як електричну енергію так і теплову у вигляді гарячої води або пари, які направляються для обігріву житлових будинків та підприємств.

ДРЕС, як правило, мають значну потужність і розміщуються у районах видобутку палива, біля річок, що дають воду для охолодження. Великі ТЕС побудовані на Донбасі - Луганська, Слов'янська, Старобешівська, Вуглегірська; у Придніпров'ї - Придніпровська, Криворізька, Запорізька; у західних регіонах - Добротвірська, Бурштинська. Також збудовано Зміївську, Трипільську, Ладизинську.

Біля великих міст, промислових підприємств будують ТЕЦ, які забезпечують їх електроенергією і теплом. Найбільші побудовані у Києві, Харкові, Одесі.

Атомна електроенергетика

Позитивним є те, що АЕС споживають невеликі об'єми палива, а також те, що Україна багата на ядерне паливо.

В наш час в Україні діє п'ять атомних електростанцій: Чорнобильська, Рівненська, Хмельницька, Південно-Українська, Запорізька.

Проблемами галузі є те, що необхідно налагодити роботу підприємств, які завершуватимуть переробку уранових руд у готове паливо для АЕС. Невирішеним залишається питання поховання і утилізації відходів АЕС.

Гідроенергетика

При правильному проектуванні ГЕС дають найдешевшу енергію. Однак, якщо вони споруджені на рівнинних річках, і водосховища затоплюють великі площі, то втрати можуть значно перевищувати вартість виробленої енергії. Для більшості ГЕС на Дніпрі характерна саме така ситуація. Це стосується Київської, Кременчуцької, Канівської, Середньодніпровської та Каховської. Тільки Дніпрогес-2, біля Запоріжжя, будучи найпотужнішою (0,8 млн. кВт) з усього каскаду, має найменше водосховище, яке, до того ж, затопило пороги, зробивши річку судноплавною

До великих ГЕС відносять також Дністровський гідровузол (ГЕС і ГАЕС) і Тербля-Ріцьку.

Суть ГАЕС полягає в тому, що в період малих навантажень на енергосистему, електроенергія ГЕС витрачається на роботу насосів, що перекачують воду на велику висоту у спеціальне водосховище. Під час пікових навантажень вода випускається і обертає додаткові турбіни ГАЕС. Такий комплекс також діє на Київській ГЕС.

Всі види виробництва електроенергії пов'язані з створенням більших чи менших екологічних напруг, головне – з невідновним вичерпуванням далеко не безмежних запасів мінеральних ресурсів. Виняток становить хіба що гідроенергетика, хоча й там виникають свої проблеми. Разом з тим сучасна

економіка, як і побут людей, все більше орієнтується на використання електричної енергії, а відтак вимагають її розширеного виробництва.

Використання сонячної енергії.

Одним з постійних і найбільш важливих компонентів прибуткової частини енергетичного балансу Землі є променева енергія Сонця. Завдяки їй на Землю щосекунди надходить пересічно 230 Дж/м^2 .

Основною складовою частиною сонячних електростанцій є система увігнутих дзеркал-рефлекторів. Ці дзеркала автоматично обертаються слідом за Сонцем, направляючи сконцентрований потік енергії на котел-парогенератор, де утворюється пара. З парогенератора водяна пара подається на турбіну, яка приводить у дію генератор, ще виробляє струм. Головним недоліком сонячних електростанцій є робота лише у світлу частину доби, що знижує їх економічну ефективність. До того ж створення таких електростанцій прямо диктується географічним положенням того чи іншого пункту та його кліматичними особливостями (тривалість сонячного сяйва, хмарність тощо). В Україні таким вимогам найбільше відповідає степова зона.

Вітрові електростанції.

Енергія вітру, як і сонячна відноситься до розряду постійно діючих невичерпних енергоресурсів Землі. На заваді стоять як непостійність дії вітрових потоків, так і загальна “розсіяність” вітрової енергії. Через це створення більш-менш значних вітрових електростанцій (ВЕС) можливе лише на відкритих просторах (степ, гори), та й тут воно вважається недоцільним оскільки ВЕС можуть забезпечувати роботу лише тих підприємств, де дозволяються перерви у технологічному процесі.

Сонячна і вітрова електростанції діють в Криму (сонячні - Феодосія, Сімферополь; вітрові – Донузлав, Євпаторія). Потужність їх поки незначна.

Енергосистема

Електроенергія передається на відстань лініями електропередач (ЛЕП). Електростанції України об'єднані в єдину енергосистему. Її формування завершилося на початку 90-х років, коли вона охопила всю територію країни.

Створено надпотужну ЛЕП Донбас-Вінниця-Бурштин, яка йде через Закарпаття в Угорщину. Друга лінія ЛЕП, що з'єднує Хмельницьку та Чорнобильську АЕС іде до Польщі. По них Україна передає за кордон частину виробленої електроенергії. Також експортне значення мають ЛЕП: Мукачеве - Словаччина та Мукачеве - Румунія.

2. Металургійний комплекс

Загальна характеристика галузі

До складу комплексу входить чорна та кольорова металургія. Чорна металургія займається видобутком руд чорних металів (залізних, марганцевих, хромітових), їх збагаченням, виплавою чавуну та сталі, виробництвом прокату і феросплавів. Чавун отримують після першого етапу виплавки залізної руди у доменних печах. Через високий вміст вуглецю цей метал крихкий і розтріскується від ударів. Після повторної переплавки чавуну у сталеплавильних цехах (мартенівські печі) отримують різні сорти сталі та феросплавів (сплави заліза з іншими металами). З остигаючої сталі отримують прокат (різні заготовки, рельси, лист, дріт, труби).

До кольорової металургії належить видобуток і збагачення руд кольорових металів, виплавка металів і сплавів, виробництво прокату. До кольорових відносять всі інші метали. Серед основних виділяють важкі (мідь, свинець, цинк, олово, нікель) та легкі (алюміній, магній, титан) метали. Крім них галузь переробляє рідкісні (вольфрам, молібден, кобальт, ртуть), благородні (золото, срібло, платина) метали та дорогоцінне каміння (алмази, топази тощо). Збагачення - це виробничий процес, спрямований на підвищення концентрації корисного елемента в руді.

Чорні і кольорові метали є основними конструкційними матеріалами, на яких базується машинобудування. Особливо зростає в сучасних умовах роль кольорових

металів, які через різноманітні властивості знаходять широке використання у приладобудуванні, виробництві радіоелектронної техніки, ракетних двигунів тощо.

Чорна металургія

Чорна металургія України належить до основних галузей промисловості, що має експортну орієнтацію. В країні на початку 90-х років добували 13% залізної руди світу, а також вироблялась значна частка чавуну, сталі та прокату.

Сировиною для чорної металургії є залізна руда, марганцева руда, хроміти, металобрухт. Основним видом палива є кокс, а також природний газ. В металургійному виробництві використовується також нерудна сировина: флюсові вапняки, доломіти, вогнетривкі глини для печей, формувальні піски.

Для галузі характерне комбінування і концентрація виробництва. Так понад 90% чавуну, сталі і прокату дають комбінати повного циклу. Крім основного виробництва до складу металургійного комбінату входять коксохімічний завод, аглофабрика, електростанція, азотно-туковий комбінат, завод будівельних матеріалів тощо.

У чорній металургії крім комбінатів повного циклу (великої металургії) є ще заводи, що виробляють тільки сталь (з довізного чавуну і металобрухту), прокат чи феросплави. На багатьох машинобудівних заводах є металургійні цехи (мала металургія) які виготовляють для власних потреб сталь, чавунне і сталеве литво.

З'явилась нова підгалузь чорної металургії - порошкова металургія. Вона, використовуючи порошки металів, виробляє їх сполуки, що відрізняються високою твердістю, антикорозійною стійкістю тощо. Звичайним способом виплавки таку продукцію не можна виготовити.

Чорна металургія - матеріалоемна галузь. На виготовлення 1т. чавуну витрачається 1,2-1,5т. коксівного вугілля, не менше 1,5 т. залізної руди, 0,5 т. флюсових вапняків, 30 куб. м. води. На 1 т. сталі в цілому затрачається 7 т. сировини і палива.

Характеристика районів чорної металургії.

Чорна металургія належить до основних галузей промисловості, що має експортну орієнтацію. До неї належать виробництва, різні за організацією і технологією. Чорна металургія України за сучасної технології і відсталого, спрацьованого обладнання - дуже матеріаломістка галузь, яка споживає близько 30% палива, майже 20% електроенергії та води, які використовуються в господарстві країни. Сировиною для чорної металургії є залізна руда, марганцева руда, хроміти, металобрухт. Основним видом палива є кокс, а також природний газ. В металургійному виробництві використовується також нерудна сировина: флюсові вапняки, доломіти, вогнетривкі глини для печей, формувальні піски.

В Україні можна виділити три райони чорної металургії:

Придніпров'я, Донбас і Приазов'я. В їх межах формуються окремі вузли і центри.

Придніпровський металургійний район простягається вздовж Дніпра від Кременчука до Нікополя. Цьому сприяло географічне положення на великій водній магістралі на перетині транспортних шляхів і майже на півдорозі між величезними запасами залізної руди Криворіжжя і коксом Донбасу.

До складу Придніпровського металургійного району входять п'ять великих вузлів виробництва: Дніпровський, Запорізький, Криворізький, Нікопольський і Кременчуцький. З 32 великих металургійних підприємств України в Придніпров'ї розміщено 14.

Виділені вузли чорної металургії утворені окремими центрами цієї галузі. Так, до складу Дніпропетровського вузла належать комбінати і заводи Дніпра, Кам'янського, Новомосковська. У Дніпрі і Кам'янському на металургійних заводах виплавляють чорні метали, є прокатне виробництво. У Самарі (Новомосковську) і Дніпрі виробляють також труби.

Запорізький вузол чорної металургії сформувався переважно на основі сприятливого географічного положення міста, використання води Дніпра та дешевої електроенергії Дніпровської ГЕС. Тут знаходяться найефективніші в Україні підприємства: металургійний комбінат "Запоріжсталь", електросталеплавильний комбінат "Дніпроспецсталь", феросплавний завод.

До складу Запорізького металургійного вузла крім виробництв, що виплавляють метал, входять і коксохімічні заводи, підприємства, які постачають вогнетриви, велика кількість допоміжних і обслуговуючих заводів та фабрик.

Потужним і компактно розміщеним територіальне є Криворізький вузол. Він об'єднує величезні кар'єри, глибокі залізорудні шахти, шість великих гірничо-збагачувальних комбінатів, кілька агломераційних фабрик, найбільший коксохімічний завод в Україні, найпотужніший металургійний комбінат "Криворіжсталь". На ньому працює найбільша в світі доменна піч об'ємом 5 000 м

Нікопольський вузол складається з підприємств Нікополя і Марганця. В Нікополі знаходяться Південнотрубний та феросплавів заводи. Навколо міст сформувався потужний комплекс марганцеворудної промисловості: великі кар'єри, шахти, збагачувальні фабрики, а також допоміжні і обслуговуючі підприємства.

Не до кінця сформований Кременчуцький вузол. Основою його розвитку є залізорудний кар'єр і Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат. Звідси руда надходить до металургійних підприємств Придніпров'я і Донбасу.

Донецький металургійний район об'єднує великі вузли і центри, які виникли навколо родовищ коксівного вугілля, вапняків і на основі залізної руди, що завозиться сюди з Придніпров'я. Великі металургійні заводи розміщені в Донецьку, Макіївці, Алчевську, Харцизьку, Єнакієвому, Луганську, Алмазному, Краматорську, Костянтинівці, Стаханові. Тут сформувалося три вузли металургійної промисловості: Донецько-Макіївський (найпотужніший), Єнакієвський, Алчевсько-Алмазнянський.

До Донецько-Макіївського вузла входять 4 металургійних заводи, коксохімічні підприємства, допоміжні і обслуговуючі виробництва. Найбільшим у Донбасі і найдавнішим в Україні центром чорної металургії є Донецьк. Перший чавун тут було виплавлено ще в 1873 р.

Єнакіївський вузол складається з великого металургійного заводу з доменними печами, мартенами, прокатними станами, конвертерами. Тут

зосереджено і коксохімічне виробництво та допоміжні і обслуговуючі підприємства.

Алчевсько-Алмазнянський вузол знаходиться в Луганській області. Він сформувався на базі трьох підприємств – Алчевського і Алмазнянського металургійних та феросплавів заводів в місті Стаханові. Перша в Україні доменна піч почала давати метал в 1800 р. на Луганському чавуноливарному заводі.

Крім вузлів у Донецькому районі виділяють і окремі центри чорної металургії: Краматорський, Костянтинівський і Харцизький.

У Харцизьку діють два металургійних заводи – сталедротоканатний і трубний.

Третій район чорної металургії України знаходиться в **Приазов'ї**. До його складу входять потужні підприємства Маріуполя (два заводи), а також родовища залізних руд Керченського басейну з Керченським залізрудним комбінатом і Комиш-Бурунською агломераційною фабрикою та окремими цехами Керченського металургійного заводу. Агломерат з Керчі Азовським морем надходить в Маріуполь, флюси - з різних районів Донбасу.

Крім того, Маріуполь має власну сировинну базу для виплавляння чорних металів. Відкрито Маріупольське родовище залізної руди і Південнодонецьке родовище коксівного вугілля.

На Маріупольському металургійному комбінаті "Азовсталь" знаходиться найбільший в Україні листопрокатний стан. Він здатний виробляти до 6 млн. тонн сталевих листів на рік.

Однією з основних проблем чорної металургії є вичерпаність багатьох родовищ залізних руд. Кількість заліза в руді зменшується. А, отже, навіть із зростанням видобутку залізної руди виплавка металу також зменшується.

Проблеми і перспективи розвитку галузі

Чорна металургія є одним з найбільших забруднювачів оточуючого середовища. Тому необхідно значно покращити очистку викидів у повітря, переходити на замкнутий цикл використання води.

На сьогодні проблемою галузі є постачання коксівним вугіллям, що зумовлене значним падінням обсягів його видобутку, а також зменшенням видобутку руд та зниженням вмісту металу в них. Актуальним є питання реконструкції діючих підприємств, підвищення частки електро- та киснево-конверторної сталі, прокату у загальному обсязі продукції, урізноманітнення її асортименту, підвищення її якості.

Вирішуючи ці проблеми Україна і надалі повинна залишатись одним з найбільших у світі виробників чорних металів, експорт яких дає їй майже третину валютних надходжень.

Кольорова металургія

Перші підприємства кольорової металургії побудовані на Донбасі в кінці XIX століття. Після другої світової війни налагоджено виробництво титану, нікелю, латуні тощо. Однак ця галузь так і не набула значного розвитку в Україні і представлена лише деякими виробництвами. Це пов'язано з незначними запасами сировини.

Сировина для металургії кольорових металів має дві важливі особливості, які зумовлюють суттєві відмінності галузі від чорної металургії. Перша з них полягає у бідності руд на вміст корисного компоненту. Так, типові з них, що використовуються для виробництва міді, свинцю, цинку, олова, містять всього декілька відсотків основного металу, а інколи менше 1%. Тому вони потребують збагачення, тобто перетворення їх у концентрати з вмістом металу 40-60%.

Другою особливістю руд кольорових металів є їх комплексність, тобто наявність у руді кількох металів. Число попутних складових у деяких рудах може становити більше десяти. Серед них найчастіше цинк, золото, срібло, нікель тощо.

Для виплавки більшості важких металів необхідна значна кількість палива (коксівного вугілля). Легкі метали потребують багато електроенергії на виробництво однієї тонни металу (алюмінію - 18 тис.кВт/год, титану - 30 тис. кВт/год). Такі виробництва називають енергоємними.

Розміщення галузей промисловості

Кольорова металургія включає видобуток, збагачення, металургійну переробку кольорових руд, дорогоцінних і рідкісних металів, у тому числі виробництво сплавів, прокат кольорових металів, переробку вторинної сировини і видобуток кольорового каміння.

Кольорова металургія в Україні розвинена слабше, ніж чорна, і представлена окремими галузями. Це зумовлено нестачею покладів різних руд кольорових металів.. В умовах науково-технічного прогресу значення кольорової металургії зростає, оскільки їй належить значна роль у створенні конструкційних матеріалів високої якості. Провідними галузями кольорової металургії в Україні є алюмінієва, цинкова, магнієва, титанова, ртутна, феронікелева.

Для кольорової металургії характерними є комплексне використання рудної сировини та її висока здатність комбінуватися з іншими галузями промисловості. Так, для зниження собівартості виробництва алюмінію доцільно поєднувати його з випуском соди, поташу, цементу, а титаномagneїєве виробництво – з випуском титанових білил, смол, соляної кислоти, хлору.

На розміщення підприємств кольорової металургії впливають сировинний та енергетичний фактори. До джерел сировини тяжіють виправлення ртуті, нікелю, рідкісних металів. Алюмінієве, титаномagneїєве і цинкове виробництво розміщуються в місцях одержання дешевої електроенергії.

У структурі виробництва кольорових металів України провідне місце посідає алюмінієва промисловість, що складається з виробництва глинозему та алюмінію. На випуск цієї продукції припадає майже 20% усього виробництва кольорової металургії. Поряд з основною продукцією алюмінієва промисловість випускає кристалічний кремній, алюмінієво-кремнієві сплави (силуміни), содові продукти, мінеральні добрива, цемент, п'ятиоксид ванадію, металевий галій.

Основною алюмінієвою сировиною є боксити, запаси яких в Україні невеликі. Промислове значення мають Високопільське (Дніпропетровська обл) та Смілянське (Черкаська обл) родовища. Перспективними районами для бокситів є південь Дніпропетровської області, Карпати, Приазов'я. Алюмінієвою сировиною,

крім бокситів, є ще нефеліни, алуніти, каолін і глини, запаси яких є практично невичерпними. В Україні є значні запаси нефелінових порід що можуть бути сировинною базою великої алюмінієвої промисловості (Жовтнєве та Єланчицьке в Приазов'ї). Крім алюмінію, з нефелінових порід можна одержувати содопродукти, скло, цементні та інші продукти. Все це робить можливим, з точки зору сировинних ресурсів, створення в Приазов'ї алюмінієвої промисловості

З алунітів економічно вигідно одержувати алюміній лише за умови комплексного використання руди. Найбільші родовища алунітів є в Закарпатській області (Берегівське, Беганське).

Алюмінієва промисловість України має новий великий глиноземний завод, збудований у Миколаєві, який працює на імпортованих бокситах, Запорізький завод алюмінієвих сплавів у Свердловську (Луганська область).

Підприємства титано-магнієвої металургії добувають і збагачують титано-магнієву сировину і виробляють титан і магній.

Сировиною для одержання магнію в Україні є потужні родовища калійно-магнієвих солей Прикарпаття (у Стебніку, Калуші), мілководні водойми Приазов'я і Причорномор'я (Сиваш), що містять у розчиненому вигляді багато сполук магнію та інших солей. У Калуші збудовано магнієвий завод у виробничому об'єднанні "Оріана", у Запоріжжі – магнію і титану. Магнієву сировину до Запоріжжя довозять із Стебника (Львівська область), Калуша (Івано-Франківська область) і Сиваша (Крим), а титанову – з Іршанського гірничо-збагачувального комбінату (Житомирська обл.). Основними титановими мінералами Іршанського родовища є ільменіт і рутил, що містяться в каолінових розсипах і вивітрених габро, з яких на Іршанському гірничо-збагачувальному комбінаті виробляють титановий (ільменітовий) концентрат. Руди Самотканського родовища (Дніпропетровська область) характеризуються високим вмістом титану і цирконію. На Верхньодніпровському гірничо-збагачувальному комбінаті, розташованому у м. Вільногірську (Дніпропетровська обл.), виробляють цирконієвий знезалізнений, двоокис цирконію. Комбінат збудовано на базі Малишівського родовища титанових пісків і оснащено устаткуванням, яке забезпечує комплексне

використання сировини. Крім того, на комбінаті освоєно нові технологічні процеси, в тому числі добування знезалізного цирконію на струминних млинах. Титан і його сплави у два рази легший від легованої сталі, стійкий проти корозії, придатний для виробництва хімічного устаткування, літаків, космічних кораблів. Оксиди титану використовуються для виробництва білил, емалей, вогнетривких глин тощо, цирконій та його сполуки – для виробництва жаростійких мінералів, необхідних для сучасного літакобудування, ракетної, атомної техніки, виготовлення жаростійких фарб тощо.

Запорізький титано-магнієвий комбінат виробляє титан, напівпровідниковий германій, магній, калійні добрива, пігментний двооксид титану, фасоване титанове литво.

На місцевих покладах кіновару працює тривалий час Микитівський ртутний комбінат (Донецька обл.), у складі якого є рудник, металургійне виробництво, допоміжні цехи, три кар'єри для видобутку ртутних руд. На комбінаті впроваджено вперше в світі технологію виготовлення ртуті високої чистоти з повною механізацією всіх процесів випалювання ртутної руди в печах “киплячого шару”, збагачують сурм'яні місцеві руди і виробляють з них сурму. Створено Закарпатський розвідувально експлуатаційний ртутний комбінат.

В Україні є значні родовища поліметалевих руд, свинцю і цинку, відомі у Донбасі в Нагольному кряжі і Прикарпатті, які поки що не мають промислового значення. Костянтинівський завод “Укрцинк” працює на базі цинкових концентратів. Основна продукція заводу – металевий цинк. Крім того, вилучають майже 20 цінних компонентів – свинець, мідні і піритні концентрати, дорогоцінні метали, кадмій, сірчану кислоту, деякі рідкісні метали тощо, на основі яких виробляють понад 40 видів продукції.

Побузький нікелквий завод (Кіровоградська обл.) переробляє місцеві окислені залізо-нікелеві руди. Основна його продукція – нікель і феронікель – використовується на металургійних і машинобудівних заводах Придніпров'я і Донбасу.

У Артемівську (Донецька обл.) збудовано завод для обробки кольорових металів, який випускає мідний і латунний круглий і плоский проката. Це підприємство має закінчений виробничий і технологічний цикл. У Світловодську (Кіровоградська обл.) працює Дніпровський завод чистих металів, що виробляє напівпровідникові матеріали, а в Донецьку – завод кольорових сплавів.

В Україні налагоджено виробництво кобальту, ніобію та гафнію, а також рідкісних металів. Продукцію підприємств рідкісних металів широко застосовують в атомній енергетиці, радіоелектроніці, авіаційній і ракетній техніці, приладобудуванні тощо.

Майже 25% товарної продукції кольорової металургії припадає на виробництво вторинних кольорових металів. Їх випуск налагоджено у Харкові, Києві, Донецьку, Одесі; у Володарську-Волинському (Житомирська обл.) створено і функціонує виробниче об'єднання "Західкварцсамоцвіт"

Проблеми і перспективи розвитку галузі

Вирішувати сировинну проблему можна шляхом освоєння давно відомих запасів алюмінієвої сировини в Україні, а також розвіданих запасів міді на Волині, золота на Закарпатті та Придніпров'ї, свинцево-цинкових руд на Донбасі. Важливим напрямком розвитку є збільшення експортної орієнтації деяких галузей кольорової металургії (ртутної, титано-магнієвої).

При розміщенні підприємств галузей кольорової металургії обов'язково слід враховувати екологічний фактор (сама по собі галузь є однією з "найбрудніших" у промисловому комплексі)

Оскільки руди кольорових металів часто є сульфідами, то при плавленні металів сірка іде у відходи. Окислюючись, вона утворює оксиди, що, з'єднуючись з водяною парою у повітрі призводить до "кислотних" дощів. Відходи кольорової металургії можна використовувати як сировину для виробництва сірчаної кислоти і тим самим вирішувати проблему забруднення повітря.

3. Машинобудівний комплекс

Машинобудівний комплекс є важливим структурним підрозділом який прискорено розвивається в країні. На нього припадає понад 40% усього промислово-виробничого персоналу індустріального виробництва України; питома вага продукції комплексу в загальному обсязі продукції промисловості становить 29%.

До сучасного машинобудівного комплексу належить важке машинобудування і металообробка, які включають декілька галузей і підгалузей, об'єднаних між собою спільністю технології і сировини. Залежно від призначення продукції, яку випускає машинобудування, його поділяють на транспортне, сільськогосподарське, виробництво устаткування для легкої і харчової промисловості тощо. Транспортне машинобудування, в свою чергу можна поділити на суднобудування, літакобудування, локомотивобудування тощо.

Галузі комплексу випускають найрізноманітнішу продукцію. Вони забезпечують технічну озброєність галузей промисловості, комплексну механізацію і автоматизацію. Тому рівень розвитку машинобудівного комплексу в значній мірі визначає економічний розвиток країни в цілому.

Основною сировиною для машинобудування є продукція металургійного комплексу. Поряд з тим воно не може обійтися без великої кількості конструкційних матеріалів, які виробляють інші галузі промисловості.

Деякі галузі машинобудування потребують великої кількості металу. Тому їх відносять до металоємких галузей. В цілому підприємства машинобудування України споживають третину виготовленого прокату, а також 40% чавунного та 2/3 сталевого литва. Більшість галузей машинобудівного комплексу слід віднести до трудомістких. Особливо це характерно для приладобудування, електронного та інших галузей комплексу, де металу споживається значно менше, але необхідно затратити багато праці для виробництва продукції. На цих підприємствах зайнята велика кількість кваліфікованих трудових ресурсів.

Серед економічних факторів, що визначають розвиток машинобудування дуже важливими є спеціалізація і кооперування.

Спеціалізація в машинобудуванні визначається профілем машинобудівних підприємств і характером продукції – масовим, дрібно- і великосерійним, індивідуальним. У галузі найпоширенішою є предметна спеціалізація (випуск кінцевих продуктів), технологічна (спеціалізація на випуск напівфабрикатів – литва, заготовок) і подетальна (випуск деталей, вузлів, агрегатів для комплектування машин та устаткування). Поглиблення спеціалізації дає можливість знизити собівартість, що в свою чергу, робить економічно вигідним нарощування масового і великосерійного виробництва. Собівартість виготовленої продукції на глибокоспеціалізованих підприємствах і радіус її перевезення до районів споживання перебувають в обернено пропорційній залежності. Тому заводи подетальної спеціалізації значно територіально віддалені від заводів предметної спеціалізації. Останні обслуговують потреби не одного, а здебільшого кількох економічних районів або всієї України.

Спеціалізація зумовлює розширення кооперації виробництва. Машинобудівні підприємства кооперуються з іншими галузями промисловості – хімічною, текстильною, лісовою, які постачають напівфабрикати і вироби, необхідні в процесі виробництва машин та устаткування. Кооперація виробництва сприяє розширенню територіальної спеціалізації районів країни на випуску кінцевих видів продукції. При цьому райони спеціалізуються не тільки на виробництві масової продукції, а й дрібносерійної і навіть індивідуальної.

Великі масштаби концентрації виробництва на основі спеціалізації і кооперації зумовлюють значущість транспортного фактора, оскільки кінцеві види продукції машинобудування використовуються не тільки всередині галузі, а й в усьому народному господарстві. В зв'язку з цим фактор споживача втрачає свій визначальний вплив.

Галузевий склад, форми організації виробництва, технологічні особливості зумовлюють фактори, що визначають розміщення машинобудівних підприємств. Основними з них є: сировина, кваліфіковані трудові ресурси, транспортні шляхи сполучення і споживач. Так, підприємства машинобудівного комплексу побудовані переважно в містах, де є кваліфіковані кадри і перетин транспортних

шляхів. До великих міст тяжіють особливо трудомісткі і наукоємкі галузі машинобудівного комплексу, а металоємкі – до районів з розвинутою чорною металургією.

Виробництво сільськогосподарської техніки, обладнання для нафтової, харчової промисловості орієнтується на споживача. Часто поєднуються два, три і всі чотири основні принципи розміщення машинобудівних підприємств. Дуже мала залежність від природних умов і ресурсів визначили майже рівномірне розміщення машинобудівних підприємств на території України.

Розміщення галузей комплексу

Підприємства, що виробляють машини і устаткування для металургії, гірничо-добувної промисловості, хімічної галузі, паливно-енергетичного комплексу, відносять до важкого машинобудування. Вони розміщені переважно на Донбасі та Придніпров'ї. До найбільших у підгалузі належать Новокраматорський та Горлівський машинобудівні заводи, Харківський турбінний завод. Великими центрами важкого машинобудування є також Донецьк, Луганськ, Кривий Ріг, Дніпро.

Транспортне машинобудування представлене в Україні виробництвом практично всіх транспортних засобів. Локомотивобудування зосереджено у Луганську і Харкові. У Луганську налагоджується виробництво трамваїв. Вантажні вагони виробляють у Стаханові, Кам'янську, Кременчуку, цистерни – у Маріуполі.

В Україні розвинуте суднобудування. Так, суднобудування – це будівництво й ремонт суден, а також суднове машинобудування. Суднобудування поділяють на морське й річкове, а його географія збігається з морським узбережжям і внутрішніми водними шляхами. За призначенням розрізняють понад десяток типів суден. Найважливішими типами є вантажні, пасажирські й мішані, які об'єднують у групу транспортних. З-поміж інших груп вирізняють промислові, промислово-видобувні, спортивно-туристичні тощо. До спеціалізованих вантажних транспортних суден належать: ліхтеро- і контейнеровози, рефрижератори. Основним центром морського суднобудування є Миколаїв, де працюють три

суднобудівних заводи, що випускають різноманітні океанські і морські судна – танкери й суховантажні дизельелектроходи. Два суднобудівних заводи у Херсоні випускають різні типи океанських і морських суден, доки для морських портів і портові крани. У Києві випускають морські траулери. Суднобудування і судноремонт розвинені в Одесі, Іллічівську, Севастополі, Керчі, Маріуполі.

Річкове суднобудування розвинене в Києві, де будують пасажирські і буксирні судна, траулери, рефрижератори. Херсонський завод річкового суднобудування випускає катери, теплоходи, земснаряди, судна озерного типу. Річкове суднобудування і судноремонт є в Запоріжжі, Ізмаїлі, Вилкові (на Дунаї).

Автомобілебудування дістало розвитку у Львові (автобуси та автонавантажувачі, мопеди), Кременчуку (великовантажні), Луцьку (вантажно-пасажирські), Запоріжжі, Сімферополі (легкові автомобілі). Автомобільні мотори випускають у Мелітополі. Розпочато випуск тролейбусів у Дніпрі та Києві.

Центрами літакобудування є Київ та Харків, виробництво космічної техніки налагоджено у Дніпрі.

Електротехнічне машинобудування, яке спеціалізується на випуску електричних двигунів, апаратів, приладів, кабелю та іншої продукції, що призначена для передачі та споживання електроенергії, представлено у Харкові, Києві, Полтаві, Запоріжжі, Львові, Бердянську, Донецьку та інших містах.

Підприємства електронної і радіотехнічної промисловості розташовані переважно у великих містах, де зосереджені кваліфіковані кадри, науково-дослідні інститути. Серед них найбільшими центрами є Київ, Львів, Сімферополь, Дніпро, Суми.

Верстатобудування орієнтується на райони і центри з розвиненим машинобудуванням, науково-дослідною і конструкторською базою. Виробництво верстатів зосереджено в Києві, Харкові, Дніпрі, Одесі, Запоріжжі, Львові, Краматорську, Житомирі. Проте галузь слід розширювати за рахунок верстатів з числовим програмним управлінням, верстатів-автоматів, шліфувальних, фрезерних і прецизійних.

Сільськогосподарське машинобудування розміщене в районах виробництва готової продукції, а його географія відбиває зональну спеціалізацію сільського господарства. В Україні збудовано спеціалізовані заводи з виробництвом сільськогосподарських машин, великі спеціалізовані підприємства для виготовлення сівалок, плугів, культиваторів, навантажувачів, причепів, машин і обладнання для тваринництва та кормовиробництва. Так, найбільшими центрами сільськогосподарського машинобудування є Харків (мотори для самохідних комбайнів), Кропивницький (сівалки), Дніпро і Тернопіль (бурякозбиральні комбайни), Херсон (зернові і кукурудзозбиральні комбайни), Одеса (тракторні плуги). Заводи з випуску різних сільськогосподарських машин і запасних частин є в Києві, Миколаєві, Первомайську (Миколаївська обл.), Бердянську, Мелітополі, Білій Церкві, Чернівцях, Донецьку, Луганську, Житомирі, Коломиї, Кременчуці, Умані, Конотопі.

Тракторобудування як галузь середнього машинобудування в своєму розміщенні орієнтується на споживача. Найважливішим центром тракторобудування є Харків, де діють заводи тракторний, тракторних самохідних шасі, моторобудівний. Колісні трактори виробляють у Дніпрі, тракторні агрегати – у Вінниці. Ряд великих підприємств для виробництва деталей і запасних частин для тракторів працює у Сімферополі, Кременчуці, Чугуєві, Києві, Білій Церкві, Луганську, Одесі.

В територіальній структурі машинобудування України виділяють 7 спеціалізованих районів по випуску певної продукції:

1. Харківський (енергетичне, електротехнічне, тракторобудування, транспортне);
2. Придніпровський (енергетичне, металургійне, вагонобудування, електротехнічне, сільськогосподарське, автомобільне виробництво);
3. Донбас (металургійне, гірничо-шахтне, бурове, локомотиви);
4. Центральноукраїнський (приладобудування, радіотехнічне, станкобудування, будівельно-шляхове, устаткування для хімічної та харчової промисловості);
5. Західноукраїнський (електротехнічне, сільськогосподарське, устаткування для хімічної промисловості);

6. Причорноморський (суднобудування і судноремонт, верстатобудування, підйомно-транспортне машинобудування, сільськогосподарське, приладобудування, електротехнічне, устаткування для харчової промисловості);

7. Подільський (сільськогосподарське машинобудування, електротехнічне, приладобудування).

Більшість підприємств машинобудування універсальні - об'єднують різноманітні виробництва.

Подальший розвиток галузі в Україні планується здійснювати шляхом технічного переозброєння, реконструкції, а в окремих випадках і нового будівництва для випуску нової сучасної техніки, що дозволить ефективніше використовувати наявні економічні та соціальні умови окремих регіонів.

4. Хімічний комплекс

Хімічний комплекс — один з провідних у структурі сучасної економіки. Від його розвитку, як і від розвитку машинобудування, значною мірою залежить науково-технічний прогрес. Комплекс хімічних виробництв виготовляє продукцію для всіх основних галузей промисловості, транспорту, сільського господарства, оборони, побутового обслуговування та інших сфер діяльності. Він істотно впливає на рівень і темпи розвитку економіки в цілому.

Структура хімічного комплексу досить складна. До його складу входять ряд спеціалізованих галузей, що використовують різну сировину, виготовляють дуже широкий асортимент продукції і об'єднуються між собою загальною технологією. Як правило, виділяють основну (неорганічну) хімію, хімію органічного синтезу, гірничохімічну промисловість, фармацевтичну промисловість, мікробіологічну промисловість, побутову хімію. Провідне місце за обсягом виробництва, в тому числі за випуском кінцевої продукції, займають основна хімія і хімія органічного синтезу.

Використання хімічної продукції в промисловості дає змогу виготовляти значну кількість високоякісних виробів, необхідних таким прогресивним галузям виробництва, як атомна енергетика, радіоелектроніка тощо. Продукція хімічної

промисловості часто заміщує природну сировину, яка дорого коштує, сприяє зниженню вартості кінцевої продукції, підвищенню якості виробів.

Рівень розвитку хімічної промисловості тієї чи іншої країни є важливим показником її індустріального розвитку і економічної незалежності. Що стосується України, то хімічна промисловість є однією із провідних галузей її народногосподарського комплексу, галуззю її спеціалізації у міжнародному поділі праці.

Україна має великі потенційні можливості для розвитку хімічної промисловості. На початку 90-х років вона налічувала понад 80 великих підприємств. Особливістю галузі є те, що в структурі постачання сировини, матеріалів і напівфабрикатів близько 60-70% їх обсягу становили поставки за зв'язками по кооперації з підприємствами республік колишнього Радянського Союзу. У цих же регіонах реалізовувалася значна частка виробленої продукції галузі.

Крім потужних підприємств, галузь характеризується наявністю суттєвого наукового потенціалу – великої кількості науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій, серед яких і такі, що вели важливі розробки науково-технічних проблем хімічної технології в колишньому Радянському Союзі.

Розміщення хімічної промисловості має свої особливості у зв'язку з тим, що на нього впливає велика кількість чинників: сировинний, паливно-енергетичний, споживчий.

Частка сировини становить від 40-45 до 90% всієї вартості готової продукції цієї галузі. При значному асортименті продукції, що виробляється з різноманітної сировини (часто для виробництва одного виду продукції необхідно декілька видів сировини), проблема її постачання набуває особливо важливого значення. З іншого боку, хімічне виробництво, як правило, багатостадійне. Воно складається з низки послідовних операцій, які взаємно доповнюють одне одного. При цьому виникає багато відходів, для утилізації яких утворюються додаткові виробництва, що врешті-решт призводить до формування багатопрофільного хімічного комплексу. В цьому випадку майже половина сировини, що використовується, припадає на

внутрішньогалузеві виробництва. Широко використовуються як сировина відходи й інших галузей промисловості (перш за все чорної і кольорової металургії, вугле- і нафтопереробки, паливної промисловості, електроенергетики, лісової промисловості тощо). При цьому часто ці відходи (особливо газоподібні і рідкі) незручно і небезпечно перевозити. Вони, як правило, використовуються на місці їх утворення. Комбінація різних виробництв як самої хімічної промисловості, так і виробництв різних галузей призводить до високої територіальної концентрації виробництва, що створює значні економічні і екологічні проблеми.

Останніми роками дещо посилилася спеціалізація і зменшилася роль комбінування хімічних виробництв у зв'язку з використанням трубопровідного транспорту для транспортування раніше «незручних» вантажів (наприклад, при транспортуванні етилену з Поволжя в район Одеси).

Хімічна промисловість споживає значну кількість води (набагато більше, ніж будь-яка інша галузь обробної промисловості). Вода входить до складу деяких хімічних продуктів, а також використовується для промивки тих продуктів, що виготовляються для охолодження агрегатів, а також для розбавлення стічних вод хімічних підприємств тощо. Все це сприяє тяжінню хімічних підприємств до районів, котрі достатньою мірою забезпечені водою. До числа особливо водомістких виробництв відносять виробництва полімерних матеріалів.

Крім того, хімічні виробництва потребують, як правило, багато теплової та електричної енергії. Це стосується, перш за все, виробництва полімерних матеріалів та їх переробки. Так, наприклад, при виробництві 1 т синтетичного волокна в середньому необхідно 15 тис. кВт/год електроенергії і 7-8 т пари. Для розміщення таких виробництв особливо важливе значення має наближення їх до теплоелектростанцій.

При великих розмірах хімічних підприємств (перш за все комбінатів) та високому ступені автоматизації і механізації виробництв у цілому хімічна промисловість належить до галузей з невисокою трудомісткістю виробництва. Її підприємства можна розмістити у слабо заселених районах. Винятком є виробництва хімічних волокон і фармацевтична промисловість.

Споживчий чинник впливає головним чином на виробництва основної хімії (виробництва мінеральних добрив, крім калійних, сірчаної кислоти тощо), а також на «верхні поверхи» деяких виробництв, що переробляють напівфабрикати хімії органічного синтезу (виробництво хімічних волокон, гумово-технічні вироби тощо).

При розміщенні хімічних підприємств істотне значення має врахування екологічного чинника. При недосконалій технології галузь має багато відходів, що негативно впливають на навколишнє середовище. Необхідно вдосконалювати технологію виробництв, впроваджувати безвідходні і маловідходні технології, уникати надмірної територіальної концентрації виробництва.

Всі вищезазначені чинники по-різному проявляються при розміщенні окремих видів виробництв галузі.

Сировинна база галузей хімічної промисловості

Україна має потужну сировинну базу для хімічної промисловості, тобто запаси майже всіх видів мінеральної хімічної сировини: вугілля, природного газу, нафти, сірки, карбонатної сировини, кухонної і калійної солей, титанових руд тощо. З основних видів мінеральної сировини в країні поки що не виявлені великі родовища фосфорної сировини (відомі лише незначні родовища фосфоритів і апатитів).

Про запаси вугілля, газу і нафти в Україні докладно викладено у темі, присвяченій паливно-енергетичному комплексу. Зупинимося на характеристиці інших видів хімічної сировини.

Україна має практично невичерпні запаси кухонної солі (понад 10 млрд. т), більше ніж половина яких припадає на Артемівсько-Слов'янське родовище Донбасу. Соляні пласти залягають тут на глибині від 80 до 500 м, їх потужність місцями досягає 20-28 м. Вони розробляються шахтним способом шляхом «вилуження» солі з наступним викачуванням розсолу. Соляні пласти цього родовища виходять далеко на північ за межі Донбасу – переважно на територію Харківської області. Тут найбільший інтерес у майбутньому може мати Єфремівське родовище. Ряд великих родовищ кухонної солі є у Закарпатті. З них з

давнини розробляється Солотвинське родовище (шахтний видобуток). Значну цінність для хімічної промисловості мають запаси солей Північного Криму. Вони представлені як самосадочною сіллю, так і ропою Сиваських озер. В складі останніх розчини солей натрію, магнію, броду, йоду, титану та інших цінних елементів. Широке освоєння солей Криму почалося тільки у повоєнні роки.

У Прикарпатті є ряд родовищ калійних солей, що йдуть на виробництво безхлорних добрив і магнію. Розробляються великі родовища в Івано-Франківській (Калуш) і Львівській (Стебник) областях.

Україна має дуже великі родовища самородної сірки, що відкриті у повоєнний час в Прикарпатті. Це такі родовища, як Роздольське, Яворівське, Немирівське (Львівська область), Глумаєвське (Івано-Франківська область) та ін. На базі перших двох створені великі промислові підприємства. Використовуються також відходи коксохімічної промисловості.

Що стосується розвіданих запасів фосфоритів, які йдуть на виробництво фосфатних добрив, то, як вже зазначалося вище, вони обмежені, а їх використання до останнього часу оцінювалося як малоефективне. Так, найбільше Кролевецьке родовище в Сумській області через глибоке залягання фосфоритів придатне лише для розробки дорогим підземним способом. Разом з тим, якщо родовище розробляти комплексно (видобувати глибоко розташовані фосфорити і цементну сировину, що її прикриває), то воно може мати промисловий інтерес. Як фосфорна сировина можуть Українського кристалічного щита, і насамперед в межах Дніпропетровської і Житомирської областей. При цьому витрати на її розробку можуть бути нижчими, ніж на імпорту кольських (Росія) апатитів. В Україні є у наявності реальні геологічні і економічні передумови для виявлення і використання нових родовищ фосфорної сировини.

На території України розвідано кілька великих родовищ титанових руд. Як правило, вони належать до металургійної сировини, але водночас їх слід розглядати і як хімічну сировину, тому що вони значною мірою використовуються для виробництва пігментного двоокису титану. Основні родовища титанових руд є в

Житомирській і Дніпропетровській областях. Сировиною для виробництва титанових барвників є й солі Сиваських озер.

Карбонатна сировина (крейда, вапняк), що використовується у хімічній промисловості, є у багатьох місцях країни (Причорномор'я, Донецько-Придніпровська низовина, Донбас тощо). Забезпечення України цим видом сировини для хімічної промисловості не є проблемою.

Хімічна промисловість використовує в значних обсягах як сировину і промислові відходи. Вони створюються у значних обсягах в деяких галузях промисловості (насамперед в чорній та кольоровій металургії, нафтопереробці, тепловій електроенергетиці, лісовій промисловості тощо). В цьому відношенні особливо слід відмітити коксохімічне виробництво, на базі якого з вугілля (поряд з коксом, що направляється у доменне виробництво) отримують багато інших цінних продуктів: аміак, смоли, бензол тощо. Великі коксохімічні заводи збудовані поблизу основних споживачів коксу — металургійних заводів — у багатьох містах Донбасу і Придніпров'я: Горлівці, Донецьку, Макіївці, Авдіївці, Алчевську, Стаханові, Єнакієві, Маріуполі, Кам'янському, Дніпрі, Кривому Розі, Запоріжжі.

Комбінування коксохімічного і металургійного виробництва дає значний економічний ефект, оскільки при цьому доменні гази використовують для обігріву коксових печей, а високоякісні гази — на технологічні потреби сталеварних і прокатних цехів металургійних заводів, підприємств хімічної промисловості і газифікації населених пунктів.

Важливим постачальником сировини для хімічної промисловості може служити нафтопереробна промисловість. При відносно невеликому видобутку нафти в країні (приблизно 4 млн. т) в ній є значно більші потужності нафтопереробної промисловості (приблизно 60 млн. т на рік). Великі нафтопереробні заводи, що працюють головним чином на імпортній нафті, розташовані у Лисичанську, Кременчуці, Одесі, Херсоні. Разом з тим їх потужності для цілей хімічної промисловості використовуються ще недостатньо.

В цілому, незважаючи на наявність потужної сировинної бази хімічної промисловості, для країни ще характерна істотна залежність від імпортних

поставок сировини (природних газів, апатитових концентратів, колчедану тощо) і напівфабрикатів (синтетичного каучуку, целюлози та що особливо згубно вплива на розвиток галузі в останні роки у зв'язку з переходом до ринкових відносин і недосконалим законодавством щодо їх регулювання.

Географія розміщення хімічних галузей

Однією з провідних підгалузей хімічної промисловості України є виробництво мінеральних добрив.

В цілому її частка становила понад 20% в колишньому Радянському Союзі. В країні вироблялись усі три основних види добрив – азотні, фосфорні, калійні.

Азотні добрива (аміачна селітра, карбамід, сульфат амонію тощо) отримують в результаті синтезу азоту повітря і водню, виділеного з відходів коксохімічного і доменного виробництва, а також природних газів. Підприємства, що виготовляють азотні добрива, розміщують поблизу крупних коксохімічних заводів у Донбасі і Придніпров'ї (Кам'янське, Кривий Ріг, Горлівка тощо), а також на трасі газопроводів в районах інтенсивного розвитку сільського господарства (Лисичанськ, Черкаси, Рівне) і в припортовому районі Одеси. Поряд з добривами тут, як правило, виготовляють азотну кислоту і супутні продукти, що використовуються для виробництва пластмас, синтетичних волокон, кіноплівки, різноманітних барвників.

Виробництво фосфорних добрив, як правило, тяжіє до районів їх споживання (на 1 т. простого суперфосфату витрачається 0,5 т. сировини). Їх виготовляють у Сумах, Вінниці, Костянтинівні та Одесі. Сировиною для їх виробництва до останнього часу були апатитові концентрати, що надходили з Кольського півострова (Мурманська обл. Росії). Останніми роками в зв'язку із значними фінансовими труднощами в країні сировина постачається нерегулярно і у малих обсягах, що є однією з причин різкого скорочення виробництва добрив. А втім в Україні є реальні геологічні і економічні передумови для використання своїх сировинних баз фосфоритів (особливо Кролевецького родовища Сумської обл.) і апатитів. Фосфорні добрива виготовляють також і в Маріуполі із томас-шлаків, що

їх отримують з фосфоромістких керченських залізних руд у процесі доменного виробництва.

Виробництво калійних добрив розвивається в Прикарпатті у Калуші (Івано-Франківська обл.) і Стебнику (Львівська обл.) і місцях видобутку калійних солей, що обумовлене його значною матеріаломісткістю. Калійні добрива виготовляють також на титано-магнієвому комбінаті у Запоріжжі попутно з основним виробництвом.

Україна – великий виробник сірчаної кислоти і соди.

Сірчана кислота – «хліб» хімічної промисловості. Це один з універсальних хімікатів, що використовується для виробництва мінеральних (фосфорних) добрив та інших кислот в металургійній, нафтопереробній, текстильній та інших галузях промисловості. Сірчана кислота – малотранспортабельний продукт, а оскільки її головний споживач – суперфосфатне виробництво, то й виробництво сірчаної кислоти зосереджено переважно у центрах переробки фосфатів – у Сумах, Костянтинівці, Вінниці і Одесі. Крім того, її виготовляють у Горлівці («Стирол»), Кам'янському («Азот»), коксохімічних заводах Донбасу і Придніпров'я. Сировиною для виготовлення сірки може бути будь-яка речовина, що її містить: природна сірка, сірчані колчедани, сірчанисті домішки, що містяться у попутних газах. В Україні є великі запаси сірки у Львівській області, на базі яких створені гірничохімічні підприємства у Роздолі і Яворові. У Костянтинівці сірчану кислоту виготовляють із сірчанистих газів – побічного продукту при виплавці цинку. За наявності вітчизняної сировини для сірчано-кислотного виробництва до останнього часу значна її частина – сірчані колчедани – все ще завозилася з Уралу.

Для виробництва соди використовують кухонну сіль, вапняк і багато палива (на 1 т. готової продукції йде 5 куб. м соляного розсолу і 1,5 т вапняку). Содове виробництво переважно сконцентроване у Донбасі (Лисичанськ і Слов'янськ), який має великі запаси кухонної солі. Необхідні для виробництва соди вапняки виготовляють безпосередньо поблизу содових заводів. Крупне виробництво соди є і на Кримському содовому заводі в місті Червоноперекіпському, що працює на солях Сиваських озер. Продукція содової промисловості (кальцинована і каустична сода,

бікарбонати) широко використовується у скляному виробництві, миловарній, паперовій, фармацевтичній, харчовій промисловості, для побутових потреб населення. Провідне місце в структурі хімічної промисловості України у новітні часи стало посідати виробництво полімерних матеріалів: синтетичних смол, різноманітних пластмас, синтетичного волокна тощо. Виробництво це дуже складне. Для нього використовується значна кількість спеціально виробленої вуглеводневої сировини, електроенергії, тепла і води.

Синтетичні смоли і пластмаси виготовляються в районі знаходження сировини в Донбасі (Горлівка, Сєверодонецьк, Донецьк, Рубіжне), у Придніпров'ї (Кам'янське, Дніпро, Запоріжжя), в Черкасах, Одесі тощо. Синтетичні смоли – вельми транспортабельний продукт. Вони йдуть на виробництво синтетичних волокон.

Синтетичні смоли, що виготовляються в Україні, а також переважно привізна целюлоза використовуються для виробництва хімічних волокон. Це виробництво характеризується підвищеною трудомісткістю і зосереджене в районах, добре забезпечених трудовими ресурсами, котрі, як правило, є й регіонами текстильної промисловості. Хімічні волокна виготовляють в Києві, Чернігові, Черкасах, Житомирі, Сокалі (Львівської обл.). Приблизно третина хімічних волокон, що виготовляються в країні, використовується на технічні потреби. Більша частка хімічних волокон є синтетичними.

На основі використання полімерних матеріалів в країні розвинута гумово-азбестова промисловість. В її складі виділяється шинне виробництво, що є великим споживачем синтетичного каучуку, хімічних волокон, сажі. Воно тісно пов'язане з машинобудуванням, особливо з автомобільною промисловістю — головним споживачем шин. Свого виробництва каучуку в Україні немає, він імпортується. Технічна сажа – важливий компонент виробництва гуми, що виготовляється з природних і попутних газів у Дашаві, Кременчуці, Стаханові. Найбільші підприємства гумово-азбестової промисловості – шинний завод у Дніпрі і Білоцерківський завод гумово-технічних виробів. Підприємства цієї галузі є також у Харкові, Києві, Запоріжжі, Одесі, Бердянську тощо.

Україна – значний виробник лаків і фарб. Сировиною для її виробництва є природні смоли, рослинні масла, синтетичні матеріали. Асортимент продукції, що виготовляється, достатньо широкий: антикорозійні і декоративні лаки і фарби, розчинники, смоли тощо. Основну частину цієї продукції виготовляють у Донбасі (Луганськ, Донецьк) і Придніпров'ї (Дніпро, Кривий Ріг). Виробництво лаків і фарб є також у Києві, Харкові, Кременчуці, Львові, Бориславі, Івано-Франківську, Одесі, Сімферополі. На відходах коксохімічного виробництва розвивається велика анілінофарбна промисловість, що виготовляє барвники для текстильної, взуттєвої, поліграфічної промисловості. Її головний центр – Рубіжне (Луганська обл.). Анілінові барвники виготовляють також Горлівський коксохімічний і Сиваський анілінофарбні заводи. Створено велике виробництво оптичних відбілювачів, високоякісних пігментів. У великих містах, що мають значні науково-дослідні заклади, розвинута хіміко-фармацевтична промисловість. Її центри — Київ, Житомир, Харків, Полтава, Луганськ, Львів, Одеса.

В цілому хімічна промисловість набула розвитку в усіх економічних районах України. На цьому тлі особливо слід відмітити Донецький, Придніпровський і Карпатський економічні райони. Найпотужніший з них – Донецький район. Його частка становить понад третину хімічної продукції, що виготовляється в країні. Тут особливо вирізняється Луганська область з найбільшим у країні Лисичансько-Рубіжанським промисловим вузлом хімічної спеціалізації.

В Донецькій області виділяється Горлівсько-Слов'янський промисловий вузол. У межах Придніпров'я хімічна промисловість набула розвитку в Дніпропетровській області (Дніпровсько-Кам'янський промисловий вузол). Львівській області (Львівський, Дрогобицький, Новодворівський і Червоноградсько-Сокальський промислові центри) і Івано-Франківській області (Калуський і Івано-Франківський промислові центри). Добре розвинута хімічна промисловість в Києві, Чернігові, Черкасах, Житомирі, Рівному, Вінниці та Сумській області (Шостка і Суми), поблизу Одеси і Автономної Республіки Крим (Сиваський промисловий центр).

Проблеми і перспективи розвитку комплексу хімічних виробництв

Хімічна промисловість є одним з найбільших забруднювачів навколишнього середовища. Водночас це по суті єдина галузь, що утилізує відходи виробництва. Оновлення та використання прогресивних технологій у хімічній промисловості дає змогу обмежити її негативний вплив на природні умови життєдіяльності населення.

У перспективі в галузях хімічного комплексу України передбачається здійснити систему заходів.

В азотній промисловості планується поетапна реконструкція та модернізація агрегатів синтезу аміаку, що забезпечить істотне зниження витрат енергоносіїв. Поряд з розширенням мережі аміакопроводів очікується повна переорієнтація на використання каталізаторів синтезу аміаку і азотної кислоти вітчизняного виробництва та поступова переорієнтація збуту аміаку й карбаміду із зовнішнього ринку на внутрішній.

У виробництві фосфорних та калійних добрив передбачається впровадження сучасних технологій у видобуток та збагачення каліймістких руд вітчизняних родовищ, а також будівництво нових агрегатів сірчаної кислоти на підприємствах – виробниках фосфорних добрив.

Велика увага приділятиметься розвитку шинної промисловості. У шинній та гумотехнічній промисловості важливо досягти збільшення асортименту та підвищення якості продукції. Очікується часткова переорієнтація на поставку каучуку з країн північно-східної Азії. У перспективі планується освоєння виробництва полімерної сірки та впровадження її у виробництво шин.

5. Будівельний комплекс України

Будівельний комплекс – це сукупність галузей матеріального виробництва і проектно-пошукових робіт, які забезпечують капітальне будівництво. До складу будівельного комплексу входять такі галузі матеріального виробництва: будівництво, промисловість будівельних матеріалів, виробництво будівельних конструкцій і деталей.

Будівництво охоплює всі регіони країни. Потужні будівельні організації створені у великих містах. Так, у Києві діють холдінгова компанія «Київміськбуд», спеціалізовані будівельні організації по монтажних роботах, транспортному, нафтогазовому, водогосподарському будівництву. Великий обсяг різноманітних будівельних робіт виконують енергетики: створені проектно-пошукові інститути галузевого профілю (чорної металургії, хімії та ін.).

Нині виробництво будівельних матеріалів більше ніж наполовину зосереджено в рамках будівельної індустрії, тобто в системі підрядних будівельних організацій. Таким чином, будівельна індустрія і промисловість будівельних матеріалів дуже тісно взаємодіють між собою, формуючи специфічні індустріально-будівельні територіальні сполучення.

Будівельний комплекс як одна з найбільш капіталоемних і диференційованих виробничих систем справляє вагомий вплив на визначення темпів, масштабів і розміщення виробництва. Тому при розміщенні капітального будівництва враховується наявність будівельної організації в регіоні. В той же час слабкість будівельної бази стримує тут промислове будівництво, створення великих комбінатів, галузевих і територіально-виробничих комплексів, фондоємної важкої промисловості, які потребують великих обсягів робіт з капітального будівництва.

Промисловість будівельних матеріалів

Необхідність постійного здійснення капітального будівництва визначає велике значення промисловості будівельних матеріалів. Найбільш важливими її підгалузями є: виробництво стінових матеріалів, цементна промисловість, видобуток і первісна обробки мінерально-будівельних матеріалів, склоробна промисловість, виробництво облицювальних, оздоблювальних матеріалів, виробництво санітарно-технічних виробів. Для більшості підгалузей загальною сировинною базою є нерудні корисні копалини, багато з яких зустрічаються повсюдно. За останній час у виробництві будівельних матеріалів все ширше стали використовуватися вторинні ресурси, відходи інших галузей промисловості — доменні шлаки, зола електростанцій та ін. Швидке зростання капітального

будівництва викликало необхідність індустріалізації будівельного виробництва з виготовленням на спеціалізованих заводах збірних залізобетонних конструкцій і деталей. Розміщення промисловості будівельних матеріалів визначається переважно обсягами будівельно-монтажних робіт за економічними районами. І розповсюдженість сировинних ресурсів, дешевизна і вантажомісткість сировини і готової продукції, масовість і повсюдність їх використання обумовлюють одночасне тяжіння виробництва і до сировини, і до споживача.

Значення сировинного і споживного факторів для різних галузей, стадій технологічного процесу і типів підприємств є неоднаковим. З цієї точки зору можна розрізняти:

- галузі переважно сировинної орієнтації – перш за все це первинна обробка природних будівельних матеріалів (граніту, мармуру, бутового каменю та ін.), а також виробництво цементу, цегли, азбоцементних і шиферних виробів, вогнетривких матеріалів, скла, керамічних труб, гіпсу, вапна та ін.;
- галузі з орієнтацією переважно на споживача – виробництво бетону, залізобетонних виробів і конструкцій, м'якої покрівлі, санітарно-технічних виробів та ін.

Видобуток будівельних матеріалів, їх транспортування, виробництво будівельних металів і, нарешті, саме будівництво є джерелом забруднення повітря (наприклад, пил і гази при виробництві цементу) і порушення землі (відкриті розробки). Тому у великих центрах розміщення галузі (особливо цементної) є потреба у проведенні системи заходів з охорони навколишнього середовища.

Промисловість будівельних матеріалів об'єднує кілька тисяч підприємств, які розташовані в усіх областях України. Найпотужнішими центрами промисловості будівельних матеріалів є Київ, Харків, Одеса, Дніпро, Кривий Ріг, Запоріжжя, Донецьк, Маріуполь.

Цементна промисловість. Це матеріаломістка галузь, тому цементні заводи розміщуються в районах видобутку сировини. Найбільші центри цементного виробництва України – Амвросіївка, Краматорськ, Єнакієво (Донецька обл.). Кривий Ріг, Кам'янське, Дніпро (Дніпропетровська обл.), Балаклея (Харківська

обл.), Миколаїв (Львівська обл.), Здолбунів (Рівненська обл.), Ямниця (Івано-Франківська обл.), Кам'янець-Подільський (Хмельницька обл.), Бахчисарай (Автономна Республіка Крим), Ольшанка (Миколаївська обл.), Одеса.

Виробництво збірного залізобетону і залізобетонних конструкцій. Виробничі потужності галузі тяжіють до великих промислових центрів і вузлів, а також до населених пунктів зі значним обсягом житлового і цивільного будівництва.

В країні діє 25 виробничих об'єднань по виготовленню комплектів збірних залізобетонних конструкцій і деталей, основними з яких є Харківське, Львівське, Криворізьке, Луганське, Сумське. Домобудівні комбінати розміщені в усіх областях країни (найбільш потужні комбінати зосереджені в Києві, Донецьку, Луганську, Запоріжжі, Одесі).

Виробництво будівельної цегли. Оскільки сировина для її виготовлення є майже всюди, розміщення цих виробництв орієнтується на споживача. Великі центри виробництва будівельної цегли — Київ, Харків, Дніпро, Запоріжжя, Львів, Чернігів, Івано-Франківськ, Слов'янськ, Бахмут. Багато цегельних заводів споруджено в сільській місцевості.

В будівництві використовується продукція склоробної і фарфоро-фаянсової промисловості. Забезпечує виробництво необхідними матеріалами (фарбою, лінолеумом, пластмасою, смолами тощо) хімічна промисловість..

Промисловість будівельних матеріалів характеризується дуже низьким рівнем механізації та автоматизації технологічних процесів, невеликим асортиментом продукції, низькою її якістю. Тому підприємства галузі потребують модернізації і реконструкції, розширення випуску нових будівельних матеріалів, збірних будівельних конструкцій тощо

Необхідно нарощувати обсяги виробництва будівельних матеріалів, раціонально розміщувати підприємства, щоб ефективніше забезпечувати потреби будівництва.

У перспективі розвиток галузей промисловості будівельних матеріалів пов'язаний з реконструкцією технічної бази, подальшим впровадженням

механізації та автоматизації технологічних процесів, розширенням випуску нових будівельних матеріалів, ефективних збірних будівельних елементів, легких та економічних великомірних конструкцій і виробів поліпшеної якості. Важливим напрямом є комплексне використання сировини, ширше впровадження матеріалів попутного видобутку, вторинної сировини, неухильне підвищення якості виробів для будівництва. Географія галузі має вдосконалюватися з урахуванням подальшого комплексного розвитку економічних районів та областей України, повного забезпечення обсягів будівельно-монтажних робіт.

Особливості розміщення і розвитку будівництва

Будівництво характеризується тривалим виробничим циклом, з нерухомими територіально закріпленими об'єктами, які зводяться (промислові будинки, жилі будинки, електростанції, трубопроводи тощо), а також високою залежністю виробництва від географічних умов.

У процесі спеціалізації виділились окремі види будівництва — промислове, транспортне, житлове, водогосподарське та ін.

При розміщенні об'єктів капітального будівництва слід враховувати наявність будівельної організації, вирішуючи питання доцільності розміщення ще на допроектній стадії. Найважливіші фактори, на основі яких обираються райони і пункти будівництва, – це трудовий, сировинний, паливно-енергетичний, водний та ін. Значний вплив на будівництво чинять кліматичні особливості різних регіонів. Вони впливають, перш за все, на сезонність відкритих будівельних робіт. При виборі конкретних майданчиків для будівництва промислових підприємств, при спорудженні доріг, транспортних і гідротехнічних об'єктів важливе, а нерідко і вирішальне значення набувають такі географічні умови, як рельєф місцевості, ґрунти і ґрунтові води, карстові явища, сейсмічність, які в тій чи іншій мірі впливають на вартість будівництва і його організацію.

6. Лісовиробничий комплекс

Порівняно малі лісові ресурси на Україні помітно впливають на масштаби і внутрігалузову структуру виробництва по обробці деревини і отриманню на її основі необхідної продукції.

У структурі лісової, деревообробної і целюлозно-паперової промисловості провідне місце посідає деревообробна підгалузь. На неї припадає 73% зайнятого у всій галузі промислово-виробничого персоналу і 70% випуску товарної продукції. Через обмеженість лісових ресурсів не отримала значного розвитку лісозаготівельна індустрія. На целюлозно-паперову промисловість припадає 18% товарної продукції галузі.

Заготівля лісу проводиться переважно в Карпатах і на Поліссі. Найзначніші заготівлі деревини мають місце в Закарпатській Івано-Франківській, Львівській, Чернівецькій, Волинській, Рівненській і Житомирській областях.

Підприємства деревообробної промисловості розташовані в усіх областях України.

Лісопильне виробництво тяжіє до районів лісозаготівлі. Найбільшими лісопильними центрами є Берегомет (Чернівецька обл), Чернівці, Вигода, Надвірна, Рожнятів (Івано-Франківська обл), Рахів, Тересва, Чинадієво (Закарпаття), Сколе, Стрий (Львівська обл), Ковель, Камінь-Каширський (Волинська обл), Овруч, Коростень, Малин (Житомирська обл).

Найбільшою серед деревообробних галузей промисловості України є меблева промисловість. Центрами виготовлення меблів є практично всі великі міста республіки, або розташовані поблизу них деякі середні та малі міські поселення. Основні центри - Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк, Львів, Мукачеве, Житомир та інші.

В Україні щорічно утворюється понад 24 млн. куб.м деревних відходів. Тому в республіці працюють спеціалізовані підприємства, цехи та дільниці, які їх переробляють. Центрами переробки деревних відходів, зокрема виробництво ДВП та ДСП є – Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Вигода, Свалява, Тересва, Дрогобич, Малин, Чернігів, Сарни.

Надзвичайно поширене виробництво будівельних матеріалів з дерева, а саме вікон, дверей, паркету, плінтусів. Найбільш масове виробництво організоване у Карпатському, Волинському і Столичному економічних районах.

На основі переробки лісу та інших рослинних ресурсів, а також вторинної сировини, організовано целюлозно-паперову промисловість. Галузь розвинена недостатньо. Звідси і дефіцит паперу і картону. Основні центри галузі - Жидачів (картонно-праперова фабрика), Рахів (картон), Херсон (целюлоза), Ізмаїл (целюлоза, картон), Обухів (переробка макулатури, картон), Корюківка (технічний картон), Малин (папір), Понінка (зошити), Київ (картонно-паперовий комбінат).

Лісохімічна промисловість поряд з відходами лісової, деревообробної і целюлозно-паперової галузей, зібраною живицею хвойних дерев, широко використовує як сировину відходи сільськогосподарського виробництва (лушпиння соняшнику, качани кукурудзи тощо). Найпотужніша група підприємств галузі історично склалась у Закарпатті (Свалява, Перечин, Великий Бичків). Ще п'ять підприємств також приурочені до лісопромислових районів. Вони працюють у Вигоді (Івано-Франківська обл.), Києві, Славуті (Хмельницька обл.), Коростені (Житомирська обл.), Клевані (Рівненська обл.). Крім синтетичних смол, каніфолі, оцтової кислоти, метилового спирту, деревного вугілля, формаліну, карбаміду та ефірної олії важливою промисловою продукцією є кормові дріжджі. Вони виробляються у Запоріжжі та Білгород-Дністровському.

Перспективи розвитку лісового комплексу пов'язані передусім із зменшенням використання ділової деревини в окремих галузях народного господарства, поглибленням комплексної переробки деревини, розширенням використання заміників деревини. Необхідно збільшувати виробництво паперу, картону, деревно-стружкових плит, меблів, що матиме велике соціальне значення.

7. Соціальний комплекс

І. Комплекс виробництв промислових товарів народного споживання

До складу комплексу виробництв промислових товарів народного споживання входять легка, поліграфічна, медична і фарфоро-фаянсова промисловість,

виробництво товарів культурно-побутового і господарського призначення; Від виробничої діяльності підприємств цього комплексу залежать умови життя і стан здоров'я населення, задоволення його попиту на предмети споживання. Рівень розвитку й організації комплексу є одним з показників народного добробуту і важливою передумовою гармонійного розвитку людини. Основою об'єднання в комплекс зазначених виробництв є те, що продукція усіх їх розрахована на єдиного споживача — населення.

До однієї з провідних галузей комплексу належить **легка промисловість**. У її складі 25 підгалузей, 483 виробничі підприємства.

Підприємства виробляють товари народного споживання і частково продукцію, яка використовується у народному господарстві. Основна мета розвитку галузі полягає у найповнішому забезпеченні потреб населення у широкому асортименті високоякісних товарів. Уряд України спеціальною постановою (1998р.) відніс легку промисловість до пріоритетних галузей народного господарства. Продукція її (тканини, швейні і шкіряні вироби, трикотаж тощо) експортується і є важливим джерелом валютних надходжень держави.

Легка промисловість функціонує на основі різнобічних зв'язків з різними галузями народного господарства. Вона є значним споживачем сільськогосподарської та хімічної сировини, продукції машинобудування й металообробки і водночас — постачальником різних товарів. Галузь істотно впливає на розвиток ринкових відносин у нашій державі.

Розміщення підприємств галузі зорієнтовано на центри зосередження населення (споживачів продукції) і трудових ресурсів, оскільки галузь трудомістка.

Розвиток і функціонування усіх виробничо-територіальних ланок легкої промисловості здійснюється у результаті взаємодії різних соціально-економічних і природних чинників. До них належать: концентрація населення (споживачів) і трудових ресурсів у межах відповідних територій; масштаби і структура споживання готової продукції; науково-технічний прогрес; наявність сировинних ресурсів і раціональність їх ввозу з інших регіонів і країн.

Легка промисловість має особливості, які треба враховувати під час розв'язання питання її розвитку і розміщення. По-перше, у зв'язку з специфікою технологічних операцій у складі працівників легкої промисловості переважають жінки. У цілому в галузі частка жіночої праці становить 75% (у швейному та трикотажному виробництві — понад 85%). Ця особливість дає можливість створити нові робочі місця, зокрема для жінок, краще використовувати трудові ресурси районів. По-друге, функціонування значної частини підприємств легкої промисловості залежить від поставок сировини із-за меж України. Майже 70% сировини, що переробляє тепер галузь, — привізна, близько 45% її надходить з республік колишнього СРСР і 25% — по імпорту з інших країн. Завозяться в Україну бавовна, вовна, тканини, хімічні нитки і волокна, шубно-хутрова сировина, каучук, барвники та інша продукція хімічного синтезу.

У галузевій структурі легкої промисловості за кількістю промислово-виробничого персоналу, вартістю товарної продукції та основних фондів провідне місце посідає текстильна промисловість. Її підприємства виробляють продукцію з рослинної (бавовна, льон, коноплі, джут), тваринної (вовна, кокони шовкопряда) і хімічної (синтетичні та штучні волокна) сировини. У складі текстильної галузі виділяється бавовняна, вовняна, лляна, шовкова і трикотажна промисловість.

У виробництві бавовняних тканин чільне місце займає Херсонський комбінат. Значну їх кількість випускають Донецький, Тернопільський комбінати, Чернівецьке текстильне об'єднання. Бавовняну пряжу виробляють Полтавська, Київська, Нововолинська і Львівська фабрики. Спеціалізуються на пряжі і випуску тканин також невеликі прядильно-ткацькі підприємства, які розміщені переважно у середніх і малих містах — Кам'янці-Подільському, Острі (Чернігівська область), Вовчанську (Харківська); селища міського типу — Іршаві (Закарпатська), Стеблеві (Черкаська), Клавдієво-Тарасовому (Київська область). Неткані матеріали типу тканин з бавовни виробляють Рівненська (найбільше підприємство), Бориславська, Могилів-Подільська та інші фабрики.

Найбільші підприємства вовняної промисловості — Чернігівський і Луганський комбінати, Дунаєвецька (Хмельницька область), Богуславська

(Київська область). Одеська. Сумська, Харківська, Київська ткацькі та Криворізька прядильна фабрики. В Україні налагоджено випуск з вовни валяних виробів. Найбільше підприємство — Хустська фетрова фабрика (Закарпатська область). Набуває розвитку фабричне виробництво килимів і килимових виробів.

Виробництво шовкових тканин зосереджено на Дарницькому (у м. Києві), Київському, Черкаському та Луцькому комбінатах, Лисичанській та Київській фабриках технічних тканин; лляних — на Житомирському і Рівненському льонокомбінатах; конопле-джутових — на Одеській та Коростенській фабриках. Запроектовано будівництво Старосамбірського льонокомбінату (Львівська область), з введенням у дію якого в Україні значно збільшиться випуск лляних тканин з місцевої сировини.

Важливою галуззю текстильної промисловості є трикотажна промисловість. Її підприємства виготовляють верхній і білизняний трикотаж, панчішно-шкарпеткові вироби. Для їх виробництва використовуються пряжа і нитки, які надходять з підприємств бавовняної, вовняної та шовкової промисловості. Найбільші центри трикотажної промисловості — Київ. Харків. Донецьк, Шахтарськ, Луганськ, Дніпро, Феодосія, Одеса, Житомир, Мукачеве, Львів, Чернівці.

До текстильної промисловості належать виробництва канатів, шпагату, мішків, сіток тощо. Частка їх у загальній вартості товарної продукції галузі порівняно невелика. Проте попит на них є. До текстильної промисловості належать підприємства, зайняті первинною обробкою сільськогосподарської сировини (льону, конопель, вовни, коконів шовкопрядів). яка використовується у текстильних виробництвах. У зв'язку з нестачею імпоротної сировини актуальність проблеми забезпечення України якісними сировинними ресурсами значно зростає.

Друге місце у структурі легкої промисловості займає ш в е й н а промисловість. Найбільші підприємства цієї галузі розмішені у великих містах — Києві, Харкові, Одесі. Львові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Донецьку, Луганську, Миколаєві, Вінниці, Чернівцях. Малі підприємства є в багатьох населених пунктах.

Трете місце належить шкіряно-взуттєвому та хутровому виробництвам. У цих галузях виділяється виробництво натуральних (Бердичів, Васильків, Івано-Франківськ, Харків, Львів, Одеса, Вознесенськ) та штучних (Київ, Луцьк, Тернопіль, Запоріжжя) шкір. Найбільші підприємства — шкірзавод у Бердичеві та завод штучних шкір «Вулкан» у м. Києві. Взуттєва промисловість — одна з найрозвинутіших в Україні. Центри зосередження її — Київ, Луганськ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Сімферополь, Львів, Ужгород, Біла Церква, Тульчин (Вінницька область) та інші міста. Хутрова промисловість виробляє верхній одяг (насамперед для дітей), коміри, головні убори тощо. Найбільші підприємства — хутрові фабрики у Харкові та селищі Тисмениці (Івано-Франківська область).

В Україні значна галантерейна промисловість. Підприємства її входять як до текстильної, так і до шкіряно-взуттєвої галузей. Галантерейні фабрики розмішені у великих (Київ, Одеса, Харків, Запоріжжя, Сімферополь, Вінниця), середніх і малих (Борислав, Марганець, Прилуки, Ірпінь, Коломия, Чигирин, Сніжне) містах, в окремих селищах і селах. У Києві, Львові та інших містах працюють підприємства, що виробляють фурнітуру, що використовується в окремих галузях легкої промисловості.

Значна кількість підприємств легкої промисловості зосереджена у великих містах, обласних центрах, що сприяє удосконаленню структури, комплексному розвитку господарства цих міст, промислових вузлів і районів. Досить рівномірно розмішені у межах України швейні, трикотажні та взуттєві фабрики. Вони діють у кожній області та Автономній Республіці Крим. У м. Києві, в Чернігівській, Львівській, Чернівецькій і Київській областях легка промисловість є галуззю спеціалізації. Водночас у багатьох невеликих містах за наявності сприятливих умов легка промисловість розвинута ще недостатньо. У перспективі ця галузь має зайняти важливе місце у промисловому розвитку середніх і малих міст. У них необхідно розміщувати невеликі спеціалізовані, оснащені новою технікою підприємства, які насамперед використовують місцеві сировину і матеріали. Більшість підприємств легкої промисловості безпечні в екологічному відношенні, неенергомісткі і не водомісткі, а тому сприятимуть соціально-економічному

розвитку кожного населеного пункту і вдосконаленню структури матеріального виробництва країни.

Поліграфічна промисловість — важлива галузь комплексу виробництв товарів для народу. Вона відіграє велику роль у культурному розвитку населення, піднесенні його духовного рівня. Підприємства поліграфічної промисловості виготовляють різні види друкованої продукції — книжки, журнали, газети, географічні карти, плакати тощо. До складу галузі входять поліграфічні комбінати, друкарні, книжкові та картографічні фабрики, а також допоміжні підприємства — ремонтні заводи, палітурні фабрики, заводи з виробництва фарб тощо. В Україні діє понад 570 поліграфічних підприємств. Найбільші з них — поліграфічний комбінат у Києві, книжкові фабрики у Харкові та Львові. В Україні створено мережу обласних, міських та районних (у сільській місцевості) друкарень.

Функціонування і розвиток поліграфічної промисловості тісно пов'язані з виробничою діяльністю підприємств поліграфічного машинобудування, лісової, целюлозно-паперової і хімічної промисловості. На підприємствах галузі дедалі ширше впроваджуються передова технологія офсетного друку, фотополімерні друкарські форми, електронна техніка, системи машин, прогресивні форми організації виробництва. Основним завданням дальшого розвитку поліграфічної промисловості є найповніше задоволення потреб населення вдрукованій продукції, особливо у виданнях підручників, художньої та дитячої літератури, підвищення якості поліграфічного виконання,

Медична промисловість — одна з важливих галузей комплексу і взагалі народного господарства, оскільки виробнича діяльність її визначається загальнодержавними потребами охорони здоров'я людей, її підприємства виробляють лікарські засоби, вітаміни, перев'язні та шовні матеріали, медичну техніку та інші вироби медичного призначення. Складовою частиною цієї галузі є хіміко-фармацевтична промисловість та промисловість медичної техніки, а також виробництво медичних виробів із скла, фарфору і пластмас, виробів для пакування і фасування лікарських засобів, зуболікарських і зуботехнічних матеріалів. В Україні діє майже 70 підприємств медичної промисловості. Вони розташовані у

великих, середніх і малих містах (Харкові, Львові, Києві, Одесі, Миколаєві, Черкасах, Тернополі, Умані, Лубнах, Ізюмі, Артемівську, Кременчуці, Білгород-Дністровську).

Фарфоро-фаянсова промисловість — галузь комплексу, підприємства якої виробляють фарфорові, фаянсові, майолікові та інші вироби тонкої кераміки. Товарна продукція галузі — столовий і чайний посуд. Художня кераміка користується постійним попитом у населення, експортується. В Україні діє близько 20 підприємств, що випускають фарфорові, фаянсові й майолікові вироби. Крім того, у складі місцевої промисловості областей і районів нараховується 11 підприємств, що виготовляють гончарні вироби для потреб в основному місцевого населення.

Основною сировиною для фарфоро-фаянсової промисловості є каолін, польовий шпат, кварцовий пісок, пластична глина, бентоніт і пегматит. Завдяки відкриттю їх багатьох родовищ галузь має значну сировинну базу, що сприятиме її розвитку у перспективі. Фарфоро-фаянсова промисловість — енергомістка, оскільки для випалювання посуду витрачається значна кількість теплової енергії.

Фарфоро-фаянсова промисловість найкраще розвинута у Житомирській області, її підприємства також розміщені у Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Київській, Сумській, Полтавській, Хмельницькій, Тернопільській, Львівській, Закарпатській областях. Найбільші підприємства галузі — Баранівський (Житомирська область), Коростенський, Дружківський (Донецька) та Полонський фарфорові, Будянський фаянсовий і Берегівський (Закарпатська область) майоліковий заводи.

Виробництво товарів **культурно-побутового і господарського призначення** зосереджено на підприємствах багатьох галузей промисловості — машинобудівної, хімічної, скляної, деревообробної, целюлозно-паперової та ін. В Україні виготовляють легкові автомобілі, мотоцикли, велосипеди, холодильники, пральні машини, електропилососи, радіоприймачі, телевізори, магнітофони, музичні інструменти, фотоапарати, навчальне приладдя, зошити, іграшки, меблі,

спортивний і садово-городній інвентар, товари побутової хімії та багато інших виробів.

Складну продукцію (мотоцикли, телевізори, побутову техніку тощо) виробляють здебільшого у великих містах і обласних центрах. Легкові автомобілі випускають у Запоріжжі, мотоцикли — у Києві, велосипеди — у Харкові, телевізори — у Львові, Сімферополі, Києві, Дніпропетровську, холодильники і дитячі іграшки — у Донецьку, музичні інструменти — в Чернігові. Житомирі та Одесі, товари побутової хімії — в Ужгороді й Дніпропетровську. Підприємства, що виробляють товари культурно-побутового і господарського призначення, є у середніх і невеликих містах, селищах міського типу і навіть селах.

До комплексу входить також **роздрібна торгівля промисловими товарами**, яка забезпечує продаж їх безпосередньо населенню (споживачам). Для цього в країні функціонує мережа спеціалізованих магазинів, універмагів, аптек тощо різних форм власності.

Наукове забезпечення — важлива галузь комплексу виробництв промислових товарів народного споживання. Вона представлена мережею галузевих науково-дослідних інститутів, які розв'язують проблеми розвитку відповідних виробництв комплексу. Інститути, які забезпечують розвиток легкої промисловості (текстильної, швейної, шкіряно-взуттєвої тощо), зосереджені у Києві, медичної — у Харкові, Києві та Одесі. Наукове забезпечення поліграфічної; фарфоро-фаянсової промисловості здійснюють інститути, що знаходяться відповідно у Львові та м. Вишневому (Київська обл.).

У межах України склались обласні і регіональні формування виробництва промислових товарів народного споживання. У їх структурі чільне місце займає виробництво певних груп цих товарів. Так, Житомирська область виділяється виробництвом тонкої кераміки та льоноволокна, Вінницька — будівельних матеріалів для населення, регіон Карпат — виготовленням меблів, Київщина — товарів легкої промисловості, радіоапаратури, Харківщина і області Придніпров'я — побутової техніки, засобів пересування, Донеччина — виробів хімічної промисловості тощо.

У перспективі Україна повинна мати досить потужний комплекс виробництв промислових товарів народного споживання, який би відповідав масштабам її як великої європейської держави.

II. Соціальна інфраструктура

Інфраструктура — функціональне і територіальне поєднання галузей народного господарства, що обслуговують матеріальне виробництво, невиробничу сферу і безпосередньо населення.

За економічною сутністю інфраструктура — це міжгалузеве утворення, функціонування якого у складі народного господарства спрямоване на задоволення різноманітних потреб у послугах різних сфер економіки і населення. Завдання інфраструктури — найбільш повне і всебічне забезпечення потреб у послугах підприємств і організацій, кожної людини. Інфраструктура — особлива сфера застосування суспільної праці, об'єднання суспільне корисних видів трудової діяльності з метою надання населенню різноманітних послуг.

Розвинута інфраструктура сприяє пропорційності, збалансованості та ефективності суспільного виробництва, реалізації і поглибленню міжгалузевих зв'язків, позитивному розв'язанню екологічних та соціальних проблем. Водночас вона є необхідною умовою, важливим чинником розвитку і розміщення виробничих і соціальних об'єктів, стану демографічного потенціалу, раціональності систем розселення, підвищення життєвого рівня населення. Завдання інфраструктури — сприяти дальшому розвитку народного господарства, інтеграції виробництв, зростанню добробуту населення. Значення інфраструктури зростає з переходом до ринкових відносин. Особливо це стосується соціальної інфраструктури, розвиток якої є необхідною умовою економічного зростання і стабільності.

Усі галузі народного господарства, великі підприємства, організації та установи мають об'єкти інфраструктури. Водночас інфраструктура різної складності сформувалась у системах локальних виробничо-територіальних комплексів (промислових агломерацій, вузлів, центрів тощо), у регіонах, областях, низових адміністративних районах, системах розселення, населених пунктах.

Виробнича інфраструктура обслуговує підприємства й організації сфери матеріального виробництва, насамперед у промисловості, сільському господарстві та будівництві. Соціальна інфраструктура надає послуги населенню. Інші два види інфраструктури — інституційна й науково-технічна — обслуговують усі галузі народного господарства, у тому числі виробничу й соціальну інфраструктуру.

Об'єкти інституційної інфраструктури створюють необхідні умови для розвитку матеріального виробництва, невиробничої сфери, суспільної діяльності населення. Вони поділяються на дві функціональні групи: адміністративно-фінансову (органи управління народним господарством, банки, юридичні установи, армія, міліція тощо) і суспільно-політичну (партії, профспілкові, просвітянські та інші організації).

Науково-технічна інфраструктура – це установи науки й інформаційного обслуговування. Їх роль у розвитку економіки велика і у наступні роки підвищуватиметься з подальшим упровадженням у практику наукоємних технологій, прогресом сучасного інформаційного забезпечення.

Розвиток соціальної інфраструктури тісно пов'язаний з розв'язанням соціальних та економічних завдань. До них належать, зокрема: максимальне скорочення витрат часу споживачів на одержання побутових послуг; створення вільного ринку послуг і конкуренції між об'єктами, що надають послуги; зменшення вартості послуг; досягнення вищого рівня збалансованості структурних підрозділів, а також оптимальних пропорції між галузями й видами інфраструктури.

Потреби населення визначають необхідність формування п суспільстві ринку послуг, що надаються об'єктами соціальної інфраструктури: комунально-побутовою сферою, організаціями та підприємствами роздрібної торгівлі, громадського харчування, пасажирського транспорту, зв'язку, закладами охорони здоров'я, освіти, культури та ін.

З розвитком продуктивних сил, науки і техніки зростають вимоги до підвищення продуктивності трудової діяльності, уміння й навичок працівників, рівня освіти та здоров'я людей, збільшуються потреби в різних видах матеріальних

благ, в оздоровчих і культурних заходах, спеціальних знаннях. Через це постійно виникають нові різнобічні потреби у формі послуг, необхідних для подальшого розвитку суспільства.

Соціальна інфраструктура як суспільно-територіальне утворення має свої особливості територіального розвитку й розміщення. Важливими чинниками формування соціальної інфраструктури є: 1) особливості територіального зосередження виробництва і населення в певних частинах країни; 2) економіко-географічне положення регіону (від нього залежить характер попиту населення на послуги).

Помітно впливають на формування соціальної інфраструктури природні умови. Особливе значення мають клімат, водні та земельні ресурси. Від них залежить територіальне розміщення виробництв, формування систем розселення, рекреаційних систем, що, в свою чергу, впливає на особливостях виробничого потенціалу, галузевої і територіальної структур соціальної інфраструктури території.

Істотний вплив на розвиток і розміщення соціальної інфраструктури мають виробничі чинники (структура, обсяг, технічний рівень виробництва, його шкідливість тощо). Від них залежить формування галузевої і територіальної структур промисловості й сільського господарства, співвідношення відомчих капіталовкладень і водночас — кількість виробничого персоналу, кількісні та якісні параметри демографічних потенціалів, розміри систем розселення. Звідси випливають особливості створення всебічно розвинутої соціальної інфраструктури для обслуговування працюючих і всього контингенту населення. Негативний аспект впливу цих чинників полягає в тому, що в багатьох системах розселення об'єкти соціальної інфраструктури розмішені неподалік від екологічно небезпечних підприємств.

Сільськогосподарське виробництво не має такого помітного впливу на розвиток і розміщення соціальної інфраструктури, як промисловість. Тим часом високоінтенсивне сільське господарство, насамперед у приміських зонах, позитивно впливає на торгівлю, громадське харчування тощо. Істотно сприяють

розвитку соціальної інфраструктури будівельні комплекси через задоволення комунальних потреб населення.

Галузеві ланки, рівень їх розвитку та роль у задоволенні потреб населення в послугах

Галузевий поділ суспільної праці в процесі забезпечення і відтворення потреб населення в послугах безпосередньо проявляється у внутрішньому складі соціальної інфраструктури. Наслідком цього поділу насамперед є те, що в соціальній інфраструктурі сформувалися дві групи галузей — соціально-побутова та соціально-культурна. Загальним, об'єднуючим принципом для цих груп є їх функціональне призначення: задоволення потреб населення міст і сіл у послугах. Водночас кожна з цих груп має істотні відмінності у характері й цільовому призначенні послуг, що надаються людям.

У першій групі представлені галузі, що надають населенню послуги, спрямовані на створення певних матеріальних умов життєдіяльності. У другій об'єднані ті галузі, що надають населенню духовні, неречові послуги. Цей принцип поділу галузей домінує в працях сучасних дослідників соціальної інфраструктури.

До складу **соціально-побутової інфраструктури** входять п'ять галузей: житлово-комунальне господарство; побутове обслуговування населення; роздрібна торгівля й громадське харчування; пасажирський транспорт; надання населенню послуг зв'язку. Групу соціально-культурної інфраструктури становлять чотири галузеві утворення: освіта; культура й мистецтво; охорона здоров'я, фізична культура і спорт; соціальне забезпечення.

З-поміж галузей соціальної інфраструктури, зокрема першої інфраструктурної групи, виняткове значення для життєдіяльності населення має рівень розвитку житлово-комунального господарства. Від житлових умов залежить стан здоров'я і працездатність людей, відтворення населення, плінність кадрів, рівень освіченості й культури жителів міських і сільських поселень. Тому житлова проблема, суть якої полягає не лише у задоволенні елементарної потреби у житлі,

а й у поліпшенні житлово-побутових умов населення, — одна з найактуальніших і найгостріших соціальних проблем, від розв'язання якої значною мірою залежить прогрес суспільства. Будівництво житла, його ремонт, опорядження тощо — послуги, вкрай необхідні кожній сім'ї та окремій людині.

Розрізняють види житла й типи житлових будинків. Нині у містах України експлуатуються такі основні види житла: квартирні будинки для постійного проживання сімей, будинки готельного типу для тимчасового й тривалого проживання малосімейних та однаків; готелі для короточасного проживання приїжджих; будинки соціального призначення — для проживання інвалідів, людей похилого віку тощо. Основний елемент житла — житловий осередок, тобто квартира, де проживає окрема сім'я. Цим осередком може бути індивідуальний житловий будинок або квартира в багатоквартирному будинку.

На типи будинків і забудову у сільській місцевості позначаються безпосередньо характер сільськогосподарського виробництва, землекористування і пов'язані з ними умови життєдіяльності селян. Це здебільшого одноквартирні житлові будинки, розташовані на індивідуальній присадибній ділянці, разом з господарськими приміщеннями значна частина їх має водопостачання, газифікована й телефонізована.

Житлові будинки у містах розміщені великими масивами, мікрорайонами, у сільській місцевості — житловими зонами. Розробляють нові типи житла науково-дослідні та проектні установи. Споруджують будинки головним чином домобудівні підприємства індустріальними методами.

Житлові будинки у містах і сільських районах утворюють житлові фонди. За формами власності житловий фонд поділяється на усупільнений і такий, що є особистою власністю громадян. У свою чергу, усупільнений фонд поділяється на державний та кооперативний. З розвитком ринкових відносин більшість квартир приватизовано населенням.

Житловий фонд, його інженерне устаткування, ремонтно-будівельна і виробнича бази, постачальні, транспортні та інші організації і служби утворюють житлове господарство населених пунктів, адміністративних районів, областей.

Основне його завдання — правильна експлуатація та підтримання у належному стані будинків житлового фонду. Первинною організацією житлового господарства є житлово-експлуатаційні контори, підпорядковані житлово-експлуатаційним управлінням міст, районів та областей. На основі Конституції України первинні організації житлового господарства зазнають змін.

Для подальшого розвитку житлового господарства, розв'язання житлової проблеми треба збільшувати інвестиції у житлове будівництво і водночас досягти глибоких якісних змін у проектуванні та обладнанні житла. Зокрема, необхідно більш продумано й раціональніше розміщувати житлові приміщення, обладнувати їх технічно досконалішими комунальними вигодами. Визначаючи потреби у житлі, треба враховувати не тільки загальну чисельність населення, що проживає у межах певних територіальних утворень, а і його соціально-демографічні параметри (вікову, статеву і соціальну структуру, способи і наявні умови життєдіяльності людей тощо).

У дальшій розбудові житлового господарства повинен домінувати соціальний напрям.

До складу житлово-комунальної інфраструктури входить і комунальне господарство. Це сукупність підприємств, організацій і служб, інженерних споруд та мереж, призначення яких — задоволення потреб міських і сільських поселень у різних комунальних послугах. У містах комунальне господарство входить до складу міського господарства. Воно обслуговує населення, а також промислові, транспортні підприємства, будівельні організації: постачає їм воду, газ, очищує стічні води тощо.

Об'єкти комунального господарства поділяються на дві функціональні групи. Перша об'єднує ті з них, що спеціалізуються на наданні внутрішньожитлових послуг. До них належать водопровідне, каналізаційне й газове господарство, мережі тепlopостачання тощо. Друга група — це об'єкти, що надають загальноміські послуги, тобто для всього контингенту жителів: шляхове господарство, служби зовнішнього освітлення, санітарного очищення територій, господарства, зайняті озелененням поселень, готельні комплекси та ін.

Масштаби розвитку комунального господарства залежать від збільшення чисельності населення, зростання промислових потенціалів міських і сільських поселень. Розвиток комунального господарства впливає на рівень благоустрою населених пунктів.

Побутове обслуговування населення - одна із значних і важливих галузей соціальної інфраструктури, що надає населенню, підприємствам організаціям і установам різноманітні виробничі й невиробничі послуги.

Рівень розвитку побутового обслуговування - один з показників народного добробуту.

До об'єктів побутового обслуговування населення належать спеціалізовані фабрики та заводи, міські й районні комбінати, яким підпорядковуються будинки побуту, ательє й майстерні, комплексні приймальні пункти у сільській місцевості тощо. На них донедавна було зайнято до 0,5 млн. працюючих. Істотна особливість галузі полягає в тому, що її підприємства різні за профілем і розмірами. Є підприємства, які спеціалізуються на одному виді обслуговування (ательє з пошиття й ремонту одягу перукарні) а також такі, що задовольняють потреби населення у цілому комплексі *послуг* (заводи з ремонту складної побутової техніки, будинки побуту)

Побутове обслуговування населення має порівняно потужну матеріально-технічну базу. Підприємства галузі оснащені спеціальним технологічним устаткуванням, використовують різні види техніки (машини механізми, прилади). Завдяки цьому вони можуть надавати населенню різноманітні послуги (понад 500 видів), у тому числі пошиття й ремонт одягу та взуття, виготовлення меблів, будівництво житла і ремонт квартир, хімічне чищення та фарбування одягу, ремонт радіотелевізійної апаратури й побутової техніки, ремонт і технічне обслуговування транспортних засобів, фотопослуги та послуги перукарень.

Для забезпечення галузі кваліфікованими працівниками, спеціалістами в Україні створено мережу виробничо-технічних училищ середніх спеціальних закладів, діє Технологічний інститут побутового обслуговування у м. Хмельницькому. Функціонують науково-дослідні та проектні установи, що

займаються проблемами розвитку галузі. Ряд заводів спеціалізується на виготовленні засобів механізації, устаткування для підприємств побутового обслуговування населення.

Для ефективного розвитку побутового обслуговування у перспективі необхідне впровадження нових видів і прогресивних форм надання послуг населенню, цілеспрямоване та ощадливе використання капіталовкладень, розширення мережі підприємств, зміцнення матеріально-технічної бази галузі, а також досягнення більш раціональних й оптимальних рівнів концентрації та спеціалізації підприємств.

Роздрібна торгівля та громадське харчування — галузі соціально-побутової інфраструктури, активне функціонування яких впливає на всі сфери життєдіяльності населення. Послугами підприємств роздрібної торгівлі користуються щодня жителі всіх міст і сіл. Роздрібна торгівля — це продаж продовольчих і непродовольчих товарів населенню, що є заключною фазою обігу предметів народного споживання. У нашій державі існують державна і кооперативна форми торгівлі, а в останні роки почала дуже розвиватися й приватна. Продаж товарів здійснюється здебільшого через мережу магазинів, яток, кіосків та підприємств громадського харчування.

Послугами громадського харчування користується значна частина громадян, особливо міських поселень. Громадське харчування — галузь, що спеціалізується водночас на виробництві та реалізації продуктів харчування, організації їх споживання населенням безпосередньо на підприємствах галузі — в їдальнях, кафе, ресторанах тощо, тобто там, де ці продукти (страви) приготовані. Крім того, організації громадського харчування зайняті розподілом частини продуктів через їдальні дитячих та лікувальних закладів, шкіл-інтернатів, санаторіїв, будинків відпочинку.

Виняткове значення для життєдіяльності населення України має транспорт — галузь, підприємства якої виконують роботи з перевезення вантажів і людей. До соціально-побутової інфраструктури належить пасажирський транспорт

загального користування, послугами якого постійно користуються жителі міських і сільських поселень.

Пасажирський транспорт задовольняє потреби людей у просторовому переміщенні з виробничими, побутовими й особистими цілями. У складі його функціонують підприємства, служби та організації залізничного, морського, річкового, авіаційного та автомобільного транспорту загального користування, зайняті перевезенням людей. Обсяги пасажирських перевезень, наявність певних видів транспортних засобів залежать переважно від особливостей розміщення виробничих об'єктів і населених пунктів. Усі види пасажирського транспорту загального користування тісно пов'язані між собою, взаємно доповнюють один одного, формують загальнодержавну систему пасажирських перевезень.

У розвитку нашого суспільства значну роль відіграє зв'язок — галузь, яка обслуговує усі сфери народного господарства, управління та оборону держави і безпосередньо населення. До соціально-побутової інфраструктури належить зв'язок з обслуговування населення міст і сіл. Він задовольняє побутові й культурні потреби людей, забезпечує передавання та прийняття для них інформації поштовим, телеграфним і телефонним способом, по радіо.

Соціально-економічний розвиток суспільства, його інтелектуального і духовного потенціалу, стан здоров'я людей великою мірою визначається рівнем розвитку **соціально-культурної інфраструктури**. Освіта — одна з галузей цієї інфраструктури, функціонує як система виховних і навчальних закладів. Їх діяльність полягає у вихованні та навчанні дітей, молоді й дорослого населення. До освіти належать дошкільні заклади, загальноосвітні школи, виробничі професійно-технічні училища, вищі й середні спеціальні навчальні заклади, а також дитячі позашкільні заклади: палаци й будинки для дітей та юнацтва, станції юних техніків, спортивні школи тощо.

У програмі дошкільного виховання увага приділяється зміцненню здоров'я дитини, її загартуванню і розвитку розумових та вольових здібностей з метою підготовки до навчання у школі. .

Загальноосвітня школа — наступний ступінь навчання та виховання дітей і молоді. Представлена вона масовими типами навчально-виховних закладів (денних і вечірніх), які дають загальну (початкову, неповну середню і середню) освіту. Діють школи, де навчання ведеться угорською, молдавською, польською та іншими національними мовами.

У системі Міністерства освіти та науки України та інших відомствах діють професійно-технічні училища, що зайняті підготовкою робітничих кадрів

Готують спеціалістів вищої кваліфікації в державі вищі навчальні заклади.

У структурі соціально-культурної інфраструктури чільне місце посідає культура. Ця галузь представлена спеціальними закладами, організаціями, послугами яких користуються жителі міст і сіл для підвищення рівня освіченості, духовності, для задоволення естетичних потреб тощо. Основні з них — бібліотеки, клуби, театри, концертні організації, кінотеатри, видавництва, музеї, а також телебачення, кіностудії, парки культури, школи естетичного виховання (музичні, художні тощо) та ін.

Охорона здоров'я — надзвичайно важлива галузь соціально-культурної інфраструктури, оскільки її послугами користується кожна людина — з часу народження до глибокої старості. За своєю сутністю і особливостями організації охорона здоров'я — це система соціально-економічних і медичних закладів, діяльність яких спрямована на збереження здоров'я населення. Теоретичною і практичною основою розвитку охорони здоров'я є медицина — галузь наукової та практичної діяльності, пов'язаної з пізнанням процесів, що відбуваються в організмі людини, з метою збереження та зміцнення здоров'я, визначення методів і способів лікування захворювань.

До системи охорони здоров'я належать насамперед заклади, які зайняті безпосередньо лікувально-профілактичною справою: лікарні (міські, районні, дільничні), поліклініки (для дітей і дорослих), амбулаторії, пологові будинки, станції швидкої медичної допомоги, спеціалізовані диспансери, фельдшерсько-акушерські пункти (у сільській місцевості) тощо. До медичних закладів належать

також аптеки, які є в містах і сільській місцевості, санітарно-епідеміологічні станції.

Щодо чисельності лікарів, середнього медичного персоналу та кількості ліжок у лікарнях у кращому становищі перебувають Донецщина, Харківщина. Придніпров'я, у гіршому — Центральний, Західний макрорайони та Причорномор'я.

В Україні сформувалася мережа санаторно-курортних закладів (санаторії, пансіонати, будинки відпочинку). Основна частина оздоровчих та лікувальних закладів зосереджена у Криму, Причорномор'ї, Карпатах і на Донеччині.

Всебічному гармонійному розвитку людини, зміцненню її здоров'я сприяє фізична культура і спорт. У містах і сільській місцевості працюють спортивні заклади (палаці фізкультури і спорту, стадіони, зали для занять окремими видами спорту тощо).

Окремою галуззю соціально-культурної інфраструктури є соціальне забезпечення населення. Становлення й розвиток цієї галузі об'єктивно пов'язані з тим, що кожне цивілізоване суспільство, держава повинні дбати як про дітей і молодь, так і про інвалідів, людей похилого віку. Соціальне забезпечення в Україні визначається як система державних і громадських заходів, спрямованих на матеріальне, побутове та культурне забезпечення непрацездатних людей: громадян у старості, у разі настання інвалідності та втрати годувальника, а також у зв'язку з хворобою, вагітністю, пологами тощо. До системи цих закладів належить надання пенсій та допомоги, безплатне утримання громадян в будинках-інтернатах для людей похилого віку та інвалідів, забезпечення інвалідів колясками або автотранспортом, протезування їх, санаторно-курортне лікування тощо.

На обласному й локальному рівнях діють відповідно обласні, міські та районні відділи соціального забезпечення. Ці установи безпосередньо вирішують питання пенсійного забезпечення громадян, матеріального, побутового і медичного обслуговування пенсіонерів, проводять заходи з працевлаштування та професійного навчання інвалідів. За роки кризи соціальне забезпечення населення різко погіршилося: розміри пенсій основної частини пенсіонерів зменшилися у

кілька разів, виплачують їх нерегулярно; побутове та культурне обслуговування людей похилого віку та інвалідів з кожним роком дедалі занепадає.

7. Агропромисловий комплекс

АПК – другий після індустріального виробництва структурний підрозділ господарства України. На галузі, що входять в АПК республіки (включаючи забезпечення його засобами виробництва), припадає майже 40% валового суспільного продукту, майже чверть основних виробничих фондів і чисельності зайнятих працівників.

В АПК входять підприємства і організації, пов'язані з випуском і переробкою сільськогосподарської продукції, її зберіганням, перевезенням і реалізацією, випуском основних виробничих фондів і ремонтом машин та устаткування, проведенням дослідницької роботи і втіленням результатів у практику землеробства і тваринництва тощо. Всі галузі, що входять до складу АПК об'єднують в чотири сфери, або групи:

1. Фондоутворюючі галузі - сільськогосподарське машинобудування і будівництво; виробництво обладнання і машин для переробних галузей АПК, торгівлі, громадського харчування; хімія мінеральних добрив; комбікормова промисловість тощо.

2. Сільське господарство - основна частина комплексу, складена з рослинництва і тваринництва.

3. Переробні галузі - харчова, частково легка промисловість, підприємства по зберігання і реалізації готової продукції АПК.

4. Виробнича інфраструктура (транспорт, зв'язок, енерго-, тепло-, водозабезпечення) та система спеціальних навчальних і наукових закладів.

Агропромислові умови України сприятливі для вирощування більшості сільськогосподарських культур помірного поясу і розвитку продуктивного тваринництва.

Функціональна і галузева структура АПК України характеризуються певними диспропорціями, основними з яких є:

- низький рівень механізації, наявні машини та обладнання матеріало- та енергоємкі;
- висока частка ручної праці;
- державна монополія в забезпеченні сільськогосподарських підприємств технікою, мінеральними добривами тощо;
- значне відставання в розвитку галузей третьої сфери (відсутність, або недосконалість тарного, холодильного, складського господарства);
- застаріла і недосконала структура управління АПК.

Підприємства і служби всіх чотирьох сфер взаємопов'язані між собою економічно і технологічно і утворюють складну виробничо-територіальну систему.

АПК виробляє продовольчі товари і непродовольчі, які отримують при переробці сільськогосподарської сировини. Частини АПК, які переробляють певну продукцію рослинництва чи тваринництва, називають галузевими АПК. Найважливішими серед них на базі рослинництва в нашій країні є зернопродуктовий, бурякоцукровий, плодоовочеконсервний, льонопромисловий та інші, а на базі тваринництва - молочнопромисловий, м'ясопромисловий, птахопромисловий тощо.

Виробничі особливості АПК

Основою комплексу є сільське господарство, яке є однією з найважливіших галузей виробничої сфери, що займається вирощуванням сільськогосподарських культур і розведенням тварин для забезпечення населення продуктами харчування, а промисловості - сировиною. Головним засобом виробництва у сільському господарстві є земля. Одночасно вона є і предметом праці, який завдяки родючості дає можливість вирощувати культурні рослини. Тобто земля є природним ресурсом, на якому базується сільськогосподарське виробництво.

З усієї земельної площі (60,4 млн.га) на сільськогосподарські угіддя припадає 42 млн.га, або 70%. В тому числі орних земель є 56%, сіножатей - 4%, пасовищ - 8%, садів і виноградників - близько 2%. У структурі сільськогосподарських угідь є істотні територіальні відмінності. Найбільша частка орних земель у Степу і

Лісостепу (понад 70%), сіножатей і пасовищ - на Поліссі та в Українських Карпатах (орних земель тут відповідно 36% і 21%).

Сільськогосподарські угіддя потребують систематичного поліпшення: зрошення на півдні, осушення на Поліссі, захисту ґрунтів від ерозії в Лісостепу. Комплекс заходів, спрямованих на збереження та покращення земельних угідь, називається меліорацією. В Україні площа зрошувальних земель становить понад 2 млн. га, осушених - близько 3 млн. га.

Найбільш дійовим засобом поліпшення родючості землі й збільшення виробництва сільськогосподарської продукції є меліорація. Нині площа меліорованих земель становить 5,9 млн. га (або 14% площі сільськогосподарських угідь), на них виробляють понад 20% продукції землеробства. На осушених і зрошуваних землях вирощують 58% овочів, 27% плодів, ягід і винограду, 18% кукурудзи на зерно і 12% озимої пшениці.

Крім земельних ресурсів важливе значення для сільськогосподарського виробництва мають водні та агрокліматичні ресурси. Особливо залежним від кліматичних умов є рослинництво.

Основними типами підприємств у сільському господарстві донедавна були колгоспи і радгоспи, що базувались відповідно на колгоспній та державній формах власності. В їхньому розпорядженні знаходилося понад 98% сільськогосподарських угідь. Поступово почала зростати частка земель у особистих підсобних господарствах. Володіючи 3% земельних угідь, вони дають зараз близько 1/4 тваринницької продукції України. Збільшується кількість фермерських господарств, колгоспи реорганізуються у селянські спілки, що будуть базуватися на приватній чи колективній формі власності. Значну частку (особливо картопля, плодів, ягід, овочів, м'яса, молока, яєць) зараз дають присадибні і дачні господарства.

Рослинництво

Рослинництво дає 45% продукції сільського господарства. Ця велика галузь включає в себе вирощування різноманітних культурних рослин, що дають

продукти харчування, сировину для легкої і харчової промисловості, корми для тварин, ліки тощо.

Рослинництво за способом використання земель поділяють на такі галузі:

- рільництво (виращування польових культур на орних землях);
- плідівництво (розведення багаторічних насаджень - садів, ягідників, виноградників);
- луківництво (використання і покращення природних лук, створення штучних сіножатей і пасовищ).

У рільництві виділяють:

- 1) зернове господарство;
- 2) виробництво технічних культур;
- 3) картоплярство;
- 4) овочівництво і баштанництво;
- 5) виращування кормових культур.

Зернове господарство включає виращування продовольчих хлібних культур – пшениці і жита; продовольчих круп'яних – гречки, проса, риса; фуражних – ячменю, вівса, кукурудзи; зернобобових.

Технічними називають культури, які переважно служать сировиною для промисловості (харчової, легкої). За значенням їх поділяють на волокнисті – льон-довгунець, коноплі; цукроносні – цукрові буряки; олійні – соняшник, льон-кучерявець, соя, ріпак; ефіроолійні – троянда, кмін, м'ята, шавлія тощо; лікарські – валеріана, горицвіт тощо.

Високоякісні продукти харчування дають виращування картоплі, овочів, баштанних культур. Найбільш поширеними овочевими культурами в Україні є білокачанна капуста, помідори, огірки, цибуля, столові буряки, морква тощо. Баштанні культури є різноманітністю овочів, які представлені у нас кавуном, динею, гарбузом, кабачками.

Виращування кормових культур включає посіви багаторічних і однорічних трав, кукурудзи на силос та кормових коренеплодів.

Плодівництво представлене садівництвом, ягідництвом, виноградарством.

Структура посівних площ (%)

I. Зернові культури 46,6

- пшениця 21,3
- ячмінь 9,9
- кукурудза на зерно 5,7
- інші 9,7

II. Кормові 35,1

III. Технічні 11,7

- цукрові буряки 5,0
- соняшник 4,9
- інші 1,8

IV. Картопля та овочеваштанні 6,6

В структурі посівів провідне місце займають зернові культури. В Україні вирощують озимі та ярі культури. Їх площі майже однакові. Сіють, як правило, більш озимих культур, бо вони дають вищі врожаї. Однак при загибелі озимих вони пересіваються ярими.

Провідне місце в структурі посівів озимих культур посідає озима пшениця (врожайність 25-38 ц/га). Основними регіонами вирощування озимини є області Степової і Лісостепоної зон, де ця культура займає понад 1/4 посівів і 1/2 площ, зайнятих під зерновими.

Цінною продовольчою культурою є озиме жито. Основні райони його вирощування – Полісся і західна частина республіки. Врожайність культури становить 15-24 ц/га.

Провідне місце в структурі посівів зернових належить ярому ячменю. Він вирощується повсюдно з найбільшою концентрацією у південних районах України. Площі ярого ячменю розширюються у ті роки, коли ним пересіваються озимі.

Другою за площею ярою зерновою культурою є кукурудза. Найбільш значна територіальна концентрація кукурудзи спостерігається в північній і центральній частинах Степу, на півдні Лісостепу. Високими врожайми кукурудзи на зерно відзначаються Закарпатська, Чернівецька, Дніпропетровська, Кіровоградська, Полтавська, Запорізька, Миколаївська і Херсонська області.

Цінною фуражною і продовольчою культурою є овес. Його вирощують в основному у північній та західній частинах України, а на півдні й у центрі республіки його часто використовують для пересіву озимини.

Значні площі в Україні відводяться під гречку – до 342 тис. га. Найбільш значні площі культура займає у Чернігівській, Житомирській, Київській та Сумській областях.

Рис сіють в Степовому Криму, на заплавах Дунаю і Південного Бугу. Культивують його переважно при штучному зрошенні, найчастіше з постійним затопленням поля.

В Степовій і Лісостеповій зонах вирощують просо. Значно розширюються посіви зернобобових.

Україна займає провідне місце за рівнем територіальної концентрації посівних площ технічних культур.

Провідною технічною культурою є цукровий буряк, під ним зайнято 44% площі під технічними культурами. Так як культура потребує родючих ґрунтів, достатню кількість тепла, значне зволоження тому основним районом їх вирощування є Лісостеп (понад 85% виробництва цукрових буряків), а також південь Полісся і північ Степу.

Друге місце за посівами технічних культур належить соняшнику. Культура світлолюбива, посухостійка, вимагає родючих ґрунтів. Найкращі умови вирощування соняшнику є в Степовій зоні. На його посіви припадає 40% усієї площі під технічними культурами.

Основною волокнистою культурою є льон-довгунець, який потребує вологого нежаркого літа, тривалого світового дня. Культура добре росте у Поліссі

та передгір'ях Карпат. Коноплі вирощують на сході Полісся і в Придніпров'ї, а також в Миколаївській та Одеській областях.

Лікарські та ефіро-олійні культури вирощують в основному на правобережжі Лісостепу та в Криму.

Важливе значення також має хміль, тютюн та махорка.

Частка картоплі у загальній посівній площі становить близько 6%. Третина посівних площ культури знаходиться на Поліссі, близько половини – в Лісостепу. Найбільші врожаї збирають на Поліссі, оскільки тут достатня кількість вологи, супіщані ґрунти з добрим доступом повітря.

Вирощування овочів поширене на всій території країни, але найбільше в Степовій та Лісостеповій зонах.

Баштанні культури вирощують у південних районах Степу – Херсонська, Миколаївська, Одеська області.

Важлива товарна галузь плідівництва – виноградарство. В Україні вирощують майже 50 сортів винограду. Основні площі виноградників зосереджені в південній і центральній частині Степу, передгір'ях Криму і Закарпатті.

Найбільш питома вага кормових культур у південних і південно-східних областях країни, а найменша – у поліських областях та передгір'ях Карпат. Кормовими культурами засіяно понад третину орних земель. З них половину займають однорічні та багаторічні трави, близько 40% – кукурудза на силос і зелений корм, а решту припадає на кормові коренеплоди і кормові баштанні культури.

Тваринництво

В структурі валової продукції сільського господарства на тваринництво припадає 55%. Основні його галузі – скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. До тваринницьких галузей також відносяться рибництво, бджільництво, шовківництво та кліткове звірівництво.

Розвиток тваринництва залежить від рослинництва, насамперед від кормовиробництва. Сучасне кормовиробництво складається з вирощування

кормових і зернофуражних культур, а також використання відходів і побічної продукції зернових, технічних та інших культур.

Промисловим виробництвом комбінованих кормів зайнята комбікормова промисловість.

Відходи підприємств харчової промисловості, громадського харчування та харчові відходи населення використовують як корм для тварин безпосередньо, без додаткової переробки.

Провідне місце у структурі тваринництва належить скотарству. Галузь поширена по всій території України. Розрізняють скотарство молочного, молочно-м'ясного та м'ясного напрямків. М'Ясо-молочними вважаються такі господарства, в яких товарна продукція молока становить менш як 50% від усієї реалізації. Коли на м'ясо припадає 75% і більше від вартості продукції скотарства, то господарство належить м'ясному напрямку. Молочне скотарство розвивається переважно навколо великих міст і на Поліссі, де є достатньо соковитих трав. Для районів з потужною кормовою базою, де висока частка соковитих трав, властивий молочно-м'ясний напрям. Це характерно для Лісостепу, частково Степу, гірських районів Карпат та Криму. М'Ясо-молочна спеціалізація скотарства збереглась у господарствах південно-східних частинах посушливих областей (Миколаївської, Херсонської), степового Криму. М'ясний напрям розвивається тільки у спеціалізованих на вирощування молодняка господарствах усіх зон, які виникли при цукрових, крохмале-патокових, спиртових заводах, відходи яких служать висококалорійними кормами.

Потужною галуззю продуктивного тваринництва є свинарство. Воно, як галузь скороспілого тваринництва розвивається в усіх регіонах республіки. У найбільших масштабах воно сконцентровано у великих вузькоспеціалізованих господарствах приміських зон більших і найбільших міст.

Вівчарство поширене головним чином у Степу, особливо південному, та в Карпатах. У Степу розвивається вовняне, переважно тонкорунне і напівтонкорунне вівчарство, яке дає якісну вовну. На Поліссі і в Карпатах переважає грубововняне,

шубне вівчарство, що дає високоякісні, міцні, теплі овчини, з яких виготовляють кожухи.

Птахівництво розвинуто в усіх областях. Розводять курей, гусей, качок, індиків. Найбільша увага приділяється збільшенню поголів'я курей для одержання м'яса і яєць. Створено великі птахофабрики поблизу великих міст, промислових і рекреаційних центрів.

Конярство зосереджене переважно в районах Карпат, Закарпаття та на Поділлі і Поліссі. Поголів'я коней в Україні становить не менше, ніж 1 млн.

Дедалі важливого значення набуває ставкове рибництво. Розводять переважно коропа. Товарне значення має форель, яка водиться у гірських річках.

Бджільництво поширене у всіх зонах, але найкращі умови для його розвитку на Поліссі та в Лісостепу.

Шовківництво добре розвинуто в степових і частково в лісостепових областях.

Розвивається в Україні звірівництво. З хутрових звірів на спеціалізованих фермах і звірогосподарствах розводять сріблясто-чорну лисицю, норку, голубого песця, нутрію.

У лісостепових і поліських областях поширене кролівництво, яке дає вдвічі більше м'яса, ніж вівчарство.

8. Харчова промисловість

Основна частина виробленої продукції АПК надходить для переробки на підприємства харчової та легкої промисловості.

Харчова промисловість є важливою галуззю господарства будь-якої країни. Підприємства харчової промисловості рівномірно розміщені по всій території України. Наша держава виступає на зовнішньому ринку, як значний експортер сільськогосподарської продукції, в тому числі і продуктів харчування.

Цукрова промисловість є традиційною галуззю спеціалізації України. Україна дає до 60% цукру країн СНД. Більшість цукрових заводів розміщені в Лісостепу. До складу галузі входить 214 підприємств у тому числі 192 цукропіскові

та 7 рафінадних заводів. Найбільшими виробниками цукру є Вінницька, Київська, Хмельницька, Тернопільська, Черкаська, Полтавська області.

Борошномельно-круп'яна промисловість є однією з найдавніших галузей. Значна кількість її підприємств зосереджена як у районах сировини, так і в місцях споживання, зокрема в степових і лісостепових областях. Найбільші центри – Київ, Харків, Дніпропетровськ, Звенигородка, Тальне (Черкаська обл). Основне завдання – підвищення якості продукції, виробництво борошна і круп вищих сортів.

Хлібопекарна та кондитерська промисловість. Їх об'єднує схожа сировинна база та головний фактор орієнтації – споживач. У великих та найбільших містах – Києві, Харкові, Одесі, Луганську, Львові, Житомирі, Донецьку, Дніпропетровську тощо – працюють найпотужніші хлібокомбінати і кондитерські фабрики України.

М'ясна промисловість щороку дає до 2,5 млн. тонн м'яса, яке надходить у торговельну мережу в свіжому вигляді, як ковбаси, копченості, м'ясні консерви. Крім цього постачає іншим галузям шкіри, кістки, желатин тощо. Найбільшими виробниками м'яса є Київська, Дніпропетровська, Донецька, Харківська, Вінницька, Чернігівська області та Крим. В структурі виробництва м'яса на першому місці – яловичина та телятина; свинини, м'яса птиці, баранини виробляється менше.

До складу **молочної промисловості** входять маслоробна, сироробна, молочно-консервна підгалузі та виробництво продукції з незбираного молока. Щорічне виробництво молочної продукції (в перерахунку на молоко) становить біля 18 млн. тонн, до того ж виробляється сир та до 400 тис. тонн масла. Підприємства орієнтуються на сировину і споживача.

Олійно-жирова промисловість виробляє олію та маргарин. Основою для її розвитку в Україні є значні посіви соняшнику. Галузь щороку дає до 1 млн. тонн олії та 200 тис. тонн маргарину. Комбінати галузі тяжіють до сировини. Найбільшими виробниками продукції є Дніпропетровська, Одеська, Запорізька, Донецька, Чернівецька, Кіровоградська області.

Підприємства **плодоовочевої промисловості** (в Україні їх до 2000) здійснюють усі види переробки плодів і овочів, а також їх зберігання. Найбільші підприємства галузі (консервні та овочесушильні заводи, засолювальні пункти) розміщуються в південних та західних областях України (Херсонська, Миколаївська, Одеська, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська, Закарпатська, Вінницька, Тернопільська області, республіка Крим).

Виноробна промисловість як сировину використовує виноград, фрукти, ягоди. Первинне виноробство розміщене у районах виробництва сировини, а вторинне виноробство та розлив вина розміщені як у районах виробництва сировини, так і у місцях споживання. Найбільшими виробниками різних виноградних вин та коньяків є міста Криму, Одеської, Херсонської, Миколаївської та Закарпатської областей. У Донбасі, Придніпров'ї, деяких обласних центрах лісостепової зони, де багато садків та ягідників, виробляються плодово-ягідні вина.

Спиртова промисловість, як правило, розміщується в невеликих містах і селах, орієнтується на сировинну базу – мелясу, зерно (пшениця, жито, ячмінь, кукурудза), картоплю тощо. Виробництво винного спирту та спирту-сирцю сконцентровано в Черкаській, Вінницькій, Київській, Чернігівській та інших областях.

Крохмале-патокова промисловість виробляє крохмаль, що використовується в основному в харчовій промисловості. Сировинний фактор є вирішальним в картопле-крохмальному виробництві, оскільки для одержання 1 тонни крохмалю необхідно майже 6 тонн картоплі. Найбільшими виробниками картопляного крохмалю є Чернігівська і Житомирська області. Останнім часом виробляють крохмаль з пшениці, кукурудзи, рису. На переробці кукурудзи спеціалізується Верхньодніпровський комбінат.

Рибна промисловість розміщена у Південному економічному районі та прив'язана до портів Керчі, Бердянська, Маріуполя, Одеси, Очакова, Херсона, Вилкова, Ізмаїла, Кілії. Там переробляють рибу, виловлену у Світовому океані. У деяких містах, віддалених від моря, переробляють рибу місцевих водоймищ.

Агропромисловий приміський комплекс – сукупність підприємств по виробництву, промисловій переробці і реалізації малотранспортабельної сільськогосподарської продукції, що формується в зонах високої концентрації міського населення навколо великих міст, а також у зонах відпочинку. Основні складові приміського АПК:

- приміське сільське господарство;
- промисловість по переробці сільськогосподарської сировини;
- виробництво засобів виробництва для сільського господарства і переробної промисловості;
- заготівля;
- транспортування;
- зберігання;
- реалізація готової продукції.

За особливостями формування – це азональні агропромислові утворення, найважливішим фактором розвитку яких є концентрація міського населення і його попит на продукти, які швидко псуються (молоко, свіжі овочі, м'ясо). Масштаби територіальних меж приміського АПК, особливості їхньої структури зумовлюються розмірами великого міста, можливістю широкого використання промислового, інфраструктурного та наукового потенціалу.

У напрямі від міста поступово змінюються структура кормової бази, напрям спеціалізації сільського господарства, рівень територіальної концентрації виробництв окремих видів продукції. Внаслідок цього формуються агропромислові пояси:

- вузькоспеціалізовані (теплично-парникове господарство, свинарство на харчових відходах, молочне скотарство);

- спеціалізований (молочно-м'ясне скотарство, овочівництво відкритого ґрунту, м'ясне птахівництво);
- спеціалізований багатогалузевий (молочно-м'ясне скотарство, овочівництво відкритого ґрунту, свинарство, зернове господарство).

В межах приміських АПК розвиваються підсобні господарства підприємств і організацій міста. Більшість видів рослинницької продукції для потреб населення надходить у свіжому вигляді після первинної обробки – сортування, розфасування. Продукція тваринницьких ферм та комплексів надходить спочатку на низові молокозаводи і м'ясокомбінати, а потім на міські молочні заводи і м'ясопереробні підприємства. У зв'язку з виробництвом малотранспортабельної продукції в приміських АПК значно розвинутий цикл відтворення, який включає схему реалізації продуктів харчування.

Основні функціональні підрозділи приміського АПК в Україні:

- молокопромисловий;
- м'ясопромисловий;
- птахопромисловий
- плодоовочепромисловий;
- картоплепромисловий.

Спеціалізовані агропромислові комплекси України

Зерново-продовольчий спецАПК

Він об'єднує галузі, зайняті виробництвом зернових, їх заготівлею, переробкою, обслуговуванням сільськогосподарської і переробної ланок.

Основу комплексу становить зернове господарство. Зернові культури відіграють провідну роль у всіх областях України, особливо в областях Степової та Лісостепової зон. Навіть у Закарпатській та Івано-Франківській областях, де частка зернових культур є найменшою в Україні, вони займають близько 40% посівних площ.

Головною зерновою культурою в Україні є озима пшениця. Найкращі умови для її вирощування склалися в областях Степової та Лісостепової зон, де ця

культура займає половину площ, відведених під зернові. В областях Поліської зони питома вага посівів озимої пшениці значно менша.

Також важливою зерновою культурою є озиме жито (основні райони вирощування на Поліссі та в західних областях Лісостепової зони).

Велике продовольче значення мають гречка, просо і рис, хоч у структурі посівних площ зернових культур вони займають лише приблизно 5%.

Зернове господарство має велике значення і для розвитку тваринництва. Фуражне зерно становить більш як 40% валового збору зернових культур. Основними зернофуражними культурами в Україні є ячмінь, овес, кукурудза і зернобобові – горох, віка, люпин. Промислова ланка зерно-продовольчого спецАПК забезпечує зберігання і переробку зерна. Основними галузями зернопереробної промисловості є борошномельно-круп'яна, комбікормова і хлібопекарська.

Потужні підприємства по виробництву борошна і хліба розміщені в Києві, Одесі, Харкові, Дніпрі, Донецьку, Львові та інших великих містах. Розвиток борошномельної і хлібопекарської промисловостей залежить від потреб у хлібопродуктах.

Буряко-цукровий спецАПК

В основі формування комплексу лежать сприятливі природні умови для вирощування цукрових буряків, забезпеченість трудовими ресурсами і навички населення. Найбільш важливими його ланками є сільськогосподарська (вирощуванні цукрових буряків) і переробна (виробництво цукру).

Значення цукрових буряків полягає насамперед у тому, що вони є основним джерелом виробництва цукру, а також важливим фактором зміцнення кормової бази і підвищення культури землеробства.

У Лісостепу розміщено понад 3/4 посівів буряків. Частка їх у посівних площах становить 9-11%. Середня врожайність в останні роки коливалась в межах 300-320 ц/га. Найбільшими виробниками цукрових буряків є Вінницька, Черкаська і Полтавська області, які дають близько 25% загального виробництва цієї культури.

Усього в Україні працює 194 цукрових заводів, які переробляють в середньому за рік близько 44 млн. тон буряків. У середньому за добу один цукровий завод переробляє 2,3 тис. тон цукрових буряків. Обсяг випуску цукру-піску становить близько 5,5 млн. тон. Найбільшими виробниками цукру-піску є Вінницька, Хмельницька, Черкаська, Полтавська, Одеська і Кіровоградська області.

Цукор-рафінад виробляють переважно в Одесі, Черкасах, Бердичеві, Ходорові та Вінниці. Окремі цукрові заводи поєднують виробництво цукру з виробництвом молочних консервів, спирту, лимонної кислоти і кормових дріжджів. Такі підприємства називаються цукровими комбінатами.

Плодоовочеконсервний спецАПК

До складу комплексу входить вирощування овочів, фруктів і ягід, підприємства консервної та плодоовочесушильної промисловості, а також обслуговуючі й допоміжні підприємства. Овочівництво поширене на всій території України, але рівень його концентрації і спеціалізації у різних регіонах неоднаковий. На Поліссі, наприклад, вирощують переважно огірки, моркву, столовий буряк і капусту, у Лісостепу – огірки, помідори, цибулю, у Степу – помідори, перець, баклажани. Найбільша концентрація посівів овочевих культур у тих господарствах, які входять до складу сировинної зони консервного заводу, а також розташовані навколо великих міст.

Створені численні парниково-тепличні господарства. Найбільші площі закритого ґрунту відводяться під овочі в Криму, навколо Києва, Харкова, Одеси, Донецька, Львова. Садівництво розвинуте по всій території України. Тут поширені такі плодоягідні культури: яблука, груші, сливи, вишні, черешні тощо. На півдні – абрикоси, персики, інжир. Найсприятливіші умови для садівництва склались в Криму, Придністров'ї, у південному Степу і на Закарпатті.

Найбільш розвинена плодоовочева промисловість у Криму, Херсонській та Одеській областях, які виробляють близько 40% усіх плодоовочевих консервів. В Україні склалась певна спеціалізація у виробництві плодоовочевих консервів – переробні підприємства Центру і Заходу виробляють в основному фруктові

консерви, а Південного району спеціалізуються на виробництві томатних консервів.

Олійно-жировий спецАПК

Комплекс ґрунтується в основному на виробництві та переробці насіння соняшнику. Крім соняшнику, в олійно-жировому спецАПК використовується насіння льону-довгунця, рицини, коноплі, рапсу, а також відходи деяких сільськогосподарських продуктів.

Основні посіви соняшнику, як теплолюбивої культури зосереджені переважно в південних областях України. Особливо великого поширення набув соняшник у північних і центральних районах Степу. Дещо менші його посіви в Лісостепу і південному Степу. Зовсім незначне місце цієї культури на Поліссі і в передгірських районах Карпат.

Олійно-жирова промисловість представлена олійно-жировими і олійнопресовими, маргариновими і миловарними заводами, а також олійно-жировими і жировими комбінатами. Олійноекстракційні заводи розміщені в районах вирощування соняшнику. Близько третини всієї вироблюваної олії використовується для виготовлення маргарину і мила. В Україні маргаринові заводи розміщені у Києві, Донецьку, Ужгороді. Потужні олійно-жирові і жирові комбінати знаходяться в Дніпропетровську, Полтаві, Харкові, Одесі, Запоріжжі, Чернівцях, Вінниці та Львові.

Тваринницько-промисловий спецАПК

СпецАПК є важливою ланкою АПК України. Він поєднує виробництво і промислову переробку сировинних ресурсів тваринного походження. В результаті агропромислової інтеграції тваринництва з іншими галузями в Україні сформувались такі спеціалізовані тваринницько-промислові комплекси: м'ясопромисловий, молокопромисловий і птахопромисловий.

Велику рогату худобу вирощують у всіх областях, в залежності від регіону господарської спеціалізації виробляють молоко і м'ясо, м'ясо і молоко.

Свинарство – важлива галузь тваринництва, яка забезпечує споживача салом, м'ясом, шкірою, щетиною тощо. Порівняно з іншими тваринами свині мають великий забійний вихід – до 85%. Свинарство розвивається в усіх областях України.

За спеціалізацією птахопромислові підприємства поділяються на яєчні і м'ясні. Основними виробниками пташиного м'яса і яєць є птахофабрики. У всіх природно-господарських зонах у структурі поголів'я птиць переважають кури. На птахофабриках м'ясної спеціалізації, крім бройлерів, вирощують індиків, качок і гусей. Найбільшими виробниками м'яса птиці і яєць є степові області, серед яких виділяється Крим (перше місце в Україні), хоча промислове птахівництво досить непогано розвивається і в усіх інших областях.

9. Галузі транспортного комплексу України

Транспорт є важливою сферою інфраструктурного забезпечення населення та народного господарства України, складовою частиною її комунікаційної інфраструктури поряд із зв'язком та електропередачею.

В Україні отримали розвиток всі види транспорту. Об'єднанні транспортними вузлами, вони утворюють транспортний комплекс республіки. Тектонічна стабільність, рівнинний рельєф, давні господарські освоєння території та деякі інші фактори сприяють розвитку транспортної мережі. Велику роль відіграють зв'язки між всіма видами транспорту.

За транспортно-географічним положенням Україна знаходиться в надзвичайно вигідних умовах. Це особливо стосується напрямку захід - схід (з Західної та Середньої Європи до Східної Європи та Азії, і навпаки), а також північ - південь (з Північної Європи до Близького Сходу, і навпаки). До сьогодення ці переваги транспортно - географічного положення практично не використовувалися.

Важливіша функція транспорту - переміщення людей та вантажу. Звідсіля витікає розподілення транспорту за об'єктами переміщення на пасажирський та вантажний. За середовищем переміщення виділяють сухопутний, водний і

повітряний транспорт. Вищезгадані види транспорту можна розподілити за способом переміщення. В сухопутному транспорті - це автомобільний, залізничний та трубопровідний транспорт. У водному - річковий та морський. Повітряний представлений одним видом - авіаційним транспортом.

Залізничний транспорт

Отримав в Україні високий рівень розвитку. Займає перше місце за вантажообігом і друге (після автомобільного) – за пасажирообігом, відповідно 14,6% і 9,5%. Він виконує важливі функції по перевезенні пасажирів та вантажу у внутрішньодержавному і особливо в міждержавному сполученні. Загальна довжина залізниць становить на 1995 рік 23 тис. км (2/3 з них - електрофіковані). Приблизно стільки ж (до 25 тис. км) становить протяжність залізниць підприємств (у т.ч. під'їзних шляхів та відгалужень). Середня густота мережі залізниць - 38 км на 1 000 км² території. Найгустішу мережу залізниць мають промислові райони Донбасу, Придніпров'я та західні області України. Діє п'ять залізниць, що відрізняються напрямком, характером вантажів і функціями. Донецька і Придніпровська залізниці найбільш завантажені, здійснюють великий обсяг перевезень, промислової сировини (вугілля, залізні та марганцеві руди) та продукції (сталь. прокат, машини і обладнання тощо). Придніпровська та Південно-Західна залізниці кооперуються з річковим транспортом в районах дніпровських портів. Львівська та Одеська залізниці здійснюють більшу частину експортно-імпортних операцій (Одеська також тісно взаємодіє з морським транспортом). Залізниці здійснюють прямий та транзитний зв'язок України з Росією, Білоруссю, країнами Балтії, Молдовою, Польщею, Чехією, Угорщиною, Словаччиною, ФРН, Румунією.

Основні вантажі (до 90% в залізничному транспорті України займає саме перевезення вантажів і лише 10% - пасажирів): будівельні матеріали, вугілля, залізні та марганцеві руди. чавун, сталь, нафта, зерно, ліс і т.д.

Найбільші залізничні вузли: Харків, Київ, Одеса, Львів, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Дебальцеве, Лозова, Коростень, Стрий, Чоп, Жмеринка, Шепетівка та інші.

Важливою проблемою для України, в плані її інтеграції в європейську єдину залізничну систему, є приведення ширини української колії (1524 мм) до європейського зразку (1435мм), як в Польщі, Словаччині, Угорщині, Румунії та ін. В теперішній час на кордоні з цими державами існують складні системи переведення локомотивів та рухомого складу потягу із колії на колію, що значно знижує ефективність роботи залізничного транспорту, зокрема в часі. Необхідно також увійти в європейську програму будування швидкісних магістралей (швидкість 200 - 300 км. / год).

Автомобільний транспорт міцно утримує перше місце за перевезенням пасажирів та друге - за вантажообігом. Протяжність автошляхів біля 170 тис. км (155 тис. км доріг має тверде покриття), якість їх за європейським стандартами - незадовільна. Недосконалий автопарк та відсутність необхідного сервісу на дорогах роблять автотранспорт одним з найдорожчих видів транспорту. Внаслідок переважно рівнинного характеру рельєфу України автомобільний транспорт розвивається більш менш рівномірно по всій її території, правда, більш густа мережа автошляхів - на заході держави.

Велике значення автотранспорт має для обслуговування АПК, перевезень на великі відстані та доставки вантажів і пасажирів у важкодоступні райони. Україна має досить рівномірно розміщену густу мережу автошляхів (середня густота 280 км. доріг на 1000 кв. км території). Важливі вузли: всі обласні і багато районних центрів (Київ, Львів, Харків, Хмельницький та ін.). Через територію країни прокладені важливі міждержавні та міжрегіональні автомагістралі: Москва - Київ - Львів - Ужгород - країни Центральної Європи; Санкт-Петербург - Одеса; Москва - Харків - Севастополь; Київ - Дніпропетровськ - Донецьк та ін. В перспективі планується зв'язати Україну сучасними швидкісними магістральними автошляхами з країнами Західної та Центральної Європи. Планується

вдосконалення транспортних засобів, перехід на екологічно чисті види палива (поки що автотранспорт - один з найбільших забруднювачів атмосфери), створення розгалуженої автосервісної мережі і т.д.

Морський транспорт. Морський транспорт включає судна різних типів і призначень, морські порти й шляхи, судноремонтні підприємства та суднопідйомне устаткування, засоби зв'язку та електрорадіонавігації тощо. Широко використовується для внутрішніх і, особливо, міжнародних перевезень. Характеризується високою ефективністю перевезень порівняно з іншими видами транспорту; реалізує більше половини всіх зовнішньоторговельних зв'язків країни.

Питома вага вантажообороту морського транспорту у вантажообігу транспортної системи країни становить більше 30%.

Морський транспорт концентрується виключно на півдні країни – на побережжі Чорного і Азовського морів, тобто в Азово-Чорноморському басейні, який через Босфор і Дарданелли зв'язаний із Середземномор'ям, а потім - зі Світовим океаном.

Організаційно морський транспорт України складається з трьох морських пароплавств: Чорноморського, Азовського і Українського Дунайського. До складу Чорноморського морського пароплавства входять морські порти Одеса, Іллічівськ, Південний, Білгород-Дністровський, Миколаїв, Очаків, Херсон, Скадовськ, Євпаторія, Сімферополь, Ялта, Феодосія. Управління пароплавства розміщене у м. Одеса. Азовському морському пароплавству (управління в Маріуполі) підпорядковані морські порти Маріуполь, Бердянськ, Керч. До складу Українського Дунайського пароплавства (управління в Ізмаїлі) входять морські порти Ізмаїл, Кілія, Рені. Діють три міжнародні морські переправи - українсько-болгарська Одеса - Варна; українсько-грузинська Одеса - Поті; українсько-російська Керч - Тамань. Головними вантажами є нафта і нафтопродукти, залізна руда, хлібні вантажі, будівельні вантажі та ін.

Морський транспорт забезпечує основні імпорتنі та експортні поставки вантажів, а також здійснює транзитні перевезення.

Морські порти

Найбільші морські порти України розміщені в Азово-Чорноморському басейні.

До складу Чорноморського пароплавства входять морські порти Одеса, Іллічівськ, Південний, Білгород-Дністровський, Миколаїв, Очаків, Херсон, Євпаторія, Севастополь, Ялта, Феодосія.

Азовському морському пароплавству (центр управління в Маріуполі) підпорядковані морські порти Маріуполь, Бердянськ, Керч.

До складу Українсько-Дунайського пароплавства (управління в Ізмаїлі) входять морські порти Ізмаїл, Кілія, Рені.

Постійно діють три міжнародні паромні переправи – українсько-болгарська Одеса-Варна, українсько-грузинська Одеса-Поті та українсько-російська Керч-Тамань.

Річковий транспорт здійснює перевезення вантажів переважно внутрішніми водними (природними і штучними) шляхами. Довжина внутрішніх судноплавних шляхів, що експлуатуються в Україні, становить 4, 5 тис.км, у т.ч. довжина штучних водних судноплавних шляхів - 2, 2 тис.км. Щорічний вантажообіг річкового транспорту не перевищує в середньому 10 млрд-т/км.

У складі річкового флоту країни понад 1500 різноманітних суден, близько 600 одиниць службово-допоміжного флоту, 9 портів, 3 суднобудівних і судноремонтних заводи. Найбільшими механізованими річковими портами із сучасними перевантажувальними машинами, порталними і плавучими кранами та іншою технікою є Київський, Дніпровський, Кам'янський. Запорізький, Херсонський, Кременчуцький, Черкаський, Миколаївський, Чернігівський. Основний обсяг перевезень вантажів здійснюється по Дніпру та Десні. Особливе значення має Дунай, який зв'язує Україну з Румунією, Болгарією, Сербією, Угорщиною, Словаччиною, Австрією, Німеччиною. Річкові порти Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Херсон, Миколаїв та інші зайняті переробкою зовнішньоторгових вантажів. Загалом же річковим транспортом України щорічно

перевозиться більше 1, 3 млн.т зовнішньоторгових вантажів. Найбільша частка в обслуговуванні зовнішньоторгового обігу належить Миколаївському річковому порту, який здійснює експортні перевезення та забезпечує транзит вантажів через територію України. Імпорт вантажів в Україну здійснюють три порти - Київський, Херсонський і Дніпропетровський, але їх частка у перевезеннях імпортованих вантажів країни незначна (менше 4%), оскільки такі перевезення здійснюються морськими портами.

Суднами річкового флоту перевозяться вантажі у порти Дніпра і Дунаю, Чорного, Азовського і Середземного морів. Здійснюється регулярне перевезення вантажів на дев'яти основних лініях: Італійська лінія (Трієст, Венеція, Равенна, Генуя, Анкона, Барі); Грецька лінія (Салоніки, Пірей, Александруполіс); Югославська лінія (Масленіца, Рієка, Пула, Спліт, Белград, Кладово);

Румунська лінія (Галац, Бреїла, Констанца); Турецька лінія (Стамбул, Зонгулдак, Ізміт, Ізмір, Іскандерон); Болгарська лінія (Варна, Бургас, Русе, Силістра); Дунайська лінія; Кримсько-Кавказька лінія (Туапсе, Новоросійськ, Сочі, Поті, Батумі); Азовська лінія (Керч, Маріуполь, Таганрог). Також налагоджено перевезення вантажів у порти Франції, Іспанії, Північної Африки, Близького Сходу, а також Балтійського і Північного морів.

Судна річкового флоту України перевозять: мінерально-будівельні вантажі (більше 80% вантажообігу річкового транспорту), вугілля і нафтококс, металобрухт і руди металів, метали різноманітного асортименту, труби і ліс, будівельні матеріали і конструкції, вантажі у контейнерах і ліхтерах, мінеральні добрива, каучук, зерно, плоди, овочі та консерви тощо.

Збільшується розрив між обсягами вантажних перевезень водним транспортом у поточному році в порівнянні з початком 90-х років. Темпи скорочення перевезень становлять за вказаний період 37%. Понад 70% вантажних перевезень виконуються головними власниками транспортного торговельного флоту - Чорноморським морським пароплавством (24% загального обсягу перевезень), Українською Дунайською акціонерною компанією (22%),

акціонерною компанією "Укррічфлот" (20%), а також орендним підприємством "Азовське морське пароплавство" (8%).

Морськими і річковими портами переробляється щорічно більше 40 млн.т вантажів. Для морських портів характерним є переробка експортних вантажів (54% до загального обсягу переробки) та транзитних (33%); для річкових вантажі внутрішнього сполучення. Найбільші потоки експортних вантажів проходять через Запорізький і Миколаївський річкові та Іллічівський, Ізмаїльський і Південний морські порти. Імпортні вантажі направляються переважно через Іллічівський і Одеський морські порти. Половина загальних обсягів транзитних вантажів транспортується через Одеський і Маріупольський морські порти. Найбільшими переробниками вантажів внутрішнього сполучення є Дніпропетровський і Київський річкові порти. Силами і засобами морських та річкових портів обробляється біля 18 тис. суден за рік.

Трубопровідний транспорт

Трубопровідний транспорт поділяється на магістральний (загального користування) і технологічний. Він об'єднує магістральні нафтопроводи, нафтопродуктопроводи, газопроводи і відводи від них, а також магістральні водопроводи, призначені для транспортування води на великі відстані, крім того до нього належать етиленопроводи, аміакопроводи, вуглепроводи тощо.

В Україні функціонує велика кількість магістральних газопроводів. Перший магістральний газопровід довжиною 70 км був збудований від м. Дашава до Львова. Від м. Дашава збудований газопровід до Києва, який продовжено через Брянськ (Росія) до Москви. Також діють газопроводи Шебелинка - Харків, Шебелинка - Полтава - Київ, Шебелинка - Дніпро - Кривий Ріг - Ізмаїл та інші. Споруджено газопроводи із Прикарпаття до Мінська, Риги, Польщі. Введено в дію магістральний газопровід "Братерство" від м. Долина до м. Шаля. Територією України проходять газопроводи "Союз" і Уренгой - Помари - Ужгород, Трансконтинентальна нафтова магістраль "Дружба", магістральний нафтопровід Лисичанськ - Кременчук, магістральний нафтопродуктопровід Центр

- Захід, нафто- продуктопроводи від нафтопереробних заводів Кременчук - Лубни - Київ, Кременчук - Кропивницький - Черкаси, Лисичанськ - Нижньодніпровське та ін.

Першого січня 2025 року, о 7-й ранку, Україна припинила транзит російського газу своїми трубопроводами до Європи. Спочатку у ГТС знижували тиск, після цього на станції поблизу міста Суджа у Курській області, яке зараз контролюють ЗСУ, перекрили вентиль.

Найбільша густота трубопровідного транспорту відмічається на заході України, дещо менша - в її середній частині. Пересічно в державі на 1 тис.км² території припадає 71 км трубопроводів. Загальна довжина трубопроводів України складає 40, 2 тис.км, з них на газопроводи припадає 34, 8 тис.км (87%), нафтопроводи - 2, 5 тис.км (6%), нафтопродуктопроводи - 2,9 тис.км (7%). Середня відстань відправлення однієї тонни вантажів трубопровідним транспортом загального користування дорівнює 766 км.

Сучасна система нафто- і нафтопродуктопроводів дозволяє перекачувати більше 120 млн.т за рік нафти і нафтопродуктів. У порівнянні з попередніми роками транзит нафти у 1996 році збільшився на 5%, газу зменшився на 3%. Загалом же, найбільшого спаду (в 2 рази) зазнало транспортування нафтопродуктів, що пов'язано зі зменшенням випуску продукції на нафтопереробних заводах.

Повітряний транспорт

За об'ємом відправок пасажирів знаходиться на останньому місці (не беручи до уваги трубопровідний транспорт) – 2 млн. пасажирів, або 0,1%. За об'ємом відправлень вантажів також утримує останнє місце – 0,1 млн. тон, або 0,01%.

Повітряний транспорт – один з наймолодших видів сполучення. Його почали ширше використовувати для пасажиро- та вантажоперевезень тільки в повоєнний час. Перевагами повітряного транспорту є швидкість, цілорічність функціонування, можливість доставки вантажів у важкодоступні райони. Має важливе значення для перевезення пасажирів, пошти, цінних та термінових вантажів. Здійснює переважну більшість трансконтинентальних

пасажироперевезень та перевезень товарів з невеликим терміном зберігання на значні відстані. Недоліки: висока собівартість, залежність від погодних умов. Найбільші аеропорти: Бориспіль, Жуляни (Київ), Донецьк, Одеса, Львів, Запоріжжя, Луганськ, Харків, Сімферополь.

На Київ припадає 1/7 перевезень пасажирів авіатранспортом, біля 1 млн. пасажирів. Для перевезення пасажирів характерна яскраво виражена сезонна нерівномірність. Об'єм відправлень пасажирів влітку в 3-4 рази перевищує об'єм відправлень взимку. Основним видом перевезення вантажів є пошта.

В перспективі в процесі все більш тісної інтеграції України в європейські і світові соціально-економічні структури роль авіатранспорту буде збільшуватися.

Структура перевезення вантажів (%)

Залізничний- 23,3

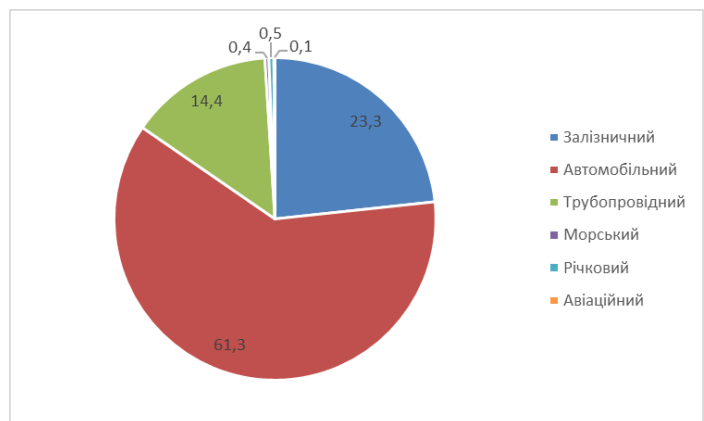
Автомобільний-61,3

Трубопровідний- 14,4

Морський-0,4

Річковий-0,5

Авіаційний- 0,1

Структура перевезення пасажирів (%)

Залізничний- 6,4

Автомобільний-33,3

Трамвайний-17,6

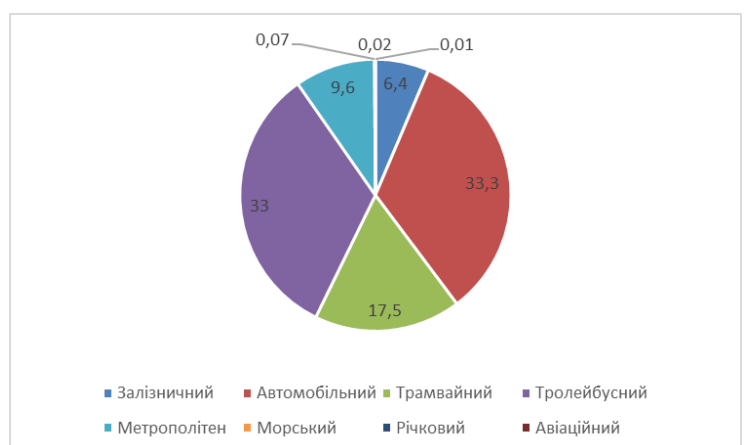
Тролейбусний-33,0

Метрополітен-9,6

Морський-0,07

Річковий-0,02

Авіаційний-0,01

Тема 10. Галузева економіка регіонів України: стан та перспективи розвитку.

План.

- 1. ДОНЕЦЬКИЙ економічний район*
- 2. ПРИДНІПРОВСЬКИЙ економічний район*
- 3. ПІВНІЧНО-СХІДНИЙ економічний район*
- 4. СТОЛИЧНИЙ економічний район*
- 5. ЦЕНТРАЛЬНИЙ економічний район*
- 6. ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ економічний район*
- 7. ПОДІЛЬСЬКИЙ економічний район*
- 8. ПІВНІЧНО-ЗАХІДНИЙ економічний район*
- 9. КАРПАТСЬКИЙ економічний район*

Територія України неоднорідна за природними умовами і ресурсами, чисельністю і складом населення, історико-географічними умовами освоєння, рівнем і структурою розвитку господарства. Все це є передумовою поділу її на економіко-географічні райони. такі райони являють собою велику частину за площею, населенням та господарським потенціалом соціально-економічного комплексу, які формуються в межах кількох суміжних адміністративних областей.

Економіко-географічні райони відзначаються своєю рідною спеціалізацією у загальноукраїнському підрозділі праці (зовнішня функція) та комплексним розвитком господарства. Спеціалізація районів формується під впливом різних чинників: природних (природні умови і ресурси), суспільних (споживання населення і господарства, кількість і якість робочої сили, економічний і фінансовий потенціал, науково-технічна база), особливостей географічного положення та історичного розвитку території. Спеціалізація району означає, що він є ланкою національного комплексу України за рахунок участі населення у виробництві товарів і послуг для інших регіонів.

Комплексний розвиток господарства забезпечує максимальне задоволення потреб населення і господарства району за рахунок місцевих ресурсів. По службі від одиниць адміністративно-територіального підрозділу, економіко-географічні райони не мають органів управління. Регулювання економічних і соціальних

процесів на їх території здійснюється на основі реалізації програми соціально-економічного розвитку.

Однією з головних ознак формування економічного (соціально-економічного) району є наявність великого міського центру (ядра), до якого тяжіє територія району. Такими центрами в Україні є міста-мільйонники (Київ, Харків, Одеса, Донецьк, Дніпропетровськ) та Львів. відповідно до цього виділяють такі соціально-економічні райони:

1. **Столичний** (Київська, Чернігівська, Житомирська області);
2. **Північно-Східний** (Харківська, Полтавська, Сумська області);
3. **Донецький** (Донецька, Луганська область);
4. **Придніпровський** (Запорізька, Дніпропетровська область);
5. **Центральний** (Кіровоградська, Черкаська області);
6. **Подільський** (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська області);
7. **Карпатський** (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька області);
8. **Північно-Західний** (Волинська, Рівненська області);
9. **Причорноморський** (Одеська, Миколаївська, Херсонська області, Автономна Республіка Крим).

Найбільш загальні характерні риси: Донецький район є індустріально найпотужнішим районом України з переважним розвитком важкої промисловості; Придніпровський, Північно-Східний і Столичний – високоіндустріальний і водночас агропромислові райони з потужним науково-технічним потенціалом. Центральний, Подільський і Північно-Західний райони мають більшу агропромислову спеціалізацію, а для Карпатського і Причорноморського районів характерним є промислово-аграрний і туристично-рекреаційний напрями розвитку. Причорноморський район, крім цього, має найбільше розвинути портово-морське господарство в Україні.

1. ДОНЕЦЬКИЙ економічний район

Донецький економічний район є найбільшим за кількістю населення і середнім за площею території району України.

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ. Головними передумовами розвитку цього району є:

- прикордонне розташування з Росією, вихід до моря, близькість до промислово розвинених Придніпровського та Північно-Східного економічних районів;
- рівнинність території, помірно-континентальний клімат із недостатнім зволоженням, низька водозабезпеченість, родючі обґрунтування (переважно чорноземні);
- розміщення на його території Донецького вугільного басейну, родовищ кам'яної солі (Артемівське, Слов'янське), цементного мергелю, ртутних руд (Микитівське), вогнетривких глин (Часів Яр), нерудної металургійної сировини, будівельних матеріалів тощо;
- найвищі в Україні показники щільності населення і урбанізації, густа мережа міських поселень, великої кількості міст і агломерацій; забезпечення трудовими ресурсами.

ГОСПОДАРСТВО. Донецький район займає перше місце в Україні за обсягами промислового виробництва (25%) та його концентрацією. Промисловість багатогалузева, переважають виробництво важкої індустрії, яка починає спеціалізацію району.

Промисловий комплекс району історично склався на основі вугільної промисловості, яка має повсюдне розміщення. На базі видобутку палива сформувалась потужна теплова енергетика. Найбільші ТЕС Вуглегірська, Зуївська, Старобешівська, Курахівська, Луганська.

На території Донецького району знаходиться одноменний район чорної металургії, що сформувався на базі власного виробництва коксівного вугілля, вогнетривів та вапняків і привізних руд (із Придніпров'я); основні центри – Маріуполь, Алчевськ, Харцизьк, Макіївка, Луганськ, Донецьк,

Краматорськ. Кольорова металургія представлена виробництвом цинку та свинцю (Костянтинівка), ртуті (Горлівка).

Серед галузей машинобудування переважає важке, що виробляє устаткування для гірничої промисловості та металургії – у Краматорську, Горлівці, Ясинуватому, Слов'янську, Донецьку, Харцизьку тощо. Залізничне встановлення випускають у Луганську, Стаханові та Маріуполі, крани – у Краматорську, різноманітні прилади (в тому числі холодильники) – у Донецьку.

Район є потужним виробником продукції хімічної промисловості – соди (Лисичанськ, Слов'янськ), барвників (Рубіжне), азотних добрив, полімерів (Сєверодонецьк, Горлівка), хімічних реактивів (Донецьк).

Промисловість будівельних матеріалів має повне розміщення і широку галузеву структуру. Район виділяється в Україні виробництвом цементу (Амвросіївка, Краматорськ, Єнакієве), скла, залізобетонних виробів.

Серед галузей легкої промисловості виділяється текстильна, швейна і взуттєва (Донецьк, Лисичанськ, Луганськ та інші міста). Харчова промисловість розвинена повсюдно, вона виробляє борошно, олію, сіль.

Розміщення району у степовій зоні, високий рівень розораності території є основою розвинутого сільськогосподарського виробництва. Воно спеціалізується на вирощуванні зернових культур, соняшника, овочів, розведених великої рогатої худоби молочно-м'ясного напрямку, свинарства та птахівництва. Довкола великих міст і агломерацій розширене інтенсивне сільське господарство приміського типу. На Азовському морі розвинуте рибальство.

Донецький район має одну з найгустіших в Україні мережу транспортних шляхів. Залізниці й автошляхи сполучають його з регіонами України та сусідніми областями Росії. Найбільші залізничні вузли – Дебальцеве, Ясинувата, Іловайськ, Попасна, Донецьк, Луганськ.

Територією району проходять трубопроводи з Росії, якими природний газ і нафта передаються в інші регіони України та країни Європи, а також виходять до численних місцевих споживачів (у т. ч. найбільшого в Україні Лисичанського

нафтопереробного заводу). Маріуполь є одним із найбільших в Україні морських портів.

НАЙБІЛЬШІ ЦЕНТРИ І ВИЗНАЧНІ МІСЦЯ. У Донецькій і Луганській розташована майже п'ята частина міст України і чверть великих міст країни. Навколо них склалися великі агломерації – Донецько-Макіївська, Горлівсько-Єнакіївська та ін. Найбільшими центрами району є “столиця Донбасу” Донецьк, міста Луганськ, Маріуполь, Макіївка, Горлівка, Краматорськ, Алчевськ, Сєверодонецьк.

Значною пам'яткою духовної культури цього району є Святогірський Успенський монастир XVII–XIX ст. у Слов'яногорську, що над Сіверським Дінцем, – місце паломництва прочан.

2. ПРИДНІПРОВСЬКИЙ економічний район

Придніпровський економічний район, що об'єднує дві адміністративні області (Дніпропетровську та Запорізьку), належить до середніх в Україні регіонів за площею території та населення. Придніпров'я є найбільш розвинутим економічним районом країни.

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ. Головними передумовами розвитку цього району є:

- сусідство з найрозвинутішим промисловим Донецьким районом, а також Північно-Східним, Центральним і Причорноморським районами; вихід до судноплавного Дніпра й Азовського моря;
- зручне економіко-географічне положення на перетині транспортних шляхів, що сполучають північні і південні, східні і західні регіони України;
- потужний природно-ресурсний потенціал, на основі якого створюються мінеральні ресурси (залізничні руди Криворізького басейну і Білозерського району, марганцеві руди Нікопольського басейну і Великотокмацького родовища, кам'яне вугілля Західного Донбасу, поклади вогнетривких глин, каоліну, графіту, вапняків, гранітів та інших будматеріалів; значні запаси). лікувальних грязей;

- рівнинний рельєф; сприятливі кліматичні умови і водні ресурси; переважання родючих чорноземних і каштанових підстав;
- висока концентрація населення, наявність великих міст і агломерацій, у т. н. ч. міста-мільйонника Дніпро, зосередження у своєму потужному науково-технічному потенціалі.

ГОСПОДАРСТВО. Господарство району багатогалузеве, головними галузями є важка і харчова промисловість, сільське господарство. Серед галузей важкої промисловості розвинена гірничодобувна, електроенергетична, металургійна, машинобудівна, хімічна промисловість.

Гірничодобувна галузь представлена добутком залізних (Кривий Ріг) і марганцевих (Нікополь) руд, урану (Жовті Води), будівельних матеріалів. Видобуток вугілля збудований у Дніпропетровській області (Павлоград).

Електроенергетика представлена ключовим потужним ТЕС – Запорізькою, Криворізькою, Придніпровською, Кам'янською, двома ГЕС – ДніпроГЕС (Запоріжжя) й Середньодніпровською та найбільшою в Україні АЕС – Запорізькою (м. Енергодар).

На місцевих базах запасів залізних і марганцевих руд та привізного вугілля з Донбасу сформувався потужний металургійний комплекс (1/2 виробництва чорних металів в Україні). Найбільші центри галузі – Кривий Ріг, Запоріжжя, Кам'янське, Дніпро, Самар, Нікополь.

Кольорова металургія представлена виробництвом алюмінію, титану і магнію в Запоріжжі.

Машинобудування району має складну галузеву структуру. Важке машинобудування спеціалізується на виробництві металургійного обладнання (Кривий Ріг, Запоріжжя, Дніпро, Марганець), підйомно-транспортних машин (Нікополь, Верхньодніпровськ, Бердянськ).

З галузей транспортного машинобудування в районі є виробництво автомобілів та автомобільних двигунів (Запоріжжя, Мелітополь), тролейбусів і трамваїв (Дніпропетровськ). У Дніпропетровську на одному з найбільших у світі ракетобудівних комплексів випускається космічна техніка. Сільськогосподарське

машинобудування розвивається в Запоріжжі, Дніпрі, Павлограді, Нікополі, Бердянську.

Хімічна промисловість представлена коксохімічними виробництвами у Дніпрі, Кривому Розі, Запоріжжі, нафтохімічними підприємствами у Запоріжжі, Дніпрі, Бердянську.

Харчова промисловість виробляє олію, борошно, крупи, м'ясо, молоко. Підприємства галузі мають повсюдне розміщення – як у великих містах, так і в невеликих містах та селах.

Розміщення району в степовій зоні з багатими обґрунтовано-земельними ресурсами створює сприятливі умови для виробництва різноманітної сільськогосподарської продукції (зерна пшениці і кукурудзи, соняшнику, м'яса і молока), яка не тільки задовольняє потреби населення району, але й вивозиться за його межі.

Район має густу транспортну мережу. Через нього проходять залізниці й автошляхи: Київ – Дніпропетровськ – Донецьк, Харків – Сімферополь тощо. Найбільші вузли – Дніпропетровськ, Запоріжжя, П'ятихатки, Синельникове.

Значна густота автомобільних доріг дає можливість внутрішнє і зовнішнє перевезення. На території району є морський порт Бердянськ, річкові порти й аеропорти (найбільші – Дніпропетровськ, Запоріжжя).

ГОСПОДАРСЬКІ ЦЕНТРИ ТА ВИЗНАЧНІ МІСЦЯ. Найбільшими містами району є Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Нікополь, Бердянськ і Павлоград. У низці населених пунктів збереглися пам'ятки скіфського (кургани-могили) і козацького (церкви) часу. Острів Мала Хортиця на Дніпрі – місце першої Запорізької Січі.

3. ПІВНІЧНО-СХІДНИЙ економічний район

Північно-Східний економічний район складається з трьох адміністративних областей (Сумської, Харківської, Полтавської) та є одним із найбільших за площею території і середнім населенням серед населення України.

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ. Головними передумовами розвитку цього району є:

- зручне економіко-географічне положення, що продовжує сусідство з розвиненими Донецьким, Придніпровським, Столичним районами та індустріально-аграрним регіоном росії;
- рівнинний рельєф, сприятливі агрокліматичні ресурси, високий рівень забезпечення земельними та водними ресурсами, деякими видами мінеральної сировини – нафтою, природним газом (Єфремівське, Шебелинське, Західнохрестищенське газові родовища), залізними рудами (Кременчуцький район), будівельними матеріалами;
- рівномірне розселення людей по території, наявній у великих містах, у тому числі міста-мільйонника Харкова, зосередження у значному науково-технічному потенціалі.

ГОСПОДАРСТВО. Північно-Східний район має індустріально-аграрну спеціалізацію, основні галузі господарства – машинобудування, хімічна та харчова промисловість, багатогалузеве сільське господарство.

Машинобудування району найпотужніше в Україні. Харків є найбільшим центром вітчизняного машинобудування. Там виготовляють турбіни для електростанцій, електродвигуни, трансформатори, трактори, велосипеди, літаки. Електротехнічне машинобудування розвинене також у Полтаві.

Випуск вантажних автомобілів та вагонів зосереджених у Кременчуці, сільськогосподарське машинобудування розвивається у Харкові, Охтирці. Верстатобудування зосереджене у Харкові, Лубнах, Глухові, а приладобудування – Харкові, Лубнах, Сумах, Полтаві, Ізюмі.

Представлена хімічна промисловість, виробництво фосфорних добрив у Сумах, хімреактивів у Шостці, фармацевтичних препаратів у Харкові та Лубнах. Енергетичний район представлений нафто- і газодобутком, нафтопереробкою у Кременчуці, мережею ТЕС (найбільше з них – Зміївська) та Кременчуцькою ГЕС.

Харчова промисловість розвивається на місцевій сировині. Головні її галузі – цукрова, олійна, молочна і м'ясна – мають широку географію.

Найбільшими центрами легкої промисловості є Харків, Ромни, Суми, Полтава. У них виробляють текстильні, галантерейні, швейні, трикотажні вироби, парфумерну продукцію.

Сільське господарство спеціалізується на вирощуванні зернових культур, цукрового буряка, соняшника, у тваринництві переважають скотарство, свинарство і птахівництво.

Найбільше внутрішніх перевезень проводиться в районі автомобільним транспортом, а зовнішніх – залізничним. Найбільші залізничні вузли – Харків, Лозова, Конотоп, Полтава. У річкових перевезеннях бере участь порт у Кременчуці на Дніпрі.

Через територію району проходити низка трубопроводів з Росії (у т. ч. нафтопроводів із Самари до Кременчука) та густа мережа трубопроводів від місцевих нафто- і газопромислів до споживачів.

ПРОМИСЛОВІ ЦЕНТРИ І ВІЗНАЧНІ МІСЦЯ. Найбільшими містами Північно-Східного району є обласні центри Харків, Полтава і Суми, а також Кременчук. Харків – історична “столиця” Слобожанщини – який час був політичною столицею радянської України. У цей час він претендує назвати промислову “столицю” України загалом і машинобудівною зокрема. Водночас це один із найбільших наукових і освітніх центрів країни.

Історико-культурними центрами регіону, крім обласних міст, є Путивль, Глухів, Ромни. Містечко Опішня на Полтавщині здавна повідомляє гончарним промислом (“опішнянська кераміка”), а Кролевець на Сумщині – художнім ткацтвом (“кролевецькі рушники”).

4. СТОЛИЧНИЙ економічний район

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ. Столичний (або Центральнополіський) економічний район об'єднує три адміністративні області (Київську, Житомирську, Чернігівську) й належить до найбільших в Україні за площею території та кількістю населення.

Назва «Столичний» пов'язана із розміщенням на його території столиці України – м. Києва. Це є чинником розвитку і спеціалізації господарства. Крім того, такими чинниками є:

- рівнинність території, значний потенціал земельних ресурсів; нижчий, ніж в Україні загалом, рівень розораності сільськогосподарських угідь; багаті водні ресурси Дніпра і його приток, високі показники лісистості (26 %);
- знаходження в межах району, передусім Житомирської області, значних запасів облицювального будівельного каміння – гранітів, лабрадоритів, габро, родовищ загального каміння (топазу, берилу, аметисту, гірського кришталю тощо), а також каоліну та ільменіту, які мають унікальне значення;
- обмеження можливостей використання сільськогосподарських угідь, природних рекреаційних та деяких інших видів ресурсів унаслідок радіоактивного забруднення значних площ після аварії на Чорнобильській АЕС;
- найгірші в Україні показники демографічної ситуації на території району, крім м. Київ, невисока щільність населення;
- дуже зручне транспортно-географічне положення, зумовлене перетином району судноплавного Дніпра, надходженням до м. місць київських транспортних магістралей держави;
- високий рівень освітньої та професійної підготовки працездатного населення, передусім у містах; значне зосередження наукового потенціалу.

ГОСПОДАРСТВО. Господарство району представляє собою індустріально-аграрний комплекс, що спеціалізується на виробництві продукції машинобудування, легкої, харчової та хімічної промисловості, багатогалузевого сільського господарства.

Машинобудування різноманітне: верстатобудування (Київ, Житомир), сільськогосподарське (Київ, Біла Церква, Житомир, Ніжин, Прилуки), точне (Київ, Житомир, Чернігів, Васильків, Коростишів). Транспортні засоби – літаки, річкові й морські судна, мотоцикли виробляють у Києві, автомобілі – у Чернігові та Броварах.

У легкій промисловості виділяється текстильна, взуттєва, трикотажна галузі. також, лянна промисловість розвинута в Житомирі, шовкова – Києві, вовняна – Чернігові, Коростишеві. Взуття виробляють у Києві, Білій Церкві, Житомирі, Прилуках, Чернігові, Бердичеві.

Хімічна промисловість району випускає синтетичні волокна, побутові вироби, автомобільні шини. Розвинута, крім обласних центрів, у Білій Церкві.

Харчова промисловість характеризується високим рівнем концентрації підприємств, продукція яких споживається передусім у столиці. У районі розвинені всі галузі харчової промисловості, провідне місце серед них займає молочна і м'ясна.

У районі склалася багатогалузева промисловість будматеріалів. В її складі – порцеляново-фаянсова промисловість, до якої входять підприємства Житомирської області – Баранівці, Городниці та інших центрах.

Сільське господарство високопродуктивне. В його структурі переважає вирощування зернових культур, льону, цукрових буряків, хмелю і картоплі.

Тваринництво спеціалізується на скотарстві, свинарстві та птахівництві. Високопродуктивне виробництво м'яса, молока, яєць існує у першій зоні м. Києва.

Транспортна система району представлена всіма видами транспорту, крім морського. Залізнична та автомобільна мережа має чітку радіально-кільцеву структуру із центром у Києві. Основні залізниці перетинають район у широтному напрямку. Великі залізничні вузли – Київ, Фастів, Ніжин, Бахмач. Значна кількість населення, що обслуговується аеропортами м. Києва у т. ч. для міжнародних поїздок (аеропорт “Бориспіль” – найбільший в Україні).

ПРОМИСЛОВІ ЦЕНТРИ І ВІЗНАЧНІ МІСЦЯ. У центрі району на обох берегах Дніпра знаходиться столиця України – м. Київ (2,7 млн осіб). Це – найбільше місто держави, її адміністративний, культурний, господарський центр. Київ – духовний центр українського народу. Тут є безліч пам'яток духовної і матеріальної культури. Серед них – Софіївський собор, Видубицький монастир, Золоті ворота і Києво-Печерська Лавра (XI ст.), Андріївська церква (XVIII ст.), Володимирський собор, оперний театр (XIX ст.) та ін. В останні роки відбудовано

зруйновані пам'ятки, зокрема Золотоверхий Михайлівський собор (пам'ятка XII ст.) – місце захоронення багатьох київських князів і церковних діячів. Відновлено також приміщення і навчання в Києво-Могилянській академії (її було закрито у 1817 р. царським урядом).

Великими господарськими та культурними осередками Столичного району є також обласні центри Чернігова і Житомира. Біла Церква – значний промисловий центр, а Переяслав-Хмельницький, Новгород-Сіверський, Ніжин, Батурин – історико-культурні центри.

5. ЦЕНТРАЛЬНИЙ економічний район

Центральний економічний район складається із двох адміністративних областей. За розмірами території та населення населення стало найменшою серед регіонів України.

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ. Головними передумовами розвитку цього району є:

- розташування між п'ятьма іншими районами на перетині шляхів сполучення, сусідство з потужними індустриальними районами – Придніпровським, Північно-Східним, Столичним, вихід до судноплавного Дніпра;
- положення на стіку лісостепової і степової зони із надзвичайно сприятливими агрокліматичними ресурсами, родючими обґрунтуваннями та рівнинним рельєфом;
- незначна різноманітність мінеральних ресурсів: буре вугілля (Ватутіне, Олександрія), графіт (Завалівське родовище), нікелеві і хромітові руди (Побужжя), уранові руди, будівельні матеріали (каолін, граніти, вогнетривкі глини);
- добрі низька густота населення, середній рівень урбанізації, переважання в системі розселення сільських поселень і малих міст.

ГОСПОДАРСТВО. Центральний район має дещо нижчий рівень соціально-економічного розвитку, ніж інші райони країни. Галузями його спеціалізації є сільське господарство, гірничодобувна і харчова промисловість, сільськогосподарське машинобудування.

Сільське господарство високопродуктивне. Вирощують зернові, овочі, соняшник, баштанні культури, розвинене садівництво. У тваринництві переважають скотарство і свинарство, а у водосховищах – рибальство.

Харчова промисловість виробляє цукор, масло, олію, молочні і м'ясні продукти, консерви, борошно і крупи тощо. Поширена у багатьох містах, найбільші підприємства – у Черкасах, Кіровограді, Смілі, Умані.

Машинобудування виробляє сільськогосподарські знаряддя (Черкаси, Кіровоград, Умань, Олександрія), електроприлади (Олександрія, Кіровоград, Сміла, Умань), поліграфічну техніку (Олександрія, Кіровоград), автобуси (Черкаси).

Хімічна промисловість спеціалізується на випуску мінеральних добрив, штучних волокон і пластмас, хімреактивів (Черкаси, Кіровоград).

У районі розвинені також шовкова промисловість (Черкаси), виплавка нікелю (Побузьке) та твердих сплавів (Світловодськ).

Найбільше розвинений залізничний та автомобільний транспорт, а по Дніпру – ще й річковий. Найбільші залізничні вузли – Знам'янка, Помічна, Христинівка, Сміла.

ГОСПОДАРСЬКІ ЦЕНТРИ. ВІЗНАЧНІ МІСЦЯ. Обласні центри Черкаси та Кіровоград, а також м. Умань є найбільшими промисловими та культурно-освітніми центрами району. Канів, Корсунь-Шевченківський, Чигирин належать до визначних історико-культурних осередків держави.

6. ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ економічний район

Причорноморський економічний район, який об'єднує три адміністративні області (Одеську, Миколаївську, Херсонську) та АР Крим, є найбільшим за площею території та іншим за чисельністю населення районом в Україні.

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ. Головними передумовами розвитку цього району є:

- вигідне географічне положення на крайньому півдні України з широким виходом до морів і державних кордонів; сусідство з іншими економічними районами;
- поєднання рівнинних і гірських форм рельєфу, різноманітні природні умови, в т. ч. субтропічні;
- недостатнє зволоження території, обмежені водні і лісові ресурси;
- багаті земельні і ґрунтові ресурси (чорноземи, каштанові ґрунти), які за умов зрошення дають високу врожайність сільськогосподарських культур;
- повсюдне поширення нерудних корисних копалин – вапняків, пісковиків, піску, глини, мергелю, а також кухонних солей у затоці Сиваш та озерах Криму, природного газу в Криму та на морському шельфі;
- сприятливе поєднання кліматичних умов, лікувальних грязей і води морів для рекреаційних цілей;
- середня і низька щільність населення, середній рівень урбанізації, наявність великих міст, у т. ч. міста-мільйонника Одеси; довільний строк етнічний склад населення; значна кількість трудових ресурсів.

ГОСПОДАРСТВО. У загальноукраїнському районі праці район виділяється машинобудуванням, харчовою промисловістю, сільським і рекреаційним господарством, морським транспортом.

Машинобудування представлене суднобудуванням (Миколаїв, Керч, Херсон, Феодосія), виробництвом сільськогосподарських машин та запчастин до них (Одеса, Херсон, Сімферополь), виготовленням електроприладів та електрообладнання (Сімферополь, Нова Каховка, Одеса).

Харчова промисловість забезпечує продукцію не тільки населення району, але й інших регіонів України. Потужні м'ясокомбінати є в Одесі, Херсоні, Миколаєві, Первомайську, Вознесенську, Сімферополі. Найбільші центри молочної промисловості – Балта, Одеса, Севастополь, а плодоконсервної – Ізмаїл, Джанкой і Херсон.

Район – потужний виробник виноградних вин. Підприємств із виготовлення вин найбільше на Південному Криму та в Одеській області (Феодосія, Алушта,

Судак, Масандра, Одеса, Коблеве, Херсон). Рибна промисловість розвинена на узбережжі Чорного й Азовського моря. Найбільші центри – Одеса, Севастополь, Керч, Кілія, Очаків.

У районі є ефіроолійна промисловість, яка розвивається на місцевій сировині. Розвинена також легка промисловість: бавовняна (Херсон), джутова (Одеса), вовняна (Одеса, Татарбунари), швейна.

Сільське господарство характеризується виробництвом зерна, соняшника, овочів, винограду, ефіроолійних і баштанних культур. Серед зернових поширені пшениця, кукурудза та рис.

Виноградників найбільше у південно-західній частині Одеської області та в Криму, а садів – у Придністров'ї, Придніпров'ї та в передгір'ї Криму.

Основні галузі тваринництва – скотарство, свинарство, вівчарство, шовківництво і птахівництво.

Причорноморський район має потужний рекреаційний комплекс. Найбільші центри відпочинку населення – на Південному березі Криму (Ялта, Алушта, Алушка, Гурзуф, Судак), а також Євпаторія, Саки, Одеса, Затока, Коблеве, Скадовськ.

Розвинути всі види транспорту. Річний (по Дніпру і Дунаю) та морський транспорт використовують, крім внутрішньорайонних, і для міжнародних перевезень. У районі – 15 великих морських портів, найбільші – Іллічівськ, Одеса, Південний, Миколаїв, Херсон, Керч. Вони обслуговують зовнішню торгівлю України й транзитні перевезення вантажів з Росії та Молдови. Від портів і курортних центрів в інших регіонах України розходяться важливі залізничні й автомобільні шляхи.

Трубопровідний транспорт представлений нафтопроводами з Росії до Херсона і Одеси, новозбудованим нафтопроводом Одеса – Броди, низькою магістральною (Шебелинка – Одеса) та місцевих газопроводів.

ГОСПОДАРСЬКІ ЦЕНТРИ. ВІЗНАЧНІ МІСЦЯ. Найбільшими містами району є Одеса, Миколаїв, Херсон, Сімферополь, Севастополь

(багатофункціональні центри – адміністративні, промислові, транспортні, культурно-освітні, наукові), а також Керч і Євпаторія. У Криму і на північночорноморському узбережжі збереглося багато пам'яток археології, історії та культури – стоянки первісних людей, печерні міста та скельні монастирі, руїни античних міст, середньовічні замки, культові споруди, палацово-паркові комплекси. Відомими історико-культурними центрами, окрім названих вище міст, є Білгород-Дністровський, Бахчисарай, Судак, Феодосія, Алупка, Лівадія та ін. Південноукраїнські та кримські міста стали місцями проведення щорічних культурних фестивалів – Ялта, Нова Каховка та ін.

7. ПОДІЛЬСЬКИЙ економічний район

Подільський економічний район об'єднує три області (Тернопільську, Хмельницьку, Вінницьку) в межах Подільської височини і належить до середніх за розмірами територій і кількості населення регіонів України.

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ. Головними передумовами розвитку цього району є:

- багаті земельні ресурси та високий рівень сільськогосподарського освоєння території (найвищий рівень розораності сільськогосподарських угідь в Україні – 84 %), рівнинний рельєф та сприятливі для вирощування різноманітних культур кліматичні умови;

- значні поклади нерудних корисних копалин (вапняк, пісковики, крейда, глина, пісок, каоліни, гнейси та ін.), запаси мінеральних вод (Хмільник, Сатанів, Микулинці, Гусятин, Кам'янець-Подільський);

- висока щільність населення, переважання в системі розселення малих міських поселень, середніх та великих сіл; наявність значних резервів робочої сили.

ГОСПОДАРСТВО. У структурі господарства провідне місце займають галузі агропромислового комплексу, розвинені також машинобудівна, легка і хімічна промисловість, виробництво будтеріалів.

Сільське господарство спеціалізується на зерново-буряковому землеробстві та м'ясо-молочному скотарстві, садівництві.

Провідна галузь промисловості – харчова, а в ній – цукрова, спиртово-горілчана, молочна, м'ясна, овочеконсервна. Підприємства мають повсюдне розміщення.

Машинобудування представлене виробництвом сільськогосподарських машин і обладнання (Вінниця, Тернопіль, Хмельницький), електротехнічними та приладобудівними виробництвами (Кам'янець-Подільський, Волочиськ, Тернопіль, Хмельницький, Вінниця).

Легка промисловість району виробляє тканини (Тернопіль, Дунаївці, Славута), взуття, одяг тощо.

У районі виробляють також добрива, фарби, пральні засоби, штучну торгівлю. Найбільшим центром хімічної промисловості є м. Вінниця.

Промисловість будматеріалів має широку галузеву структуру. Крім виробництва, які орієнтуються на споживача і мають повсюдне розміщення, важливе міжрайонне значення має цементна промисловість (Кам'янець-Подільський), виробництво граніту.

Галуззю спеціалізації району стає і рекреаційне господарство. У Хмільнику, Микулинцях і Сатанових лікуються і відпочують люди з різних регіонів України.

Основні види транспорту – залізничний і автомобільний. Найбільші залізничні вузли – Вінниця, Жмеринка, Шепетівка.

ГОСПОДАРСЬКІ ЦЕНТРИ. ВІЗНАЧНІ МІСЦЯ. Найбільшими містами Поділля є сучасні обласні центри – Вінниця, Хмельницький і Тернопіль, а також його давній адміністративний центр – м. Кам'янець-Подільський. Ці населені пункти разом з меншими містами і містечками (Кременець, Почаїв, Збараж, Бережани, Бучач, Меджибіж, Бар, Тульчин) є також цікавими історико-культурними центрами регіону.

8. ПІВНІЧНО-ЗАХІДНИЙ економічний район

Даний економічний район, що об'єднує дві адміністративні області, є найменшим за площею і населенням в Україні.

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ. Головними передумовами розвитку цього району є:

- зручне економіко-географічне положення – у прикордонній зоні з Польщею і Білоруссю, входження в єврорегіон «Буг»;
- рівнинність території, посилене зволоження земель, значні водні ресурси річок і озер;
- високий рівень лісистості території, переважання хвойних порід дерев;
- поклади кам'яного вугілля Львівсько-Волинського басейну, природних будівельних матеріалів, передусім вапняків, крейд, граніту і базальту;
- обмежені можливості використання рекреаційних та сільськогосподарських ресурсів у зоні, забрудненій радіонуклідами.

ГОСПОДАРСТВО. У структурі господарства провідне місце займають харчова і легка промисловість, машинобудування, лісова і деревообробна промисловість, сільське господарство.

Харчова промисловість представлена цукровою, м'ясною, молочною галузями, найбільші центри – Луцьк, Ковель, Рівне, Дубно.

У машинобудуванні розвинене електротехнічне приладобудування (Луцьк, Рівне), автомобілебудування (Луцьк) та сільськогосподарське машинобудування (Ковель, Рівне).

Лісова і деревообробна промисловість виробляє меблі, сірники (єдина в Україні сірникова фабрика у м. Березному). В районі є підприємство легкої, передусім, текстильної промисловості у Рівному, Дубровиці, Сарнах.

Промисловість будівельних матеріалів випускає різноманітну продукцію, найбільший центр – Здолбунів (цементно-шиферний комбінат).

У структурі сільського господарства переважає свинарство і м'ясо-молочне скотарство, вирощування картоплі, зернових та кормових культур, льону та цукрових буряків.

Транспорт представлений переважно залізничним та автомобільним видами, які з'єднують основні центри району зі столицею та обласні центри України, Польщі

та Білорусі. Найбільші залізничні вузли – Ковель (в якому створюється так транспортний європорт), Здолбунів, Сарни.

Із входженням території району до євро регіону «Буг» у його господарство залучаються іноземні інвестиції, що активізує економічний розвиток району.

ГОСПОДАРСЬКІ ЦЕНТРИ. ВІЗНАЧНІ МІСЦЯ. Основними господарськими й культурними осередками регіону є обласні центри Луцьк і Рівне. У його південній частині багато міст, містечок і сіл, які зберегли сліди славної історії українського народу: Володимир-Волинський, Берестечко, Дубно, Острог, Корець, Пересипниця.

9. КАРПАТСЬКИЙ економічний район

Карпатський економічний район об'єднує чотири адміністративні області (Львівську, Івано-Франківську, Закарпатську, Чернівецьку) і є середнім за площею території та кількістю населення регіону в Україні.

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ. Головними передумовами розвитку цього району є:

- вигідне економіко-географічне положення в контактній зоні України з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Молдовою, Румунією, входження в євро регіони «Карпатський», «Верхній Прут»;
- наявність рівнинної, передгірної та гірської частин, різноманітні природні умови в них, багаті лісові, водні, рекреаційні та обмежені земельні ресурси;
- заклади різноманітних корисних копалин: нафти і природного газу – у Прикарпатті, кам'яного вугілля – у Львівсько-Волинському басейні, нерудних корисних копалин – сірки (Яворів, Новий Розділ), кам'яної солі (Солотвино), калійних солей (Калуш, Стебник), будівельних матеріалів (піску, мергелю, вапняку, доломіту, мармуру тощо), руд кольорових металів (алюмінієвих, поліметалевих, золота – в Закарпатті), різноманітних рослинних вод.

ГОСПОДАРСТВО. У структурі господарства Карпатського району провідне місце займає промисловість, галузь її спеціалізації – гірничодобувна,

машинобудівна, харчова, хімічна, лісова і деревообробна промисловість, виробництво будматеріалів.

Гірничодобувна промисловість займається видобутком різноманітних сировини, насамперед неметалевих і паливних мінеральних ресурсів.

Основу машинобудування складає приладобудування, яке орієнтується на кваліфіковану робочу силу (Львів, Івано-Франківськ, Чернівці, Ужгород, Мукачеве). Розвинене також транспортне машинобудування (Львів, Соломонове). Верстатобудівні підприємства є у Мукачевому, Стрию, а у Львові, Дрогобичі, Калуші, Чернівцях є підприємство важкого машинобудування.

Серед галузей хімічної промисловості переважає лакофарбова (Львів, Борислав, Дрогобич), фармацевтична (Львів), виробництво добрив (Калуш, Стебник), кислот і солей (Калуш, Новий Розділ, Новояворівське), хімічних волокон і ниток (Сокаль), реактивів (Львів) тощо. У Прикарпатті склався один із найбільших районів хімічної промисловості в Україні.

Лісова і деревообробна промисловість має розгалужену структуру – лісозаготівельна (у Карпатах), меблева (Ужгород, Львів, Берегове, Свалява та ін.), паперова (Жидачів).

Електроенергію для потреб господарства району дають Добротвірська і Бурштинська ТЕС.

Харчова промисловість представлена цукровими заводами, підприємствами м'ясної та молочної промисловості (Львів, Дрогобич, Стрий, Чернівці), виноробними заводами (Виноградів, Ужгород, Хуст), олійно-жировим комбінатом (Чернівці). У районі розвинена також легка промисловість (Львів, Чернівці, Борислав, Коломия, Тисмениця та ін.)

Сільське господарство має неоднакову спеціалізацію в різних частинах району. У північній частині Львівщини – льонарство, хмелярство, картоплярство, молочно-м'ясне скотарство; у закарпатській частині – виноградарство, садівництво, овочівництво, тютюнництво, молочно-м'ясне скотарство; у гірській частині – відгінно-пасовищне скотарство і вівчарство.

Провідні види транспорту – залізничний, автомобільний, трубопровідний. Густота залізниць і автошляхів є однією з найвищих в Україні. Найбільші залізничні вузли – Львів, Чоп, Стрий, Красне. У Львові є аеропорт. Через район проходять низка магістральних нафто- і газопроводів з Росії до країн Європи, побудовано нафтопровід Одеса – Броди.

Район має розвинений рекреаційний комплекс загальнодержавного і міжнародного значення. Найбільшими курортами є Трускавець, Моршин, Яремча, Ворохта, Поляна, Шаян.

ГОСПОДАРСЬКІ ЦЕНТРИ. ВІЗНАЧНІ МІСЦЯ. Усі обласні центри регіону, і насамперед Львів, є великими промисловими, культурно-освітніми, науковими, історико-архітектурними центрами. Три з них іменуються неофіційними “столицями” історичних земель, з яких складена територія району: Львів – Галичини, Ужгород – Закарпаття, Чернівці – Буковини. Львів, як і старовинні містечка Галич і Белз, свого часу дійсно були столичними центрами великих князівств.

Територія карпатських областей густо вкрита поселеннями, що є визначальними історико-культурними центрами України: Жовква, Олесько, Підгірці, Золочів, Унів, Дрогобич, Рогатин, Коломия, Хотин, Мукачеве, Хуст. Регіон дав світу гаварецьку кераміку (с. Гавареччина), космацькі писанки (с. Космач), гуцульські косівські вироби – вишиванки, різьбярські вироби (м. Косів) тощо.

Тема 11. Міжнародні економічні зв'язки України та їх інтеграція в європейські та інші світові структури

План.

1. *Міжнародний поділ праці (МПП), його суть і значення у формуванні зовнішньоекономічних зв'язків*
2. *Зовнішні економічні зв'язки як один з найважливіших засобів економії суспільної праці.*

3. *Передумови розвитку міжнародних економічних зв'язків, що впливають з необхідності поглиблення міжнародного поділу праці, інтересів зміцнення незалежності України.*

4. *Основні форми зовнішніх економічних зв'язків України:*

5. *Загальний економічний простір:*

6. *Глобалізація і регіоналізація світового господарства*

7. *Еквівалентність обміну в міжнародних зв'язках:*

8. *Державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності:*

9. *Створення спільних підприємств, міжнародних об'єднань за участю українських та іноземних організацій, фірм, управлінь:*

10. *Створення спеціальних економічних зон:*

11. *Розвиток і удосконалення форм зовнішніх економічних зв'язків:*

12. *Регіональна економічна політика України, міждержавні та регіональні стосунки:*

13. *Участь України у світових економічних об'єднаннях- Європейському Союзі, СОТ, ЕСП та інших регіональних об'єднаннях: переваги і проблеми.*

14. *Економічні зв'язки України з країнами світу в паливно-енергетичному, металургійному, машинобудівному, агропромисловому, транспортному, військово-промисловому та інших комплексах.*

15. *Удосконалення зовнішньоекономічних зв'язків України в умовах ринкових відносин.*

16. *Проблеми та перспективи розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України.*

17. *Конкурентні переваги України та її регіонів у світовій господарській системі за природно-ресурсним, у т. ч. земельним, а також виробничим, інтелектуальним, науково-технічним і рекреаційним потенціалом.*

18. *Транзитні можливості України, пов'язані з її геополітичним положенням.*

19. *Основні напрями використання конкурентних переваг у розвитку економіки України та формуванні її зовнішньоекономічних зв'язків.*

1. Міжнародний поділ праці (МПП), його суть і значення у формуванні зовнішньоекономічних зв'язків

Міжнародний поділ праці (МПП) — це процес, при якому різні країни спеціалізуються на виробництві певних товарів або наданні послуг, що дозволяє підвищити ефективність та продуктивність на глобальному рівні. Основна ідея полягає в тому, що кожна країна зосереджується на тих видах діяльності, в яких вона має конкурентні переваги, і обмінюється результатами своєї праці з іншими країнами.

Суть міжнародного поділу праці:

Спеціалізація: Країни спеціалізуються на виробництві товарів або послуг, які вони можуть виробляти найбільш ефективно. Наприклад, Україна спеціалізується на аграрному секторі та металургії.

Економічна вигода: Спеціалізація дозволяє країнам знижувати витрати на виробництво та підвищувати якість продукції, що робить їх товари більш конкурентоспроможними на світовому ринку.

Взаємний обмін: Країни обмінюються результатами своєї праці, що сприяє зростанню міжнародної торгівлі та економічної інтеграції.

Значення у формуванні зовнішньоекономічних зв'язків:

Розширення ринків збуту: Завдяки МПП країни можуть виходити на нові ринки, збільшуючи обсяги експорту та імпорту.

Залучення інвестицій: Спеціалізація та конкурентоспроможність сприяють залученню іноземних інвестицій, що стимулює економічний розвиток.

Технологічний обмін: МПП сприяє обміну технологіями та інноваціями між країнами, що підвищує загальний рівень технологічного розвитку.

Економічна інтеграція: МПП є основою для створення економічних союзів та інтеграційних об'єднань, таких як Європейський Союз, що сприяє стабільності та зростанню економік країн-учасниць.

Міжнародний поділ праці є ключовим фактором у формуванні зовнішньоекономічних зв'язків, оскільки він забезпечує ефективний розподіл ресурсів, підвищує продуктивність та сприяє економічному зростанню.

2. Зовнішні економічні зв'язки як один з найважливіших засобів економії суспільної праці.

Основні аспекти зовнішніх економічних зв'язків:

Імпорт товарів: Країни можуть імпортувати товари, виробництво яких всередині країни є менш вигідним або неможливим через відсутність необхідних ресурсів. Наприклад, Україна імпортує нафту та газ, оскільки власні запаси цих ресурсів обмежені. Це дозволяє зосередитися на виробництві інших товарів, де країна має конкурентні переваги.

Експорт продукції: Країни експортують товари та послуги, які вони виробляють ефективніше за інших. Україна, наприклад, експортує зерно, металопродукцію та ІТ-послуги. Це не тільки приносить дохід, але й сприяє розвитку відповідних галузей економіки.

Спільні підприємства: Об'єднання ресурсів з іноземними компаніями для спільного виробництва дозволяє отримати доступ до нових технологій, капіталу та ринків збуту. Наприклад, спільні підприємства в аграрному секторі допомагають підвищити продуктивність та якість продукції.

Технологічний обмін: Зовнішні економічні зв'язки сприяють обміну технологіями та інноваціями між країнами. Це дозволяє підвищити загальний рівень технологічного розвитку та впроваджувати нові методи виробництва. Співпраця у сфері ІТ, наприклад, дозволяє Україні отримувати нові знання та досвід.

Інвестиції: Залучення іноземного капіталу є важливим аспектом зовнішніх економічних зв'язків. Інвестиції сприяють розвитку національної економіки, модернізації інфраструктури та створенню нових робочих місць. Наприклад, інвестиції в інфраструктуру допомагають покращити транспортну систему та логістику.

Розширення ринків: Вихід на нові ринки збуту дозволяє збільшити обсяги продажів та диверсифікувати економіку. Експорт продукції до ЄС, наприклад, відкриває нові можливості для українських виробників та сприяє зростанню економіки.

3. Передумови розвитку міжнародних економічних зв'язків, що впливають з необхідності поглиблення міжнародного поділу праці, інтересів зміцнення незалежності України.

Розвиток міжнародних економічних зав'язків України базується на кількох ключових передумовах: поглиблення МПІ та інтереси зміцнення незалежності України.

Поглиблення міжнародного поділу праці:

Спеціалізація: Країни зосереджуються на виробництві товарів і послуг, у яких вони мають конкурентні переваги. Це дозволяє підвищити ефективність виробництва та знизити витрати.

Інновації та технології: Обмін технологіями та інноваціями між країнами сприяє підвищенню продуктивності та якості продукції.

Глобалізація: Зростаюча взаємозалежність світових економік вимагає більш тісної співпраці та координації між країнами.

Економічні вигоди: Поглиблення міжнародного поділу праці дозволяє країнам отримувати вигоди від торгівлі, знижуючи витрати та підвищуючи доходи.

Зміцнення незалежності України:

Економічна диверсифікація: Розширення спектру зовнішньоекономічних зв'язків з різними країнами знижує залежність від окремих ринків і підвищує стійкість економіки.

Інтеграція в міжнародні організації: Участь у міжнародних економічних організаціях, таких як ЄС та СОТ, сприяє зміцненню економічної стабільності та залученню інвестицій.

4. Основні форми зовнішніх економічних зв'язків України:

1. Зовнішня торгівля: Це обмін товарами та послугами між Україною та іншими країнами. Вона включає експорт (продаж українських товарів за кордон) та імпорт (закупівля іноземних товарів для внутрішнього ринку).

2. Міжнародна спеціалізація і кооперування виробництва: Українські підприємства співпрацюють з іноземними компаніями для виробництва певних

товарів або послуг. Це дозволяє знижувати витрати та підвищувати якість продукції.

3. Експорт та імпорт капіталів: Українські компанії інвестують в іноземні проекти, а іноземні інвестори вкладають кошти в українську економіку. Це сприяє розвитку нових технологій та створенню робочих місць.

4. Міжнародне спільне підприємництво: Створення спільних підприємств з іноземними партнерами для реалізації спільних проектів. Це дозволяє об'єднувати ресурси та знання для досягнення кращих результатів.

5. Валютні та фінансово-кредитні відносини: Операції з іноземною валютою, міжнародні кредити та інші фінансові операції, що сприяють стабільності економіки та розвитку міжнародної торгівлі.

6. Інтуризм: Прийом іноземних туристів в Україні та організація туристичних поїздок українців за кордон. Це сприяє культурному обміну та розвитку туристичної інфраструктури.

7. Міжнародні послуги: Надання та отримання різноманітних послуг, таких як транспортні, страхові, консультаційні, освітні та медичні. Це допомагає покращувати якість життя та розширювати економічні можливості.

8. Сумісне будівництво підприємств: Спільне будівництво заводів, фабрик та інших об'єктів з іноземними партнерами. Це дозволяє залучати іноземні технології та інвестиції.

9. Проведення виставок, ярмарків, аукціонів: Організація міжнародних заходів для демонстрації та продажу товарів і послуг. Це сприяє просуванню української продукції на світовий ринок та залученню нових партнерів.

5. Загальний економічний простір:

Загальний економічний простір (ЗЕП) — це інтеграційне об'єднання країн, яке передбачає створення єдиного ринку товарів, послуг, капіталу та робочої сили. Основна мета ЗЕП — забезпечити вільний рух економічних ресурсів між країнами-учасницями, що сприяє економічному зростанню та підвищенню добробуту населення.

Основні характеристики ЗЕП:

Єдиний ринок: Відсутність митних бар'єрів та обмежень на торгівлю між країнами-учасниками.

Приклад: Європейський Союз (ЄС) забезпечує вільний рух товарів між країнами-членами.

Вільний рух капіталу: Інвестори можуть вільно переміщувати капітал між країнами-учасниками.

Приклад: Інвестиції з однієї країни ЄС в іншу без додаткових обмежень.

Вільний рух робочої сили: Громадяни країн-учасниць можуть вільно працювати в будь-якій країні ЗЕП.

Приклад: Громадяни Польщі можуть працювати в Німеччині без додаткових дозволів.

Єдина економічна політика: Координація економічної політики для забезпечення стабільності та зростання.

Приклад: Спільна монетарна політика в рамках Єврозони.

Переваги ЗЕП:

Економічне зростання: Вільний рух ресурсів сприяє підвищенню ефективності виробництва та економічному зростанню.

Залучення інвестицій: Єдиний ринок приваблює інвесторів завдяки стабільності та передбачуваності.

Підвищення конкурентоспроможності: Спільний ринок стимулює конкуренцію, що сприяє інноваціям та підвищенню якості продукції.

Приклади ЗЕП:

Європейський Союз (ЄС): Найбільш відомий приклад загального економічного простору, який включає 27 країн-членів.

Євразійський економічний союз (ЄАЕС): Інтеграційне об'єднання, яке включає Росію, Білорусь, Казахстан, Вірменію та Киргизстан.

Загальний економічний простір сприяє економічній інтеграції, підвищенню ефективності використання ресурсів та економічному зростанню країн-учасниць.

6. Глобалізація і регіоналізація світового господарства.

Глобалізація — це процес інтеграції національних економік у світову економіку. Вона включає вільний рух товарів, послуг, капіталу та робочої сили. Основні риси глобалізації включають економічну інтеграцію, зростання міжнародної торгівлі та інвестицій, технологічний прогрес, особливо в інформаційних та комунікаційних технологіях, а також культурний обмін, що сприяє поширенню культурних цінностей та ідей.

Регіоналізація — це процес формування економічних блоків або регіональних об'єднань країн для спільного вирішення економічних і політичних завдань. Основні риси регіоналізації включають створення економічних союзів, таких як зони вільної торгівлі та митні союзи, політичну співпрацю для розробки спільних стратегій, а також зміцнення економічних зв'язків між країнами одного регіону.

Взаємозв'язок між глобалізацією та регіоналізацією полягає в тому, що глобалізація сприяє регіоналізації, оскільки країни об'єднуються для ефективнішої інтеграції у світову економіку. Водночас, регіональні блоки можуть конкурувати між собою на глобальному ринку, що стимулює економічний розвиток.

7. Еквівалентність обміну в міжнародних зв'язках:

Еквівалентність обміну — це принцип, згідно з яким товари та послуги обмінюються на основі їхньої вартості, що забезпечує справедливий і рівноправний обмін між учасниками ринку.

Основні аспекти еквівалентності обміну включають визначення вартості товарів і послуг, справедливий обмін, ринкові ціни та економічну рівновагу.

Вартість товарів і послуг визначається витратами на виробництво, включаючи витрати на сировину, працю, капітал та інші ресурси.

Обмін вважається справедливим, якщо обидві сторони отримують товари або послуги, еквівалентні за вартістю тим, що вони віддають.

Ринкові ціни формуються на основі попиту і пропозиції, що забезпечує еквівалентність обміну на конкурентному ринку.

Еквівалентність обміну сприяє досягненню економічної рівноваги, коли ресурси розподіляються ефективно і справедливо.

Приклади еквівалентності обміну включають бартер, де відбувається прямий обмін товарів або послуг без використання грошей, та грошовий обмін, де гроші використовуються як засіб обміну, що дозволяє точно визначити вартість товарів і послуг та забезпечити їх еквівалентність.

Еквівалентність обміну є фундаментальним принципом ринкової економіки, що забезпечує справедливість і ефективність економічних відносин.

8. Державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності:

Державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності — це комплекс заходів, які здійснює держава для впорядкування, контролю та нагляду за зовнішньоекономічною діяльністю, а також для запобігання зловживанням і порушенням у цій сфері.

Основні цілі державного регулювання включають захист економічних інтересів України, створення рівних умов для суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та залучення економіки України до світового поділу праці. Захист економічних інтересів передбачає забезпечення збалансованості економіки та стимулювання прогресивних структурних змін. Створення рівних умов сприяє конкуренції та ліквідації монополізму, а залучення до світового поділу праці створює сприятливі умови для інтеграції в світову економіку.

Основні інструменти регулювання включають тарифне регулювання, яке передбачає встановлення митних тарифів на імпорту та експорт товарів, та нетарифне регулювання, що включає ліцензування, квотування, технічні бар'єри та санітарні норми. Валютне регулювання контролює валютні операції та курс національної валюти, а фінансово-кредитне регулювання передбачає надання кредитів та субсидій для підтримки експорту.

Приклади правових режимів включають національний режим, де іноземні суб'єкти господарської діяльності мають ті ж права та обов'язки, що й національні

суб'єкти, та режим найбільшого сприяння, де іноземні суб'єкти отримують ті ж преференції, що й суб'єкти з інших країн, яким надано цей режим.

9. Створення спільних підприємств, міжнародних об'єднань за участю українських та іноземних організацій, фірм, управлінь:

Створення спільних підприємств та міжнародних об'єднань — це процес, при якому українські та іноземні організації, фірми та управління об'єднують свої ресурси для спільної діяльності.

Основні аспекти включають спільні підприємства (СП) та міжнародні об'єднання. Спільні підприємства — це підприємства, створені на основі об'єднання капіталів українських та іноземних партнерів. Їх мета — підвищення ефективності виробництва, доступ до нових технологій та ринків. Приклади таких підприємств можна знайти у галузях машинобудування, агропромислового комплексу та ІТ.

Міжнародні об'єднання — це альянси, консорціуми та інші форми співпраці між українськими та іноземними компаніями. Їх мета — спільне вирішення економічних, науково-технічних та інших завдань. Приклади включають міжнародні науково-дослідні проекти та спільні виробничі програми.

Переваги створення спільних підприємств та міжнародних об'єднань включають доступ до нових ринків: розширення географії збуту продукції; технологічний обмін: отримання доступу до передових технологій та ноу-хау; та фінансові ресурси: залучення додаткових інвестицій. Однак, існують і виклики, такі як юридичні та регуляторні бар'єри: відмінності в законодавстві та регуляторних вимогах; культурні відмінності: різні підходи до ведення бізнесу та управління; та фінансові ризики: коливання валютних курсів, економічна нестабільність.

10. Створення спеціальних економічних зон:

Спеціальні економічні зони (СЕЗ) — це території з особливим правовим режимом, що сприяє економічному розвитку.

Основні цілі створення СЕЗ включають залучення інвестицій, розвиток інфраструктури та технологічний розвиток. Залучення інвестицій створює сприятливі умови для іноземних та національних інвесторів, розвиток інфраструктури поліпшує умови для бізнесу та створює нові робочі місця, а технологічний розвиток сприяє впровадженню нових технологій та інновацій.

Переваги СЕЗ включають податкові пільги, які знижують податкове навантаження для резидентів зон, митні пільги, що спрощують митні процедури та знижують митні збори, а також фінансові стимули, такі як доступ до державних субсидій та грантів.

Однак, існують і виклики, такі як юридичні бар'єри, що вимагають адаптації законодавства, та економічні ризики, пов'язані з можливими коливаннями економічної стабільності.

11. Розвиток і удосконалення форм зовнішніх економічних зв'язків:

Інновації та технології

- Впровадження нових технологій: Використання сучасних технологій у виробництві та управлінні зовнішньоекономічною діяльністю.

- Цифровізація: Перехід на цифрові платформи для полегшення міжнародної торгівлі та співпраці.

Диверсифікація ринків

- Розширення географії експорту та імпорту: Зменшення залежності від окремих ринків шляхом виходу на нові ринки.

- Пошук нових партнерів: Активне залучення нових міжнародних партнерів для співпраці.

Підвищення конкурентоспроможності

- Підтримка національних виробників: Створення умов для виходу українських компаній на міжнародні ринки.

- Покращення якості продукції: Відповідність міжнародним стандартам якості для підвищення конкурентоспроможності.

Проведення статистичних досліджень

- Зростання експорту: Наприклад, у 2023 році Україна збільшила експорт ІТ-послуг на 15%, що сприяло зростанню економіки.
- Інвестиції в інновації: Залучення іноземних інвестицій у технологічні стартапи та інноваційні проекти.

12. Регіональна економічна політика України, міждержавні та регіональні стосунки:

Регіональна співпраця

Україна активно бере участь у регіональних економічних об'єднаннях, таких як ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова). Це сприяє зміцненню економічних зв'язків та розвитку спільних проектів, таких як транспортні коридори та енергетичні проекти.

Інвестиційні проекти

Залучення іноземних інвестицій у регіональні проекти є важливим аспектом економічної політики. Наприклад, будівництво інфраструктури, розвиток промислових зон та створення нових робочих місць. У 2023 році обсяг прямих іноземних інвестицій в Україну склав \$5.8 млрд, що на 10% більше порівняно з попереднім роком.

Міждержавні угоди

Україна підписує угоди про вільну торгівлю з країнами ЄС та іншими партнерами, що сприяє зростанню експорту та імпорту. Це дозволяє українським компаніям виходити на нові ринки та залучати іноземні інвестиції. Наприклад, угода про асоціацію з ЄС відкрила нові можливості для українських експортерів.

Проведення статистичних досліджень

- Прямі іноземні інвестиції: \$5.8 млрд у 2023 році, що на 10% більше порівняно з попереднім роком.
- Експорт до ЄС: Збільшення на 12% у 2023 році завдяки угоді про асоціацію.

13. Участь України у світових економічних об'єднаннях- Європейському Союзі, СОТ, ЕЄП та інших регіональних об'єднаннях: переваги і проблеми.

Європейський Союз:

Переваги цього об'єднання це :

- Зона вільної торгівлі (Угода про асоціацію з ЄС дозволила Україні отримати доступ до великого ринку Європи. Експорт українських товарів (особливо сільськогосподарської та металургії) значно зріс).

- Реформи у правовій системі (Вони створюють основу для подальшого розвитку країни, зміцнення демократії та євроінтеграції).

Проблеми:

-Конкуренція товарів(Європейський ринок вимагає високої якості товарів, через що багато українських підприємств втратили конкурентоспроможність.

Світова організація торгівлі (СОТ):

Переваги:

-Рівні правила торгівлі (СОТ встановлює єдині правила для всіх країн-членів, що забезпечує прозорість і передбачуваність у міжнародній торгівлі. Це означає, що всі країни грають за одними правилами, що сприяє справедливій конкуренції.

-Торгові партнери (Членство в СОТ відкриває доступ до ринків більш ніж 160 країн. Це створює нові можливості для експорту товарів і послуг, що сприяє економічному зростанню)

Проблеми:

-Залежність від світових ринків (збільшення експорту робить економіку країни більш залежною від кон'юктури світових ринків. Кризи на світових ринках можуть негативно вплинути на національну економіку).

Також Україна співпрацює з такими організаціями, як ГУАМ та бере участь у різних програмах ООН.

14. Економічні зв'язки України з країнами світу в паливно-енергетичному, металургійному, машинобудівному, агропромисловому, транспортному, військово-промисловому та інших комплексах.

Паливно-енергетичний комплекс:

Інтеграція української енергосистеми до європейської мережі ENTSO-E 2022 році стала однією із найважливіших енергетичних подій за останні роки. ENTSO-E -це асоціація операторів систем передачі електроенергії Європи. Членство нашої держави в цій організації означає, що енергосистема країни синхронізована є європейською мережею та працює за єдиними правилами.

Наслідки цієї інтеграції:

-Стабільність енергосистеми :інтеграція до цієї асоціації підвищила стійкість української енергосистеми до зовнішніх загроз.

-Зміцнення енергетичної співпраці з Європою : Україна стала повноправним учасником європейського енергетичного співтовариства.

Агропромисловий комплекс:

Зернова угода, підписана у 22 році, мала і продовжує мати виключно важливе значення для України, її економіки та міжнародного іміджу.

Ця угода принесла низку позитивних економічних наслідків, а саме:

-Валютні надходження : Експорт зерна приносить значні валютні надходження до державного бюджету, що є особливо важливим в умовах війни.

-Стабілізація аграрного сектору : угода дозволила відновити експорт нашого зерна, що є одним з основних напрямків української економіки. Це допомогло стабілізувати ціни на внутрішньому ринку та забезпечити фермерів збуту.

Металургійний комплекс:

Країни ЄС: такі як Німеччина, Польща, Італія та ін., є основними споживачами української сталі та металопродукату, а також постачальниками обладнання та технологій для українських металургійних підприємств.

Китай: Співпраця з китайськими партнерами дозволяє українським підприємствам отримати доступ до сучасних технологій у галузі металургії, що підвищує їхню конкурентноспроможність.

США: Американський ринок є одним з найбільших і найпривабливіших для експортерів сталі та металопродукату. Співпраця з США може відкрити для українських підприємств нові можливості для збуту продукції.

Військово-промисловий комплекс:

Співпраця України з країнами Європейського Союзу (ЄС) та Організації Північноатлантичного договору (НАТО) у сфері військово-промислового комплексу (ВПК) стала одним із ключових напрямів зміцнення обороноздатності країни. Така співпраця дозволяє Україні модернізувати свою оборонну промисловість, інтегруватися у західні стандарти та посилити міжнародне партнерство у сфері безпеки.

15. Удосконалення зовнішньоекономічних зв'язків України в умовах ринкових відносин.

Зовнішньоекономічні зв'язки є важливим драйвером економічного зростання будь-якої країни, в тому числі й України. В умовах глобалізації та посилення конкуренції на світових ринках, ефективне управління цими зв'язками набуває особливої актуальності.

Основні виклики, які стають на шляху до удосконалення ЗЕЗ, включають в себе:

- Глобальну конкуренцію (для успіху на світових ринках українським підприємствам необхідно постійно підвищувати якість продукції та послуг, впроваджувати інновації та розвивати нові бренди.

- Технологічні зміни

- Геополітичну нестабільність та інтеграцію у міжнародні організації

Також перед Україною з'являються нові можливості, а саме:

-Доступ до нових ринків (це несе за собою розширення географії експорту та диверсифікації експортних товарів і послуг, тобто перехід від сировинної орієнтації до експорту товарів з високою доданою вартістю, таких як машинобудування, ІТ-послуги та агропромислова продукція з високим ступенем переробки).

-Залучення інвестицій (це сприяє створенню сприятливого інвестиційного клімату : зменшення корупції, забезпечення захисту прав інвесторів та спрощення процедур реєстрації бізнесу).

-Трансфер технологій (розвиток науково-технічного потенціалу й захист прав інтелектуальної власності : створення ефективної системи захисту патентів).

Основним напрямками удосконалення є :

-Диверсифікація експорту (зменшення залежності від кількох основних ринків та товарних груп шляхом розвитку нових експортних напрямів).

-Підтримка малого і середнього бізнесу (створення сприятливих умов для виходу МСБ на зовнішні ринки шляхом надання фінансової підтримки).

Держава може застосовувати низку інструментів державної політики для розвитку ЗЕЗ України:

-Торговельна політика (спрямована на регулювання зовнішньої торгівлі товарами та послугами) .

-Інвестиційна політика (має на меті створення сприятливого клімату для залучення прямих іноземних інвестицій).

-Технічне регулювання (забезпечення безпеки продукції та захист споживачів)

-Підтримка експорту (надання допомоги експортерам у виході на зовнішні ринки).

Ці інструменти мають існувати не ізольовано, а взаємодіяти між собою.

16. Проблеми та перспективи розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України.

На шляху до розвитку ЗЕЗ України виникає низка проблем:

-Корупція та неефективна бюрократія (ці фактори створюють непередбачуване та корумповане бізнес-середовище, відлякують інвесторів, ускладнюють експортно-імпортні операції).

-Залежність від окремих ринків (концентрація експорту на декількох ключових ринках робить українську економіку вразливою до зовнішніх шоків та політичних змін у цих країнах) .

-Відтік інвестицій (інвестори стали обережніше ставитися до України через військові ризики, що призвело до зменшення інвестицій у реальний сектор економіки).

-Зростання цін на енергоносії та сировину (світова енергетична криза, спричинена війною, призвело до значного подорожання енергоносіїв та сировини, що негативно вплинуло на собівартість української продукції).

-Руйнування інфраструктури (внаслідок бойових дій значно пошкоджено транспортну, енергетичну та іншу інфраструктуру, що ускладнює експорт та імпорт товарів).

Що стосується перспектив розвитку, можу виділити основні:

-Інтеграція в ЄС (угода про асоціацію з ЄС відкриває для України нові можливості для експорту та трансферу технологій. Однак, для повної реалізації цього потенціалу необхідні подальші реформи та адаптація українського законодавства до європейських стандартів).

-Розвиток високотехнологічних галузей (інвестування в наукові дослідження та інновації дозволить створити нові високотехнологічні продукти з високою доданою вартістю).

Сутність і значення експортного потенціалу:

Для початку потрібно визначити сам термін експортний потенціал. ЕП- це обсяг благ, який національна економіка може виробляти та реалізовувати за своїми

межами, а також її здатністю відтворювати свої конкурентні переваги на світогосподарській арені.

Також варто додати, що ЕП визначає обсяги та структуру виробництва, рівень конкурентноспроможності, інфраструктурну базу та залучення ресурсів.

Значення ЕП полягає у розвитку економіки. Він допомагає зростати валютним надходженням та розширювати виробничі можливості. Також знижувати залежність від імпорту й посилювати міжнародний вплив.

Структура і регіональні особливості експортного потенціалу:

Структура ЕП є достатньо складною і включає в себе основні компоненти: природні й трудові ресурси, капітал та технології, інституційне середовище.

Що стосується регіональних особливостей ЕП, то ЕП в різних регіонах має свої специфічні особливості, адже регіони відрізняються між собою за рівнем розвитку, природними умовами й спеціалізацією виробництва.

Місце регіонів у формуванні експортного потенціалу:

Регіони мають важливе значення для експорту у вигляді різноманітності ресурсів (природних та людських), гнучкості до змін ринку (що включає в себе адаптацію виробництва та гнучкість трудових відносин), розвиток конкуренції, яка створює конкурентне середовище, що стимулює компанії до постійного вдосконалення продукції та зниження витрат.

17. Конкурентні переваги України та її регіонів у світовій господарській системі за природно-ресурсним, у т. ч. земельним, а також виробничим, інтелектуальним, науково-технічним і рекреаційним потенціалом.

Україна має конкурентні переваги у світовій господарській системі завдяки її різноманітним ресурсам:

-Природно-ресурсний потенціал:

1.Земельні ресурси (Відомо, що Україна має близько 25 світових запасів чорнозему).

2.Мінеральні ресурси (наша країна багата на значні поклади вугілля та залізної руди).

3.Водні ресурси (річки Дніпро та Дністер є джерелами прісної води енергетичних ресурсів).

-Виробничий потенціал:

1.Агропромисловість (Україна є одним із провідних експортерів зернових)

2.Металургія та машинобудування (наша сталь та продукція, вироблена з неї є затребувана на світових ринках)

3.Енергетика (виробництво електроенергії забезпечує внутрішні потреби і дозволяє експортувати її до інших країн)

-Інтелектуальний та науково-технічний потенціал:

1.Кваліфікована робоча сила (наша держава має високий рівень освіти, що створює сприятливі умови для розвитку інновацій та високотехнологічного бізнесу).

2.Наукові розробки (Україна успішно працює в авіакосмічній промисловості й біотехнологіях, розробляє та створює нові винаходи)

3.ІТ-сфера (величезна кількість айти -фахівців є затребуваними не лише на українському ринку, а й закордоном, особливо у США)

-Рекреаційний потенціал:

1.Україна багата на природні ресурси для туризму (Карпати, національні заповідники, узбережжя Чорного і Азовського моря, які, на жаль, зараз не доступні через бойові дії на території нашої держави)

2.Також Україна має багату історію та культурну спадщину.По всій нашій країні є архітектурні пам'ятки, які утворюють собою важливу складову для міжнародного туризму)

3.Також варто виокремити санаторно-курортний комплекс(в Україні є багато мінеральних вод та лікувальної грязі)

Проблеми і перспективи зростання експортного потенціалу України та її регіонів і ефективність його використання:

1.Основними проблемами на шляху до зростання експортного потенціалу є нестабільна економічна та політична ситуація та вплив геополітичних факторів. За останні 10 років в Україні відбулося багато політичних ситуацій й початок війни,

що суттєво сповільнює темпи зростання ЕП. Також можна назвати недостатню підтримку з боку держави.

2. Головним перспективами, які відкриваються для України, при значному розвитку ЕП є просування українських брендів на світових ринках та їх впізнаваність у світі, залучення іноземних інвестицій й інтеграція в світові економічні процеси.

3. Варто розуміти чому розвиток експортного потенціалу є настільки важливим. Використання ЕП є дуже ефективним та результативним, адже він сприяє розвитку інфраструктури, яка за останні роки сильно постраждала через повномасштабне вторгнення. Ще допомагає створювати сприятливе інвестиційне середовище.

Тому підсумовуючи усе сказане мною, хочу сказати, що розвиток ЕП України це складний процес, який вимагає спільних зусиль як держави та бізнесу, так і самого суспільства. Реалізація перспективних напрямків розвитку дозволить Україні стати більш конкурентноспроможною на світовій арені й забезпечити стійке економічне зростання.

18. Транзитні можливості України, пов'язані з її геополітичним положенням.

Україна займає стратегічно важливе географічне розташування в Європі, адже вона є мостом між Сходом та Заходом, що робить її геополітичне положення складним та неоднозначним.

Саме тому Україна має вагомі транзитні можливості, які пов'язані з її геополітичним положенням:

1. Морський транспорт (Порти, які розташовані у таких українських містах як Одеса, Миколаїв та Маріуполь є важливими транспортними вузлами. А Чорне море дає нашій країні значні можливості для різноманітних морських перевезень).

2. Залізничний транспорт (Відомо, що наша залізнична мережа є однією із найбільших у всій Європі, яка з'єднує Україну з іншими країнами ЄС та СНД. Завдяки такій розгалуженій залізничній системі Україна може з'єднувати різні

регіони країни та забезпечувати безперебійну роботу промислових підприємств. А також саме залізниця відіграє ключову роль у доставці українських товарів на світові ринки та в імпорті необхідних товарів. Також вона забезпечує з'єднання з морськими портами та аеропортами).

3. Трубопровідний транспорт (Україна є транзитним коридором для транспортування нафти та газу).

4. Автомобільний транспорт (Тут варто підкреслити те, що автомобільні дороги є важливим елементом транспортної системи України. Більше того, міжнародні автомагістралі проходять через територію нашої держави).

19. Основні напрями використання конкурентних переваг у розвитку економіки України та формуванні її зовнішньоекономічних зв'язків

Україна має значний потенціал для розвитку економіки та зміцнення своїх позицій на світовому ринку. Для цього необхідно використовувати наявні конкурентні переваги. І ось основні напрями, які на мою думку, варто розглянути.

1. Україні варто розвиватися на міжнародному рівні саме у таких галузях, як агропромисловість, енергетика та машинобудування, на які я вже звертала увагу трохи раніше. Ці сфери є перспективними та саме в них Україна вже має певні успіхи.

2. Що стосується ключових напрямів для розвитку ЗЕЗ, то варто виділити ЄС, США, Азіатські країни та країни Східної Європи з якими Україна може успішно співпрацювати та експортувати свої товари та послуги до цих країн.

Забезпечення виробництва високотехнологічної конкурентноздатної продукції

Забезпечення виробництва високотехнологічної конкурентноздатної продукція означає комплексний процес, який передбачає поєднання інновацій, сучасних технологій та ефективне управління.

Цей процес містить основні аспекти про які я розкажати зараз:

1. Інновації та науково-дослідні розробки (R&D) (Постійне інвестування в науку та технології дозволяє створювати нові продукти, які відповідають вимогам

ринку. Це може включати використання штучного інтелекту, нанотехнологій та біотехнологій).

2. Високий рівень автоматизації (використання автоматизованих систем і робототехніки забезпечує підйом продуктивності, скорочення витрат і стабільну якість).

3. Інфраструктура та обладнання (використання сучасного обладнання та інфраструктури дозволяє створювати продукт, який буде відповідати вимогам високотехнологічних галузей).

Тема 12. Фактори сталого розвитку продуктивних сил

Характерною рисою XX ст. було постійне нарощування обсягів виробництва та нестримне прагнення людства до підвищення свого добробуту. Ці процеси супроводжувалися нещадною експлуатацією природних ресурсів, порушенням екологічного балансу, деградацією природних систем, витісненням основних загальнолюдських етичних принципів матеріальною надмірністю, яка сприяла поступовому духовному зубожінню людства. Як наслідок, на межі другого тисячоліття перед суспільством постали складні соціально-економічні та екологічні проблеми, які набули світового масштабу: *забруднення атмосфери та гідросфери, руйнування озонового екрану, ерозія ґрунтів, опустелювання, виснаження природних ресурсів, забезпечення продовольством та водою населення окремих регіонів планети, деградації моралі, наростання міжетнічної та міжрегіональної напруженості, тероризму, наркоманії, СНІДу* тощо. Ці проблеми продовжують загострюватись, оскільки багаті країни і далі нарощують обсяги виробництва та ресурсоспоживання, а бідні прагнуть подолати ту прірву, яка відділяє їх від багатих країн. Це неминуче супроводжується збільшенням використання природних ресурсів та подальшим зростанням техногенного навантаження на природне середовище, зумовлюючи його прогресуючу деградацію.

Такі обставини примусили світову спільноту шукати шляхи виходу з цього, на перший погляд, безвихідного положення. Новий підхід до подолання

глобальних проблем та виживання людства в умовах надзвичайно трансформованого природного середовища отримав назву *концепції сталого розвитку (sustainable development)*. По суті він став продовженням концепції ноосфери, сформульованої академіком В. Вернадським ще у першій половині XX ст. Його основний зміст полягає в *обов'язковій узгодженості соціально-економічного та екологічного розвитку, гарантуванні якісного та безпечного життя як нинішнім, так і майбутнім поколінням.*

Концепція сталого розвитку була офіційно проголошена Всесвітньою конференцією глав держав і урядів, яка відбулася у 1992 р. у Ріо-де-Жанейро, як *стратегія людства в XXI ст.* А міжнародний саміт у Йоганнесбурзі (2002 р.) ще раз констатував, що у людства не має іншого шляху для вирішення глобальних проблем як перехід до сталого розвитку.

Сталий розвиток – це такий розвиток суспільства, при якому:

- задоволення потреб в природних ресурсах теперішніх поколінь не ставить під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти свої потреби;
- узгоджені екологічні, економічні та соціальні складові суспільного розвитку;
- антропогенне навантаження на природні системи не перевищує їх можливостей до самовідновлення;
- суспільство усвідомлює першочергове значення екологічних пріоритетів в соціально-економічному розвитку.

Сталий розвиток – це система взаємоузгоджених управлінських, економічних, соціальних, природоохоронних заходів, спрямованих на формування системи суспільних цінностей на засадах довіри, партнерства, солідарності, консенсусу, етичних цінностей та безпечного навколишнього середовища.

Пріоритетним напрямом сталого розвитку є оптимізація життєдіяльності людства в умовах безпечного природного середовища і рівноправних відносин між людьми та їх спільнотами.

Ця стратегія гармонійно поєднує три компоненти суспільного розвитку:

- *екологічну* – збереження цілісності природних систем та їх здатності до саморегуляції й самовідновлення;
- *економічну* – раціональне використання природних ресурсів, застосування енерго- та ресурсозберігаючих технологій, формування ефективних економічних засад для розв’язання та запобігання еколого-економічних проблем у всіх галузях господарства;
- *соціальну* – підвищення добробуту людей, зменшення залежності їх здоров’я від екологічних чинників, вирівнювання рівнів життя різних верств населення, поліпшення соціальних умов та стандартів, зниження соціальної напруженості.

Узгодження цих трьох складових вимагає досягнення справедливості при розподілі матеріальних благ між людьми, надання цілеспрямованої допомоги бідним прошаркам суспільства, обов’язкового здійснення вартісної оцінки техногенних впливів на довкілля та визнанні екологічних пріоритетів в подальшому соціально-економічному розвитку.

Це найскладніше завдання сьогодення та найголовніший виклик для національних урядів, авторитетних міжнародних організацій та всіх прогресивних людей світу. У той же час це єдиний шлях виживання людства в умовах надзвичайно деградованого природного середовища та наростаючого міжнаціонального, міжетнічного і міжрегіонального протистояння, яке зумовлене зростанням розриву між полюсом багатства та полюсом бідності, нехваткою природних ресурсів, руйнуванням основних джерел національної культури та духовності, бажанням окремих держав стати наддержавою та монополістом у видобутку й розподілі основних природних ресурсів.

Одним із основних чинників сталого розвитку України є її *природно-ресурсний потенціал*. Для істотного зменшення техногенного навантаження на довкілля, припинення процесів його деградації необхідно, перш за все, докорінно змінити існуючу практику господарювання, що ґрунтується на практично «нульовій» вартості природних ресурсів.

Критерієм сталого розвитку має бути не приріст обсягів виробництва, а потенціал його зростання в умовах поліпшення показників якісного стану навколишнього середовища.

Необхідність переходу України до сталого розвитку зумовлена як міжнародними, так і внутрішніми передумовами і чинниками. Серед *міжнародних чинників* основними є:

- офіційне приєднання України до рамкового документа ООН «Порядок денний на XXI століття»;
- підписання Україною ряду міжнародних (дво- та багатосторонніх) угод щодо вирішення екологічних проблем, раціонального використання природних ресурсів та природоохоронних зобов'язань;
- прагнення України інтегруватися до світового господарства на правах рівноправності та партнерства і у зв'язку з цим підписання ряду міжнародних документів, які зобов'язують уряд реалізовувати стратегію сталого розвитку країни.

Внутрішні чинники сталого розвитку України можна поділити на три групи:

- *екологічні* – надмірне техногенне навантаження на довкілля, яке в економічно розвинених регіонах країни вже виходить за межі екологічної ємності територій та зумовлює цілий ряд негативних процесів, зокрема, таких як: забруднення атмосфери, поверхневих і підземних вод, ґрунтів; активізація небезпечних екзогенних процесів (ерозії, провалів, зсувів, карстоутворення), що є наслідками масштабного видобутку природних ресурсів та інтенсивного використання надр в інших цілях; зниження продуктивності біотичних систем; зменшення біологічного різноманіття; загальне виснаження природно-ресурсного потенціалу через екологічно неприпустимі та економічно недоцільні обсяги його використання;

- *економічні* – надмірна матеріало- та енергоємність виробництв, не комплексне використання природних ресурсів, велика відходність технологій, переважно сировинна орієнтація експортного потенціалу,

неконкурентоспроможність вітчизняної продукції, недостатня соціальна зорієнтованість вітчизняного виробництва;

- *соціальні* – демографічна криза; висока смертність; низька тривалість життя; занепад села; високий рівень безробіття; масштабна трудова еміграція працездатного населення; низький рівень доходів більшості громадян країни; зростання розриву між рівнями життя багатих і бідних, що зумовлює наростання соціальної напруженості в суспільстві; низький рівень екологічної культури та екологічної свідомості населення в цілому та тих осіб, які приймають важливі управлінські рішення.

Основною метою переходу України до сталого розвитку є забезпечення високої якості життя нинішнього і майбутніх поколінь шляхом збалансованого соціально-економічного зростання, раціонального використання природних ресурсів, збереження здатності природних систем до самовідновлення, поліпшення комфортності умов проживання людей, створення умов для повноцінної реалізації можливостей та здібностей кожної особистості.

Реалізація стратегії сталого розвитку має здійснюватись у відповідності з наступними *принципами*:

- *обмеженості природних ресурсів* – більшість природних ресурсів є обмеженими, тому вони повинні використовуватися з урахуванням потреб не лише нинішнього, а й майбутніх поколінь;

- *екологічної відповідності* – будь-яка антропогенна діяльність має узгоджуватись із законами природи та обмеженнями, які з цих законів випливають;

- *еколого-економічної ефективності* – критерієм ефективності господарського розвитку має бути досягнення максимального економічного ефекту за умови нанесення мінімальної шкоди навколишньому середовищу;

- *науковості* – максимальне використання результатів наукових досліджень для розробки та запровадження галузевих і регіональних соціально-економічних та природоохоронних програм;

- *гуманізму* – спрямованість програм сталого розвитку на забезпечення сприятливих соціально-економічних та екологічних умов життя людини;

- *відповідності міжнародним вимогам* – національна програма сталого розвитку має відповідати міжнародним вимогам, нормам і рекомендаціям, задекларованим світовими саммітами у Ріо-де-Жанейро та Йоганнесбурзі;

- *узгодженості* – усі внутрішні програми соціально-економічного розвитку мають відповідати інтересам національної програми сталого розвитку, узгодженої з міжнародними вимогами;

- *регіональності* – в національній програмі сталого розвитку мають бути враховані всі історичні, природні, соціально-економічні, культурні, етнічні та екологічні особливості її регіонів;

- *цілісності* – сталий розвиток можна забезпечити лише шляхом реалізації всіх його складових – екологічної, економічної та соціальної. Вони органічно взаємопов'язані і взаємообумовлені, не можливо повноцінно реалізувати одну з них ізольовано від інших;

- *реальності* – програмні цілі мають відповідати реальним природним, виробничим, демографічним та інтелектуальним можливостям територіальних соціально-економічних систем;

- *поетапності* – реалізація стратегії сталого розвитку має здійснюватися поступово з визначенням вузлових етапів її втілення в життя.

Головними завданнями реалізації стратегії сталого розвитку в Україні є:

- *в економічній сфері* – формування соціально- та екологічно зорієнтованої інвестиційно-інноваційної ринкової економіки; забезпечення можливостей, мотивів та гарантій праці громадянам, раціональне споживання матеріальних ресурсів;

- *у природоохоронній сфері* – реалізація екологічного імперативу розвитку виробництва, зменшення негативного техногенного впливу на природне середовище, захист і відновлення природних ресурсів;

- *у соціальній сфері* – забезпечення рівних можливостей для підвищення добробуту людей, запровадження єдиних регіонально адаптованих соціальних стандартів на основі науково обґрунтованих нормативів бюджетної забезпеченості одного жителя, встановлення гарантій рівності всіх громадян країни перед законом,

створення необхідних умов для збереження та примноження інтелектуального потенціалу держави;

- у сфері міжнародного співробітництва – активна співпраця з усіма країнами світу та прогресивними міжнародними організаціями щодо раціонального використання природних ресурсів, боротьби з тероризмом, зниження міжетнічної та міжнаціональної напруженості, гарантування безпечного і сприятливого співіснування.

Інститут прикладного системного аналізу НАН України запропонував систему вимірів сталого розвитку, у відповідності з якою його рівень визначається за відповідним індексом (I_{cp}). Він розраховується як сума індексів трьох вимірів – економічного ($I_{екв}$), екологічного ($I_{ев}$) та соціального ($I_{св}$) з відповідними ваговими коефіцієнтами. У свою чергу, кожен із цих індексів обчислюється на основі використання відомих у світовій практиці індикаторів рівня розвитку.

Так, для обчислення Індексу економічного виміру ($I_{екв}$) розраховують *індекс конкурентоспроможності розвитку* (враховує рівень інноваційного розвитку країни, рівень розвитку інформаційних та комунікаційних технологій, рівень видатків країни на дослідження і розвиток, рівень іноземних інвестицій, рівень корупції в країні тощо) та *індекс економічної свободи* (враховує рівень урядової інтервенції в економіку, особливості торгової та монетарної політики, банківської та фінансової діяльності, політики формування цін та оплати праці, право на приватну власність тощо).

Індекс екологічного виміру ($I_{ев}$) розраховується за допомогою так званого *індексу ESI (Environmental Sustainability Index)*, обчисленого Центром з екологічного законодавства та політики Єльського університету США для 146 країн світу станом на 2005 р. Для його обрахунку застосовувались дані про стан природних ресурсів, рівень забруднення навколишнього середовища, державну екологічну політику тощо.

Індекс соціального виміру ($I_{св}$) формується на основі: *Індексу якості і безпеки життя* (враховує ВВП на душу населення, рівень безробіття, громадської активності, політичної стабільності, політичних і громадських свобод

тощо); *Індексу людського розвитку* (враховує середню тривалість життя в країні, рівень освіченості, стандарти життя населення) та *Індексу суспільства, заснованого на знаннях* (враховує рівень охоплення молоді освітою та інформацією, інвестиційний клімат у країні, рівень корупції, рівень дитячої смертності, нерівність розподілу матеріальних благ тощо).

Україна практично за всіма визначальними індексами та індикаторами сталого розвитку поступається не лише найбільш розвиненим країнам світу, а й багатьом постсоціалістичним країнам (Естонії, Чехії, Словаччині, Угорщині, Польщі, Болгарії та ін.).

Необхідність вирішення нагальних екологічних та соціально-економічних проблем, поглиблення міжнародного співробітництва з розвиненими країнами світу, прагнення стати високорозвиненою державою вимагає від нашої країни запровадження виваженої внутрішньої та зовнішньої політики, заснованої на принципах сталого розвитку та здатної створити її громадянам сприятливі соціально-економічні та екологічні умови для проживання і гармонійного розвитку особистості.

Список літератури

1. Гвоздьова О. Експорт з України під час війни: як змінилась структура постачань української продукції за кордон. Економічна правда. – [Електронне джерело] – URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/10/24/692959/>
2. Данилишин Б. Поствоєнне відновлення: стратегія і тактика дій. *espresso.tv*. – [Електронне джерело] – URL: <https://espresso.tv/postvoenne-vidnovlennya-strategiya-i-taktika-diy>
3. Державна служба статистики [Електронний ресурс]. – URL: <https://stat.gov.ua>.
4. Завадський Г. М. Регіональна економіка - Інформація про методологічні основи формування міжгалузевих комплексів – Електронний посібник – URL: https://elib.tsatu.edu.ua/dep/feb/ptbd_2/page10.html
5. Завадський Г. М. Регіональна економіка - Огляд технічних і регіональних факторів розвитку економіки – Електронний посібник – URL: https://elib.tsatu.edu.ua/dep/feb/ptbd_2/page1.html
6. Закон України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст» (Відомості Верховної Ради (ВВР) 2004, №24, ст.332) Із змінами, внесеними згідно із Законом № 4731-VI від 17.05.2012, ВВР, 2013, № 15, с. 98
7. Зведення статистичних даних УВКБ ООН. URL : <https://www.unhcr.org/ua/news/unhcr-global-trends-reveals-number-people-forcibly-displaced-world-has-risen-record-82-4>
8. Звіт Управління Верховного комісара ООН з прав людини. Ukraine: civilian casualty update 13 March 2023 | OHCHR. URL : <https://www.ohchr.org/en/news/2023/03/ukraine-civilian-casualty-update-13-march-2023>
9. Качан Є.П. Регіональна економіка підручник для студентів всіх напрямів галузі знань “Економіка і підприємництво” вищих навчальних закладів освіти III-IV рівнів акредитації. Тернопіль, 2008. 800 с.
10. Країна в центрі уваги. Як Україна управляє воєнною економікою. International Monetary Fund. – [Електронне джерело] –URL:

<https://www.imf.org/uk/News/Articles/2022/12/20/cf-how-ukraine-is-managing-a-war-economy>

11. Манів З.О. Регіональна економіка: навч. посібник / З.О. Манів, І.М. Луцький, С.З. Манів-Львів: «Магнолія 2006», 2008. — 640 с.
12. Міністерство економіки України - Прогноз економічного і соціального розвитку України на 2024-2026 роки - [Електронне джерело] – URL: <https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=77059300-efc0-4c61-8a67-3974e0cd27a5&title=PrognozEkonomichnogoISotsialnogoRozvitkuUkraini>
13. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України - Ключовий акцент проєкту бюджету на 2024 рік – оборона й безпека України - [Електронне джерело] – URL: <https://minre.gov.ua/2023/09/16/klyuchovuj-akczent-proyektu-byudzhetu-na-2024-rik-oborona-j-bezpeka-ukrayiny/>
14. Мінфін - Валовий внутрішній продукт (ВВП) в Україні 2024 – [Електронне джерело] – URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/>
15. Мінфін - Видатки держбюджету України - [Електронне джерело] – URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/expense/>
16. Місто // Словник української мови : у 20 т. / НАН України, Український мовно-інформаційний фонд. — К. : Наукова думка, 2010 —2022. URL :<https://sum20ua.com/Entry/search/%D0%9C%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE>
17. Міська агломерація / Є. Є. Ключниченко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. – Режим доступу : <https://esu.com.ua/article-67949>
18. Навч. посіб. / О. О. Беляєв (кер. кол. авт.), А. С. Бебело, М. І. Дибачка та ін. — К.: КНЕУ, 2004. — 287 с.
19. Наукова та науково-технічна діяльність в Україні у 2022 році: науковоаналітична доповідь / Т.В. Писаренко, Т.К. Куранда та ін. – К.: УкрІНТЕІ, 2023. – 94 с - [Електронне джерело] – URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/nauka/2023/07/25/Nauk-analit.dopov.Naukova.ta.nauk-tekhn.diyaln.v.Ukr.2022-25.07.2023.pdf>

20. Наулко В.І. СЕЛО [Електронний ресурс]. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Selo>
21. Офіційний сайт Міністерства економіки України – [Електронне джерело] – URL: <https://me.gov.ua/?lang=uk-UA>
22. Офіційний сайт Міністерства фінансів України – [Електронне джерело] – URL: <https://mof.gov.ua/uk/>
23. Офіційний сайт Національного фонду досліджень України – [Електронне джерело] – URL: <https://nrfu.org.ua/>
24. Пивоварова Майя, Пально Аліна. Особливості національної безпеки України в період воєнного стану: цілі, виклики та стратегія. Наукові журнали та конференції. Випуск 1, Номер 1 (41), 2024. URL: <https://science.lpnu.ua/uk/law/vsi-vypusky/vypusk-11-nomer-1-41-2024/osoblyvosti-nacionalnoyi-bezpeky-ukrayiny-v-period>
25. Посібник “Менеджмент регіонального розвитку” (с. 385-403) [Електронний ресурс]. – URL: https://drive.google.com/file/d/1YLr8VOVZ_ecMwHuNjCDtIUIUBoBDu7zy/view?usp=classroom_web&authuser=4.
26. Рада національної безпеки і оборони України - Пріоритет 2024 року – забезпечення фінансування сектору безпеки і оборони України у повному обсязі - [Електронне джерело] – URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/6799.html>
27. Глобальний ринок праці у 2024 році: чого очікують міжнародні роботодавці/ Finance.ua [Електронний ресурс]. – URL: <https://news.finance.ua/ua/hlobal-nyy-rynok-praci-u-2024-roci-choho-ochikuyut-mizhnarodni-robotodavci>
28. Єлизавета Доронцева. Між радянським минулим та європейською інтеграцією: огляд співпраці України з міжнародними організаціями та спільнотами держав. VoxUkraine.org [Електронний ресурс]. – URL: <https://voxukraine.org/mizh-radyanskym-mynulym-ta-yevropejskoyu-integratsiyeyu-oglyad-spivpratsi-ukrayiny-z-mizhnarodnymy-organizatsiyamy-ta-spilnotamy-derzhav/>

29. Світовий Банк. Population, total - Ukraine | Data (2023). URL : <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?end=2023&locations=UA&start=2019>
30. Семенов В.Ф. Регіональна економіка: Навчальний посібник.- Київ, МП «Леся», 2008. 595 с.
31. Слово і Діло. Аналітичний портал. - Скільки бюджетних коштів Україна витрачає на розвиток наукових досліджень. – [Електронне джерело] – URL: <https://www.slovoidilo.ua/2024/05/24/infografika/nauka/skilky-byudzhethnyh-koshtiv-ukrayina-vytrachaye-rozvytok-naukovyh-doslidzhen>
32. Природні ресурси — власність українського народу. “Голос України” [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.golos.com.ua/article/196378>
33. Ткачук А., Третяк Ю. Про відновлення та регіональний розвиток після війни. Інститут громадянського суспільства. – [Електронне джерело] – URL: <https://www.csi.org.ua/news/pro-vidnovlennya-ta-regionalnyj-rozvytok-pislya-vijny/>
34. Український центр європейської політики - ЄС повільно змінює підхід до оборонної підтримки України – WP – [Електронне джерело] – URL: <https://ucerp.org.ua/novyny/yes-povilno-zminyuye-pidhid-do-oboronnoyi-pidtrymky-ukrayiny-wp.html>
35. Уманців Ю. М, Міняйло О. І., Косик В. І. Механізм економічної політики: Навчальний посібник -Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. - 436 с.
36. Урядовий Портал – Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом за 2023 рік - [Електронне джерело] – URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/55-GOEEI/zvit-pro-vykonannia-ua-za-2023-UA_2.pdf
37. Урядовий Портал - Команда Мінінфраструктури презентувала результати роботи та плани на 2024 рік щодо регіональної політики та децентралізації - [Електронне джерело] – URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/komanda-mininfrastruktury-prezentovala-rezultaty-roboty-ta-plany-na-2024-rik-shchodo-rehionalnoi-polityky-ta-detsentralizatsii>

38. Урядовий Портал - Реформа децентралізації - [Електронне джерело] – URL: <https://www.kmu.gov.ua/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi>

39. Урядовий Портал – Україна стала повноцінним учасником програми ЄС «Механізм Сполучення Європи», - Мінінфраструктури - [Електронне джерело] – URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-stala-povnotsinnym-uchasnykom-prohramy-ies-mekhanizm-spoluchennia-ievropy-mininfrastruktury>